

Г О Д И Ш Н И К
на Софийския университет
„Св. Климент Охридски“

Философски факултет

Книга Психология

A N N U A L
of Sofia University
“St. Kliment Ohridski”

Faculty of Philosophy

Psychology

Том/Volume 114

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS

СОФИЯ • 2024 • SOFIA

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Доц. ЛЮДМИЛА АНДРЕЕВА (гл. ред.)

проф. ПЛАМЕН КАЛЧЕВ

проф. ИРИНА ЗИНОВИЕВА

проф. СОНЯ КАРАБЕЛЪОВА

Отговорен редактор: доц. д-р ЛЮДМИЛА АНДРЕЕВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Философски факултет

2024

ISSN 0204-9945

Съдържание

ПЛАМЕН КАЛЧЕВ. Личностови разстройства и склонност към гняв и доминиране в юношеска възраст.....	5
БОЯНА ЙОРДАНОВА. Въпросник за дименсии на развитието на идентичността. Начални данни за юноши в България	42
ЙОАНА ЯНКУЛОВА. Кариерни предпочитания и емоционална интелигентност (като черта) на студенти от поколение Z	69
ФИЛИПА ВЕЛКОВА. Взаимовръзка между стил на привързаност и типичните начини на реагиране в конфликтна ситуация	94
КРАСЕН ФЕРДИНАНДОВ. Някои последствия от поляризацията между личностни черти	120
ВИХРА НАЙДЕНОВА. Удовлетвореност и ангажираност при служители в организация в сферата на телекомуникациите	157
ГЕОРГИ ГЪРКОВ. „Красотата в несъвършенството“ – концепцията за <i>уаби-саби</i> като път към личното процъфтяване	183
РУМЯНА КРУМОВА-ПЕШЕВА. Постнаталната депресия и комплексът на „мъртвата“ майка	202
NIKOLAY DIMITROV. Marginality as a way to gaining identity. Mentalization-based treatment approaches towards minority individuals	223

Contents

Plamen Kalchev. Personality disorders and tendency to anger and dominance in adolescence

Boyana Yordanova. Dimensions of Identity development scale. Preliminary data for Bulgarian adolescents

Yoana Yankulova. Career preferences and emotional intelligence (as a trait) of Generation Z students

Filipa Velkova. The relationship between attachment style and typical ways of responding in conflict situations

Krasen Ferdinandov. Some consequences of personality traits polarization

Vihra Naydenova. Satisfaction and work engagement in a telecommunications organization

Georgi Garkov. “Beauty in imperfection” – The concept of wabi-sabi as a path to personal flourishing

Rumyana Krumova-Pesheva. Postnatal depression and the complex of the “dead” mother

Nikolay Dimitrov. Marginality as a way to gain identity. Mentalization-based treatment approaches towards minority individuals

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Психология
Том 114, 2024

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Psychology
Volume 114, 2024

ЛИЧНОСТОВИ РАЗСТРОЙСТВА И СКЛОННОСТ КЪМ ГНЯВ И ДОМИНИРАНЕ В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ

ПЛАМЕН КАЛЧЕВ

*Катедра по Обща, експериментална, здравна и развитийна психология
plamen.kalchev@gmail.com; pkalchev@uni-sofia.bg*

Пламен Калчев. ЛИЧНОСТОВИ РАЗСТРОЙСТВА И СКЛОННОСТ КЪМ ГНЯВ И ДОМИНИРАНЕ В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ

Студията представя две изследвания върху ефектите на личностовите разстройства, дефинирани от категориалната и дименсионалната перспектива на DSM-5, върху гняв, доминиране и фрустрация-гняв. Първото от тях (с 833 юноши, пълни данни) включва нарцистично и садистично личностово разстройство, а второто (с 401 юноши, с пълни данни) – пет патологични личностни черти: негативен афект, антагонизъм, отстраненост, невъздържаност и психотизъм. И в двете изследвания предмет на оценка са и ефектите на две допълнителни променливи: индуциране на страх и липса на страх. В съответствие с представите за съдържанието на оценяваните конструкти в тестваните структурни модели личностовите разстройства/патологичните личностни черти са дефинирани като независими променливи, фрустрация-гняв – като зависима променлива, а гняв и склонност към доминиране – като каузално свързани медиатори. Оценката на структурните модели показва много добри прогностични възможности по отношение на склонността към доминиране (с 66% и 62% обяснена дисперсия, с основен предиктор – индуциране на страх), добри по отношение на фрустрация-гняв (с 43% и 40% обяснена дисперсия и по-силен ефект на гняв) и по-слаби за

гняв (с 10% и 32%, с по-силни ефекти на нарцистично личностово разстройство и негативен афект).

Ключови думи: личностови разстройства; гняв; доминиране

Plamen Kalchev. PERSONALITY DISORDERS AND TENDENCY TO ANGER AND DOMINANCE IN ADOLESCENCE

The paper presents two studies of the effects of personality disorders, as defined by the DSM-5 categorical and dimensional perspectives, on anger, dominance, and frustration-anger. The first of these (with 833 adolescents, listwise cases) included narcissistic and sadistic personality disorders, and the second (with 401 adolescents, listwise cases) included five pathological personality traits: negative affect, antagonism, detachment, disinhibition, and psychotism. The effects of two additional variables, fear induction and fearlessness, were also assessed in both studies. In accordance with the ideas about the content of the evaluated constructs, the tested structural models define personality disorders/pathological personality traits as independent variables, frustration-anger as dependent variable, and anger and tendency to dominate as causally related mediators. The evaluation of the structural models shows very good prognostic possibilities in relation to dominance (with 66% and 62% variance explained, with anxiety induction as the main predictor), good, in relation to frustration-anger (with 43% and 40% variance explained, and a stronger effect of anger) and weaker, for anger (with 10% and 32% variance explained, with stronger effects of narcissistic personality disorder and negative affect)..

Keywords: personality disorders; anger; dominance

ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ

Личностови разстройства

В DSM-5 личностовото разстройство са дефинира като устойчив, всепроникващ, ригиден и времево стабилен модел на преживявания и поведение, който се отклонява значително от очакванията в културната среда на човека, започващ през юношеството или ранната зрялост и водещ до дистрес и увреждане (American Psychiatric Association, 2013, p. 645). В DSM-5 личностовите разстройства са включени в две секции. Първата представя актуализация на текста, свързан с критериите от DSM-IV-TR (American Psychiatric Association, 2000), а втората – модела, предложен от работната група по личностовите разстройства. За разлика от първата, *категориална* перспектива, разглеждаща личностовите разстройства като качествено различни клинични синдроми, втората, *дименсионална* перспектива представя личностовите разстройства (ЛР) като неадаптивни варианти на личностни черти без качествена граница по отношение на нормал-

ността или една спрямо друга (American Psychiatric Association, 2013, p. 646). Алтернативният модел на ЛР в DSM-5 се дефинира чрез нарушение на личностното функциониране и патологични личностни черти, на чиято основа се разграничават шест разстройства: антисоциално, отбягващо, гранично, нарцистично, обсеивно-компулсивно и шизотипно¹.

Най-общо, дименсионалният подход изисква постулирането на определен брой дименсии (оси), по които човекът може да получи количествена оценка. Оценката по различните дименсии води до определяне на мястото на човека в многомерното пространство. Дименсионалният модел може да генерира и категории на базата на екстремалните оценки или чрез техниките на клъстърния анализ, но тези категории са извлечени статистически и за разлика от базираните на медицинския (категориален) подход не се основават на предварително формулирани критерии за аномалност (Werry, 1994).

От друга страна, клъстърите на традиционния *категориален* подход към ЛР в DSM също може да се разглеждат като дименсии, представлящи личностови дисфункции (DSM-5, 2013, p. 646). В този случай дименсионалната перспектива предполага, че при оценката на ЛР са налице съвкупност от емпирични признаци, които са достатъчно консистентни (вътрешно съгласувани), за да позволят обединяването им в общ количествен показател. От тази гледна точка дименсия (количествена оценка) означава степен на изразеност/тежест, дефинирана чрез мрежа от симптоми/критерии. (За различни варианти на дименсионалния подход към личностовите разстройства вж. Livesley, 2001 pp. 19–26, и Sperry, 2003, pp. 19–21.)

Накратко, алтернативните дименсионални модели имат много общо помежду си и заедно обхващат важни аспекти на личностовите дисфункции. Интеграцията на различните подходи е предмет на активни изследвания (DSM-5, 2013, p. 646).

Въпреки ригидните си начини на реагиране, хората с ЛР често действат манипулативно и експлоатират околните, умеят фино „да влязат под кожата“ на околните и психически да ги тормозят. Подчертаната липса на емпатия, неумението им да приемат чуждата гледна точка, нежеланието им да поемат отговорност за предизвиканите от тях проблеми затрудняват формирането на трайна привързаност и сериозен професионален ангажимент. Емоционалната нестабилност и недоверието към другите, липсата на съчувствие и дефицитът на рефлексия за собственото поведение, съчетани с опитите за манипулация, дразнят

¹ Дефинирането се основава на оценка по няколко критерия: критерий А дефинира пет равнища на личностно функциониране по отношение на себе си (идентичност и насоченост/цели) и междуличностните отношения (емпатия и интимност); критерий В задава патологични личностни черти, организирани в пет широки области (домейни), в чиито рамки се различават 25 черти-фасети; критерии от С до G отразяват разпространеност и стабилност на увреждането във функционирането и патологичните черти, както и алтернативни обяснения на личностовата патология (диференциална диагноза) (American Psychiatric Association, 2013, pp. 761–764; по-подробно pp. 765–781.).

околните и водят до порочен кръг, разстройващ допълнително нетрайните междуличностни връзки (Каплан, Сэдок, 1994; Marmar, 1988; Freeman, 1993). В разрез с по-ранните концептуализации, разглеждащи хората с ЛР като необременени от дистрес, дезадаптивните стратегии за свързване и интерпретация на поведението на другите водят до значително неудовлетворение от неспособността за ефективно функциониране (Marmar, 1988). Човекът преживява болезнено социалния контекст, в който изпитва потребността, но и страха да се довери и да разчита на другите, а тревожността и депресията се маскират зад защити, специфични за различните видове ЛР (Berman, McCann, 1995; Millon, www.millon.net/).

За хората с ЛР са характерни *алопластичните* защитни реакции по отношение на стреса, проявяващи се в опити за промяна на *външния* свят – те се опитват да се справят с потенциалния неуспех/разочарование чрез заплахи към другите, т.е. като ги манипулират да действат по благоприятен за тях начин. В сравнение с тях хората с „невротични“ разстройства са склонни да използват *автопластични* защити и реагират на стреса чрез промяна на *вътрешното* си състояние, например като рационализират/обезценяват преживения неуспех или разочарование от другите (Sadock & Sadock, 2007; Marmar, 1988). Принципно разлика е налице и в равнището на рефлексия (осъзнаване) на собствените дефицити. За хората с ЛР те са его-синтонни (приемливи, допустими, оценяват се като част от Аза): тези с ЛР са склонни да отричат или да подценяват личната си отговорност за предизвиканата от тях болка или да обвиняват другите. Хората с „невротични“ проблеми възприемат слабостите и дефектите си като его-дистонни (неприемливи, несвойствени на Аза), например обвиняват или наказват себе си за това, което са причинили. Съответно хората с ЛР не осъзнават нуждата от помощ, тъй като не разпознават признаците на проблемите, които имат (Sadock & Sadock, 2007; Segal et al., 2006). Посоченото разграничение при тези с ЛР по отношение на его-синтонността на симптомите обаче е донякъде условно: „Тревожното ЛР например има черти, които се изживяват тъкмо като его-дистонни (оттук и „невротичният“ характер на тревожната личност). Независимо от условността, разграничението има важни практически последици особено за мотивацията за лечение. Его-синтонните черти са част от това, с което човек е свикнал и се разграничава от другите. Те не се осъзнават докрай и по правило липсва желание за промяната им. Его-дистонните симптоми, от друга страна, се възприемат като нежелани, а оттук и като подлежащи на отстраняване“ (Ончев, 2012, с. 15).

В този текст връзките на личностовите разстройства (ЛР) със склонността към гняв и доминиране са представени в две изследвания:

- *изследване 1* оценява ефектите на две личностови разстройства: *нарцистично* и *садистично*, дефинирани на базата на традиционния *категориален* подход. Изборът на посочените две ЛР се определя и от специфичните им характеристики, потенциално свързани с гнева и склонността към доминиране.
- *Изследване 2* представя ефектите на *патологичните личностни черти*: *негативен афект*, *отстраненост*, *антагонизъм*, *невъздържаност* и *психотизъм*, чрез които се дефинира дименсионалният подход към оценката на ЛР.

В рамките и на двете изследвания като потенциално важни предиктори в проверяваните структурни модели са включени две допълнителни променливи: *индуциране на страх* и *липса на страх*.

ИЗСЛЕДВАНЕ 1: ЕФЕКТИ НА НАРЦИСТИЧНОТО И САДИСТИЧНОТО ЛИЧНОСТОВО РАЗСТРОЙСТВО ВЪРХУ СКЛОННОСТТА КЪМ ГНЯВ И ДОМИНИРАНЕ.

Оценявани конструкти

Нарцисизъм

Нарцисизмът се асоциира с арогантно, тщеславно и доминиращо поведение, прекалена ангажираност с търсене на внимание и възхищение/признание от околните, преекспонирано чувство за собствената значимост. *Грандиозността* – чувството за изключителност и превъзходство, стоящо в основата на подобно поведение, отразява една от основните дименсии на нарцистичната личност като типична проява на неадаптивно себеутвърждаване, съчетана с обезценяване на другите и агресия. Грандиозните нарцисисти са екстраверти, чаровни и в краткосрочен план популярни, но в дългосрочна перспектива са конфликтни, егоистични и доминиращи (Wink, 1991; Pincus et al., 2009; Pincus, 2013; Miller et al., 2011).

Заедно с *грандиозността* присъства и още една, не толкова очевидна характеристика, определяна като *нарцистична уязвимост* (Pincus et al., 2009; Pincus & Roche, 2011). Това е преживяване на безпомощност, вътрешна празнота, ниска самооценка и срам. Нарцистичната уязвимост отразява защитна и несигурна претенциозност, прикриваща чувство на неадекватност, некомпетентност и негативен афект. Хората с уязвим нарцисизъм са описвани като сдържани, срамежливи и свръхчувствителни. Тяхната слаба търпимост към липсата на внимание от околните и свръхбдителна готовност за критика или грешки ги прави социално пасивни. В крайна сметка нарцистичната уязвимост отразява изпитването на гняв, завист, враждебност, безпомощност, ниска самооценка, социално отдръпване и дори суицидни опити. Откритата проява на стеснителност, съчетана с латентно чувство за права и грандиозни очаквания, може да доведе до

затаен гняв и негативни емоции като срам и потиснатост (Dickinson & Pincus, 2003; Cain et al., 2008; Ronningstam, 2005a; Miller et al., 2011)².

Нарцистичните личности са крайно чувствителни към всеки възприет намек за критика, пренебрежение или отсъствие на признание от околните, особено в ситуации на заплахата за егото и провал в себеутвърждаването. В подобна ситуация те реагират с явни или прикрити силни чувства, включително гняв, враждебност, раздразнителност, желание за отмъщение и др. (Ronningstam, 2011a). Преувеличеният, но уязвим нарцистичен възглед за себе си води до агресия и отмъстителни действия, когато се постави под съмнение от други хора или обстоятелства (резултат от т.нар. „заплашен еготизъм“³) (Baumeister et al., 1996).

Същевременно трябва да се има предвид, че в традиционния категориален подход на DSM към личностовите разстройства диагностичните критерии за нарцистичното ЛР поставят акцент върху нарцистичната *грандиозност* за сметка на *уязвимостта* (Fossati et al., 2005; Miller et al., 2008; Cain et al., 2008; Ronningstam, 2011b). Промените в критериите от DSM-III през DSM-III-R до DSM-IV/DSM-5 включват увеличаване на грандиозните нарцистични характеристики, като същевременно са елиминирани много от тези, стоящи в основата на уязвимостта, например срам или унижение в отговор на нанесена нарцистична вреда, редуващи се състояния на идеализация и обезценяване на отношенията (вж. и Cain et al., 2008); тези теми по-скоро се разпознават в секцията за асоциирани черти (American Psychiatry Association, 2013, p. 671).

Садизъм

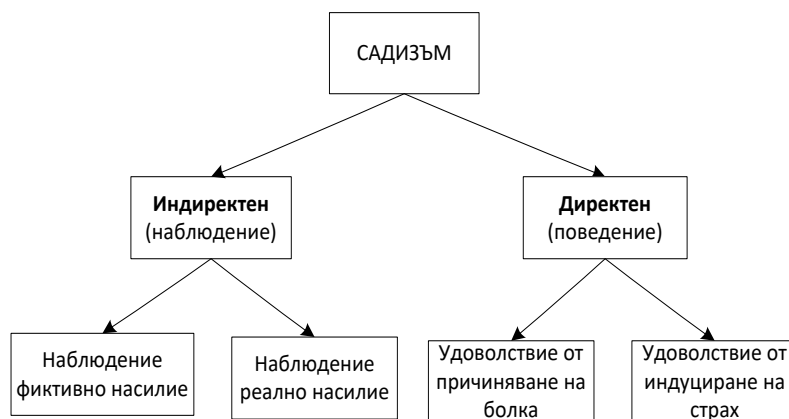
В съвременната литература *садизмът* се дефинира като удоволствие от унижаването на другите и умишлено причиняване на соматична, сексуална или психична болка с цел постигане на удоволствие или доминираща позиция (O'Meara et al., 2011). Садистичните наклонности се наблюдават не само в криминални, но и в масови извадки и терминът *всекидневен садизъм* (Buckels et al., 2013), или *субклиничен садизъм* (Plouffe et al., 2017), е въведен именно за случаите, които не са обвързани със сексуални или криминални прояви. Той се отнася до тенденцията човекът да участва в агресивни или жестоки действия, за да извлече удоволствие или да постига контрол и доминация.

Садизмът се разглежда като многомерен конструктор, при който се разграничават *директни и индиректни форми*, означавани и като *базов садизъм* и *сади-*

² За преглед на основните параметри за анализ на нарцисизма: нормален срещу патологичен, грандиозен срещу уязвим и открит срещу прикрит, вж. Калчев, 2019, 23–64.

³ Стремех към поддържане и засилване на благоприятните възгледи за себе си; като цяло се характеризира със завишено мнение за личните качества и важност, отличаващо се с прекалено положителна представа на човека за себе си и за собствената му значимост. – Б. ред.

зъм чрез съпреживяване (Paulhus & Jones, 2015). В първия случай се има предвид склонност към действия, причиняващи вреда/страдание, а във втория – склонност и желание да се наблюдават такива действия, извършвани от друг човек. При *индиректните форми* човек преживява удовлетворението чрез съпреживяване, без да поема отговорност или да изпитва угризения за причинената болка. Наблюдателят се идентифицира с реалния агресор и се включва в садистични фантазии, подкрепени от садистичното удоволствие от наблюдаваното страдание. Подобна скрита агресия позволява избягване на чувството за вина чрез изместване на желанието за директна агресия (Twemlow et al., 1996). *Директните форми* може да се класифицират като: (а) *физически и вербални* (Buckels & Paulhus, 2014) или (б) *удоволствие от причиняване на вреда/страдание и контрол/доминиране над другите* (Plouffe et al., 2017). Тук диференциацията се основава на потенциалната доминираща изпитвана от жертвата емоция като подкрепление на садистичните действия – болка (страдание) или страх, служещи като условие за контрол и подчиняване. Садизмът като многомерен конструкт е представен схематично на фиг. 1. (Колева и Калчев, 2021).

Фигура. 1. Структура на садизма като многомерен конструкт (Колева и Калчев, 2021)

Критериите за *садистичното ЛР* включват използване на насилие и други видове агресия с цел доминиране, оскърбяващо или унижаващо поведение в присъствието на други хора, изпитване на удоволствие от причиняването на психично или соматично страдание, лъжене и мамене с цел причиняване на вреда (а не просто за постигане на дадена цел), заплахи, тероризиране на другите, ограничаване на автономията на близки хора, както и възхищение от всякакъв вид насилие (American Psychiatric Association, 1987, p. 369). Садистичният тип е хладен, жесток и безжалостен, причинява болка без никакво съчувствие,

за да укрепи властта си, и се наслаждава на причиненото страдание на хора, намиращи се във властта му⁴. От дефинираните в DSM III R критерии за садистично ЛР обаче, само последният, 8-ми критерий (свързан с очарование от насилие, оръжия, наранявания или изтезания) предполага по-скоро пасивна позиция на наблюдател и може да се отнесе към индиректните форми на садизъм (вж. фиг. 1).

Гняв и склонност към доминиране

С термина *гняв* обикновено се означава определено афективно състояние (вариращо по интензивност от леко раздразнение до ярост), включващо физиологична възбуда и подготовка за агресия. Описван като емоционално състояние, гневът се разглежда по-скоро като вътреличностен феномен (Martin et al., 2000). *Склонността към доминиране* най-общо може да се определи като стремеж към постигане на господстваща позиция, контрол и подчиняване на другия, но перспективите за анализ на подобен феномен са различни. От една страна, в рамките на спорта доминирането предполага агресивно съперничество/конкуренция с цел постигане на надмощие и победа над противника. По-различна е гледната точка за желанието за доминиране/подчиняване в проявите на „всекидневния“ (субклиничен) садизъм (напр. Buckels et al., 2013). По-конкретно, както беше посочено, при директните прояви на садизъм могат да се разграничат *удоволствието* от причиняване на вреда/страдание и от *доминирането/контрола* над другите (Plouffe et al., 2017; Колева и Калчев, 2021), като диференциацията се основава на преживяваната от жертвата емоция, подкрепяща садистичните действия – болка (страдание) или страх, като условие за контрол и подчиняване (вж. фиг. 1.)

Към проявите на „всекидневен“ садизъм може да се отнесе *тормозът* над връстниците в училище като форма на злонамерена, многократно извършвана агресия от позицията на силата (жертвата е очевидно по-слаба и не може адекватно да се защити) (Олуеус, 1996; Калчев, 2003). Въпросът за отношенията между гнева и доминирането възниква и при определянето на тормоза от връстниците като вид агресия. Една от популярните дихотомии разграничава *реактивна* и *проактивна агресия*. *Реактивната* агресия (Dodge & Coie, 1987) е реакция на неприятен стимул: възприемането на ситуацията като фрустрираща или заплашителна поражда гняв, който след това може да доведе до отмъсти-

⁴ Въпреки че садистичното ЛР официално не се диагностицира след DSM-III-R (1987), вкл. и в актуалната към момента версия DSM-5 (2013), оценката му представлява значителен изследователски и практически интерес (за това в частност свидетелства и повишеният интерес към оценката на садистичните черти през последните години, например O'Meara et al., 2011; Chabrol et al., 2009; Buckels et al., 2013; Paulhus & Jones, 2015; Mededovic & Petrovic, 2015; Plouffe et al., 2017).

телни действия. Функцията на този тип агресия се свежда до справяне с фрустриращата ситуация, а не осъществяване на вътрешно поставена цел. За сравнение: *проактивната* агресия е резултат от оценката на агресивните действия като средство (инструмент) за постигане на конкретна цел. Атакуването на друг човек в този случай цели постигане на материална или социална награда. Независимо от значимата корелация между двата вида агресия, те се разграничават и от емпирична гледна точка, като се асоциират с различни предпоставки и последици (напр. Vitaro & Brendgen, 2005; Card & Little, 2006). От гледна точка на посочената дихотомия как би могъл да се дефинира тормозът от връстниците в училище? Н. Крик и К. Додж (Crick & Dodge, 1999) определят тормоза като проактивна агресия с цел доминиране над друг човек, като разграничават *проактивна-инструментална агресия* (с цел постигане на резултат извън сферата на социалните отношения, например придобиване на обект) и *проактивна агресия-тормоз* с цел сплашване и доминиране над връстника). Според Е. Роланд и Т. Идсу (Roland & Idsoe, 2001), ако произтичащата от фрустрацията реактивна агресия е доминирана от гнева, при проактивната е възможно (а) агресорът да не желае да нарани жертвата (целта е например да се придобие нещо нейно); (б) нараняването на жертвата и причиненото ѝ страдание да генерира позитивни емоции у него. Съответно се разграничават „чиста“ инструментална агресия от „чиста“ проактивна агресия в тесен смисъл – случаят, в който нараняването на жертвата поражда позитивни емоции у агресора. Според посочените автори (Ibid.) подобни позитивни емоции може да се детерминират от чувството за власт (доминирането над жертвата) или да се обуславят от чувството за принадлежност към групата, която тормози (в първия случай те произтичат от отношението с жертвата, а във втория – от отношенията с другите агресори). От тази гледна точка според авторите чувството за власт или групова принадлежност се разглеждат като централни компоненти на удоволствието, изпитвано от състоянието на жертвата, без да са предизвикани от гнева.

В заключение: при дефинирането на склонността към доминиране в настоящото изследване е прието по-широко разбиране, което не предполага по необходимост садистични прояви: конструктът се дефинира като агресивно съперничество/конкуренция, желание за постигане на надмощие/доминираща позиция с помощта на принуда, оказване натиск или други възможни средства. В тази връзка възниква и въпросът за отношението между гнева и доминацията. Въз основа и на краткия литературен обзор по-горе може да се допусне, че гневът сам по себе си се асоциира слабо или дори незначимо със склонността към доминиране, т.е. гневните реакции не са сред принципно важните детерминанти на склонността към доминиране/агресивно съперничество. Означава ли това, че хората със склонност към доминиране са „имунизирани“ по отношение на гнева? Отговорът би трябвало да се потърси по-скоро в спецификата на гневните реакции, свързани с доминацията. В това отношение основна роля играе

фрустрацията по отношение на постигане на доминираща позиция. Съответно, за да се отрази спецификата на гневните реакции при хората, склонни към доминиране, има основание в анализа на гнева да се разграничат, от една страна, гневните реакции по принцип (склонността на човек да изпитва гняв) и от друга, гневните реакции, породени от ситуация на фрустрация, възпрепятстваща постигането на доминираща позиция и надмощие (този тип специфични гневни реакции ще се означават по-долу като фрустрация-гняв).

Липса на страх и индуциране на страх

Освен посочените дотук конструкти, изследването включва два допълнителни, които са потенциално свързани както с личностовите разстройства, така и склонността към доминиране.

Липсата на страх е една от характеристиките, идентифицирани като отличителна особеност на *психопатните* личности. Според Р. Хейр (Hare, 1999) *психопатите* реагират по-слабо на емоционалните стимули, свързани със страх и тревожност, които са в основата на изграждането на съвестта. Безстрашието като вродена темпераментова характеристика при *психопатите* е подчертано в изследванията на Х. Клекли (Cleckley, 1976) и Д. Люкен (Lykken, 1995). В случая страхът се разбира като базисна емоция, породена от физическа заплаха/нараняване (заплаха за физическото благополучие) (Barlow, 1998). Съответно липсата на страх може да се дефинира като слаба реактивност в подобни ситуации, свързани с физическото оцеляване, и заедно с това и като личностна диспозиция да се реагира с „безстрашие“ в рискови ситуации. За сравнение: *тревожността* е състояние (и личностна диспозиция), детерминирано от заплаха за социалното и психичното благополучие. Посоченото изходно различие е в основата на останалите разграничителни критерии⁵.

Индуциране на страх предполага постигане на контрол/подчиняване на друг човек чрез пряка или непряка заплаха. От една страна, подобно действие може да е с конкретна инструментална цел, т.е. да се принуди другият да направи това, което агресорът желае. В този случай подкреплението на действията е постигането на конкретната цел. От друга страна, индуциране на страх само по себе си може да служи като положително подкрепление, ако чувството за контрол/подчиняването на другия поражда позитивни емоции у агресора. Вторият случай предполага проява на садистични наклонности (вж. фиг. 1). Очевидно двете „функции“ на индуцирането на страх може са се съчетават в агресивните действия.

⁵ За сравнителен анализ на страха и тревожността вж. Калчев (2006, с. 53–82).

Прогнозирани връзки между анализираните в изследването конструкти

За връзките между склонност към доминиране, гняв и фрустрация-гняв

Между доминиране и фрустрация-гняв се очаква не само значима корелация, но са налице и съдържателни основания за дефиниране на каузална връзка: проблемите в постигане на доминираща позиция поражда гневни реакции. Между гняв и фрустрация-гняв също може да се прогнозира значима връзка, но базирана на общата дисперсия, свързана с гнева: хората, които са склонни да реагират по принцип с гняв в широк кръг от ситуации, е по-вероятно да го направят и в по-специфичната ситуация на провал в постигането на доминираща позиция. Трето, от гледна точка на съдържанието на конструктите, между гняв и доминиране по-скоро може да се очаква слаба или дори незначима връзка.

За връзките на садистичното и нарцистичното ЛР със склонността към доминиране, гняв, фрустрация-гняв, липса на страх и индуциране на страх

По отношение на връзката на садистичното ЛР със склонността към доминиране, постигането на контрол/подчиняване/доминиране над другия е една от същностните характеристики на садизма. От тази гледна точка има основания да се прогнозира значима позитивна връзка на садистичното ЛР със склонността към доминиране. От друга страна, за нарцистичната личност с нейните претенции за специални права и признание, с чувството ѝ на превъзходство и обезценяване на другия, както и постоянния стремеж към (неадаптивно) себеутвърждаване също е характерен стремежът към доминиране. Съответно също има основания да се прогнозира значима положителна връзка със склонността към доминиране. Ако за садистичната личност обаче доминирането над другия е по-скоро самоцел и се подкрепя от положителните емоции, свързани с чувството за контрол и подчиняване, за нарцистичната личност доминирането служи по-скоро като средство за подхранване на преекспонираното собствено его и значимост. В сравнителен план може да се очаква и по-силна положителна връзка на садистичното ЛР със склонността към доминиране в сравнение с връзката при нарцистичното ЛР.

По отношение на връзката с фрустрация-гняв садистичния тип е хладен, неемоционален, което не изключва гневни реакции при провал в доминирането. Съответно може да се прогнозира, макар и положителна, но-по-слаба връзка със садистичното ЛР. За сравнение: нарцистичната личност е крайно обидчива и свърхчувствителна към всеки реален или въображаем намек за критика, пре-

небрежение или отсъствие на признание от страна на околните, особено в ситуации на заплахи за егото и провал в себеутвърждаването. В такива ситуации тя реагира с раздразнителност и гневни реакции. От тази гледна точка има основания да се прогнозира значима положителна връзка с фрустрация-гняв, при това по-силна, отколкото е при садистичното ЛР.

По отношение на връзката с гнева, неемоционалността на садистичния тип вероятно го прави по-слабо уязвим на гневни реакции, т.е. може да се прогнозира слаба, дори незначима връзка на садистичното ЛР с гнева. За сравнение: макар при нарцистичната личност гневните реакции да са породени преди всичко от заплахи за егото, това не изключва по принцип гневните реакции и съответно може да се очаква значима, макар и слаба връзка на нарцистичното ЛР с гнева.

По отношение на липса на страх и индуцирането на страх, могат да се очакват, от една страна, положителни връзки и със садистичното, и с нарцистичното ЛР (по-силни при садистичното ЛР), а от друга, положителни връзки със склонността към доминиране (с вероятно с по-силна връзка по отношение на индуцирането на страх).

МЕТОД

Изследвани лица. Данните са получени от 910 юноши, от които с пълни протоколи са 833 респондента: 286 момчета, 522 момичета, 25 непосочили, от 8 клас до 12 клас, на средна възраст $X=15,70$, $SD=1,23$.

Инструментарииум

1. *Скали за оценка на нарцистичното и садистичното личностово разстройство.* Скалите са част от конструираната в българска извадка кратка форма на *Въпросника на Кулидж за личностови разстройства (Coolidge Axis II Inventory, CATI, Coolidge, 1993)*. CATI е конструиран на базата на директен превод на заложените в DSM-III-R критерии за личностовите разстройства и впоследствие е ревизиран в съответствие с критериите в DSM-IV (American Psychiatric Association, 1997; 2000) Българската адаптация на пълната версия е осъществена последователно с две извадки от 866 лица и 610 лица (Калчев и съавт., 1995; Калчев, 1997). Кратката форма е конструирана върху посочените две извадки в съответствие с принципа оценка на всеки диагностичен критерий с помощта на един айтем (в ограничен брой случаи оценката на даден критерий се базира на два айтема). След конструирането на кратката версия на CATI с нея систематично са събирани данни в продължение на повече от 20 години и резултатите са обобщени в Калчев (2018), като общият брой на новите изследвани лица нараства до 2192. Въпросникът е валидиран на базата на голям брой външни променливи (пак там).

Скалите за нарцистично и садистично ЛР са използвани и като отделен инструмент: Скалата на нарцистично ЛР – с 377 лица (Калчев, 2019), а Скалата за садистично ЛР – с 1758 лица (Калчев и Колева, 2020). В този случай вместо използваната по-рано 4-степенна скала (от 1 – *Изцяло невярно*, до 4 – *Напълно вярно*) отговорите се дават с помощта на 5-степенна скала: 1 – *Изцяло невярно*, 2 – *По-скоро невярно*, 3 – *Трудно е да се каже*, 4 – *По-скоро вярно*, и 5 – *Напълно вярно*. И двата инструмента включват по 10 айтема; примери са дадени по-долу.

(а) *Скала за нарцистично ЛР* (α на Кронбах в настоящото изследване 0,75, средно равнище на интеркорелации $MIC=0,227$). Примерни айтеми:

- *Мисля, че по рождение съм по-способен и по-талантлив от повечето хора.*
- *Заслужил съм и имам право на специално отношение и внимание от страна на околните.*
- *Казвали са ми, че се държа така, сякаш съм нещо повече от другите.*

(б) *Скала за садистично ЛР* (α на Кронбах в настоящото изследване 0,75, $MIC=0,234$). Примерни айтеми:

- *Понякога страданията на хора или животни ме забавляват.*
- *Бих излъгал нарочно този, който си го заслужава, за да го заболи.*
- *Случвало се е да се държа зле с някого и дори да го тормозя само защото не ми е симпатичен.*

2. Скрининг за склонност към гняв и доминиране (Калчев, 2024)

Като изходен инструмент при конструирането на скрининга е използвана *Скалата за съревнователна агресивност и гняв (The Competitive Aggressiveness and Anger Scale, Maxwell & Moores, 2007; Visek et al., 2010)*, предназначена за оценка на агресията и гнева в спорта. Скалата включва 12 айтема: по шест за оценка на двата конструкта. В българския вариант с цел да се разшири диапазона на оценка съдържанието е съществено променено: отстранени са пет от изходните айтеми, при които свързаната със спорта тема е по-трудно да се избегне, седемте останали въпроса са преформулирани – отново с цел да се отстранят спортният контекст, като допълнително са формулирани три нови айтема с цел да се разграничат трите планирани за оценка конструкти. Отговорите се дават с помощта на 5-степенна скала на съгласие (от 1 – *Изцяло невярно* до 5 – *Напълно вярно*). Структурата е извлечена и валидирана върху 1338 лица (с пълни данни) от юношеска и младежка възраст (1099 юноши и 239 студенти) в три независими извадки с помощта на експлаторен и конфирматорен факторен анализ. Данните потвърждават наличието на три компонента (Калчев, 2024):

(а) *Склонност към доминиране* (5 айтема, α на Кронбах в настоящото изследване 0,77, средно равнище на интеркорелации $MIC=0,405$). Примерни айтеми:

- *С някои хора не можеш да се разбереш по друг начин, освен ако не ги принудиш да направят това, което искаш.*
- *За да успееш в живота, трябва максимално да притиснеш противника.*

(б) *Фрустрация-гняв* (гневни реакции, породени от ситуация на фрустрация, възпрепятстваща постигането на доминираща позиция и надмощие) включва три айтема (α на Кронбах в настоящото изследване 0,69, $MIC=0,423$). Примерни айтеми:

- *Побеснявам, ако губя.*
- *Издавам в ярост, ако разбира, че ме оцетяват.*

(б) *Гняв* (склонност по принцип човек да се гневи) се формира от два айтема, α на Кронбах в настоящото изследване 0,81, $MIC=0,685$.

- *Малко ми трябва, за да се ядосам.*
- *Трудно контролирам емоциите си и лесно избухвам.*

3. Скала за липса на страх (Калчев и Колева, 2020)

Скалата е конструирана заедно със Светлина Колева в съответствие с разбирането на страха като базисна емоция, породена от физическа заплаха/нараняване (заплаха за физическото благополучие). Съответно липсата на страх се дефинира като личностна диспозиция да се реагира с безстрашие в рискови ситуации. Инструментът няма чуждоезиков аналог и включва 9 айтема, като еднофакторния характер на конструкта е потвърден с общо 1668 юноши, две независими извадки, на базата на експлораторен и конфирматорен факторен анализ (α на Кронбах в настоящото изследване 0,82, $MIC=0,340$). Примерни айтеми:

- *Дори в опасни ситуации обичам да рискувам – болката не ме плаши.*
- *Хората се страхуват от неща, за които на мен не ми пука.*
- *Смел човек съм: не бягам от опасности.*

Отговорите се дават с помощта на 5-степенна скала на съгласие (от 1 – *Изцяло невярно* до 5 – *Напълно вярно*).

4. Скала за индуциране на страх

Скалата няма чуждоезиков аналог. Айтемите са формулирани заедно със Светлина Колева и отразяват идеята за страха като начин/средство за постигане на контрол/подчиняване на другия. С инструмента са събирани данни в различни извадки, като окончателният вариант включва 8 айтема с еднофакторно решение, извлечено чрез експлораторен и конфирматорен факторен анализ. Налице са данни за връзки със значителен брой „външни“ променливи, но към настоящия момент психометрични характеристики не са публикувани. Вътрешната съгласуваност (α на Кронбах) в настоящото изследване е 0,83, $MIC=0,384$. Примерни айтеми:

- *Всеки човек се страхува от нещо – ако разбереш от какво, той ще направи всичко, което поискаш.*
- *Когато другите се страхуват от теб, се чувстваш по-силен и уверен в себе си.*
- *Харесват ми хората, които умеят без думи, само с поглед да внушат страх у другите.*

Отговорите се дават отново с помощта на 5-степенна скала на съгласие (от 1 – *Изцяло невярно* до 5 – *Напълно вярно*).

РЕЗУЛТАТИ

Корелационен анализ

Корелации между компонентите на скрининга. Стойностите на единичните корелации (r на Пиърсън) и на парциалните корелации след отчитане на връзките с третия компонент на скрининга (в скоби и в курсив) са съответно: *склонност към доминиране/фрустрация-гняв: $r=0,483$ (0,468), гняв/фрустрация-гняв: 0,413 (0,393) и склонност към доминиране/гняв: 0,150 (-0,062)*. Очаквано, в два от случаите коефициентите на парциална корелация намаляват, но остават статистически значими, докато в третия стойността вече е незначима, т.е. значимата единична корелация между *склонност към доминиране* и *гняв* се дължи на връзката им с *фрустрация-гняв*. Тези резултати съответстват на предварителните очаквания: между *склонност към доминиране* и *фрустрация-гняв* са налице съдържателни основания за дефиниране на каузална връзка, от което произтича и значимата единична корелация. Значимата връзка между *гняв* и *фрустрация-гняв* се базира на общата дисперсия, свързана с гнева: хората, които са склонни да реагират по принцип с *гняв* в широк кръг от ситуации, е по-вероятно да го направят и в по-специфичната ситуация на провал в постигането на доминираща позиция. Трето, потвърждава се наличието на слаба връзка между *склонност към гняв* и *към доминиране*, която след изолирането на общата дисперсия, свързана с *фрустрация-гняв*, се оказва статистически незначима.

Корелации на личностовите разстройства, липса на страх и индуциране на страх със склонност към доминиране, гняв и фрустрация-гняв. Единичните корелации са представени в таблица 1.

Съгласно данните в таблица 1 садистичното ЛР корелира най-силно със *склонността към доминиране*, умерено – с *фрустрация-гняв*, и слабо – с *гняв*. За сравнение: корелациите на нарцистичното ЛР със *склонността към доминиране* и *фрустрация-гняв* са близки по размер, макар и в полза на втората връзка, докато корелацията с *гняв* е по-слаба. Индуциране на страх корелира силно със *склонност към доминиране* с най-високия по стойност коефициент, умерено – с

фрустрация-гняв, и слабо – с гняв. Липса на страх корелира умерено със склонност към доминиране, слабо – с фрустрация-гняв, и незначимо – с гняв. В сравнителен план от компонентите на скрининга склонност към доминиране по-тясно се асоциира с индуциране на страх и със садистичното ЛР, фрустрация-гняв – с нарцистичното ЛР, докато връзките на гняв са слаби/пренебрежими.

Таблица 1. Единични корелации (r на Пиърсън) на личностови разстройства, индуциране на страх и липса на страх със склонност към доминиране, фрустрация-гняв и гняв (N=833)

	Склонност към доминиране	Фрустрация-гняв	Гняв
Садистично ЛР	0,664**	0,424**	0,179**
Нарцистично ЛР	0,504**	0,546**	0,300**
Индуциране на страх	0,743**	0,480**	0,189**
Липса на страх	0,481**	0,195**	0,007

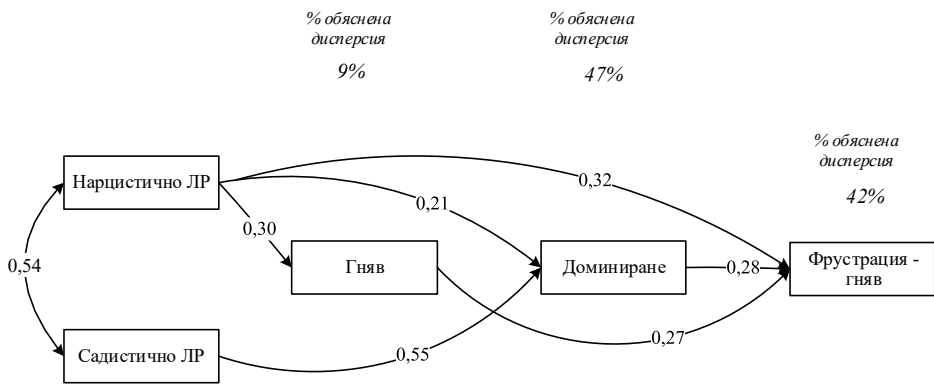
Забележка: ** $p < 0,01$, на база единични тестове.

Накратко, в съответствие с предварителните очаквания двете ЛР, както и индуциране на страх и липса на страх корелират с компонентите на скрининга. Единичните корелации обаче не отчитат връзките между самите „прогнозиращи“ променливи. Затова за оценка на ефектите на личностните разстройства, индуциране на страх и липсата на страх върху склонността към доминиране, фрустрация-гняв и гняв е проверен общ структурен модел. Резултатите от анализа са представени по-долу.

Структурен модел

В съответствие с теоретичната представа за съдържанието на оценяваните конструкти в рамките на структурния модел садистичното и нарцистичното ЛР, заедно с липса на страх и индуциране на страх са заложени като независими променливи, фрустрация-гняв – като зависима променлива, а гняв и склонност към доминиране – като каузално свързани променливи-медиатори, пренасящи ефекта на независимите променливи върху фрустрация-гняв. Данните са анализирани на два етапа: в Модел 1а като независими променливи са включени садистичното и нарцистичното ЛР, а в разширения Модел 1б към тях са добавени индуциране на страх и липса на страх. Оценката на двата модела е направена с помощта на LISREL 8.8. (Jöreskog et al. 2001).

Модел 1а. Структурните коефициенти (стандартизирано решение) и процентът на обяснената дисперсия след опростяването на модела – *отстраняването* на всички незначими пътеки, са представени на фигура 2.

Забележка: ——— $p < 0,01$.

Фигура 2. Ефекти на садистично и нарцистично ЛР върху фрустрация-гняв с медиаторна роля на гняв и склонност към доминиране. Стандартизирано решение (N=833)

Индексите на модела: $\chi^2_{(3)} = 1.23$, $p = 0.75$; незн.; SRMR=0,007; RMSEA=0; CFI=1; NNFI=1, свидетелстват за висока степен на съответствие с емпиричната матрица.

Оценката на модела показва, че нарцистичното ЛР влияе по два начина върху фрустрация-гняв: от една страна, директно, а от друга – индиректно чрез двата медиатора гняв и склонност към доминиране, като индиректните ефекти са по-слаби в сравнение с директния ефект⁶. За сравнение: садистичното ЛР влияе само индиректно върху фрустрация-гняв (с индиректен ефект садистично ЛР → склонност към доминиране → фрустрация-гняв: $0,55 \times 0,28 = 0,15$). Тези резултати очертават съществени различия в ролята на изследваните ЛР: За разлика от нарцистичното, садистичното ЛР, от една страна, е с незначими директни ефекти както върху гнева, така и върху фрустрация-гняв, а от друга, е с посилен, доминиращ ефект в върху склонността към доминиране.

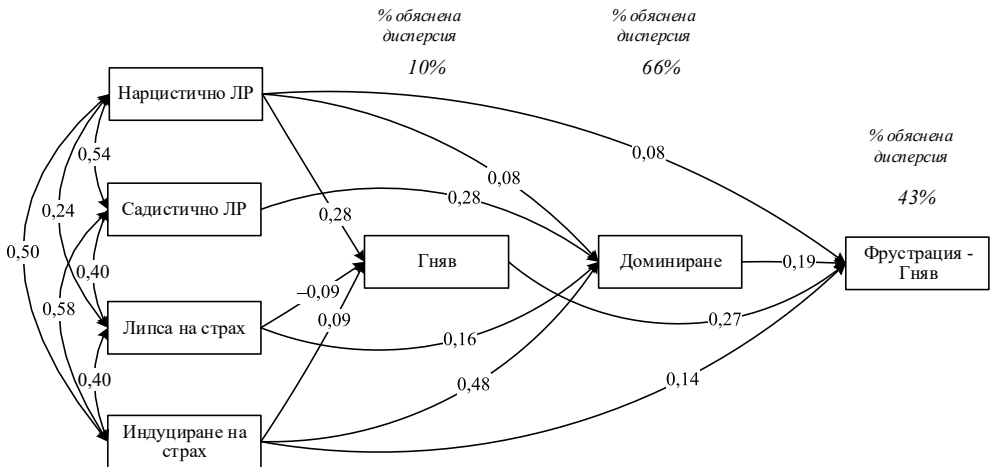
В съответствие с предварителните очаквания гневът е и с незначим ефект върху склонността към доминиране (и затова пътеката гняв → склонност към доминиране е отстранена от модела), но с директен ефект върху фрустрация-

⁶ Индиректните ефекти се изчисляват като произведение на структурните (регресионни) коефициенти. Индиректният ефект *Нарцистично ЛР* → *Гняв* → *Фрустрация-гняв* е съответно $0,30 \times 0,27 = 0,08$, а индиректният ефект *Нарцистично ЛР* → *Склонност към доминиране* → *Фрустрация-гняв*: $0,21 \times 0,28 = 0,06$.

гняв. Налице е и значим директен ефект на склонност към доминиране върху фрустрация-гняв.

Данните за Модел 1а показват добри прогностични възможности по отношение на склонност към доминиране (с 47% обяснена дисперсия) и фрустрация-гняв (с 42% дисперсия) и слаби по отношение на гняв (с 9%).

Модел 1б. След разширяването на Модел 1а чрез въвеждане на индуциране на страх и липса на страх оценката на Модел 1б – след отстраняването на всички незначими пътеки – е показана на фигура 3.

МОДЕЛ 1б

Забележка: ——— $p < 0,01$

Фигура 3. Ефекти на садистично и нарцистично ЛР, индуциране на страх и липса на страх върху фрустрация-гняв с медиаторна роля на гняв и склонност към доминиране. Стандартизирано решение (N=833)

Индексите на модела: $\chi^2_{(4)} = 2.38$, $p = 0.67$; незн.; SRMR=0,006; RMSEA=0; CFI=1; NNFI=1, също показват висока степен на съответствие с емпиричната матрица.

Оценката отново идентифицира два типа ефекти на нарцистичното ЛР върху фрустрация-гняв: директен и индиректен (чрез гняв и доминиране), докато садистичното ЛР е само с индиректен ефект върху фрустрация-гняв. Както и в Модел 1а, и нарцистичното, и садистичното ЛР влияят директно върху доминиране, също с по-силен ефект в полза на садистичното ЛР. Освен това за разлика от нарцистичното, садистичното ЛР е с незначим ефект върху гнева. От тази

гледна точка Модел 1б възпроизвежда данните за ролята на двете ЛР, получени в Модел 1а, но с по-слаби ефекти.

Разширяването на изходния Модел 1а чрез включването на двете допълнителни променливи – индуциране на страх и липса на страх, идентифицира нови директни и индиректни ефекти. Въпреки положителната корелация между липса на страх и индуциране на страх, те влияят по различен начин върху гнева: отрицателно за липса на страх и положително за индуциране на страх. Макар и слаби, ефектите са статистически значими и като следствие са налице и противоположни индиректни ефекти върху фрустрация-гняв (чрез медиаторната роля на гняв): отрицателен – за липса на страх, и положителен – за индуциране на страх. Двете нови променливи в модела са и с директни ефекти върху доминиране с подчертано по-висока стойност за индуциране на страх.

На практика данните идентифицират значими директни ефекти и на четирите заложи в модела независими променливи върху доминиране, но с основна роля на индуциране на страх и втори по значение, по-слаб ефект на садистичното ЛР. От тази гледна точка разширяването на изходния модел значително повишава прогностичните възможности по отношение на доминиране (с нарастване на процента на обяснената дисперсия от 47% на 66%), като основен „детерминиращ“ фактор вече е индуциране на страх. За сравнение: обяснителните възможности на Модел 1б по отношение на гнева не се променят съществено (нарастват от 9% на 10% обяснена дисперсия) въпреки идентифицирането на два нови предиктора с противоположни ефекти. По отношение на прогнозирането на фрустрация-гняв също не са наблюдава съществено промяна (от 42% на 43% обяснена дисперсия): значимият ефект на индуциране на страх се асоциира с по-слаби директни ефекти на нарцистичното ЛР и доминиране. От тази гледна точка основно следствие от разширяването на изходния Модел 1а с двете нови променливи – индуциране на страх и липса на страх, са значително по-добрите възможности за прогнозиране на склонността към доминиране.

ОБСЪЖДАНЕ

Настоящото изследване оценява ефектите на нарцистичното и садистичното ЛР върху склонността към доминиране и гнева в юношеска възраст. Получените резултати потвърждават основанията за разграничаване на две личностни променливи, свързани с гнева: гняв и фрустрация-гняв. В първия случай се има предвид склонността на човека да реагира гневно в широк кръг от ситуации, а във втория – тези реакции са породени в специфичен контекст: неуспех в постигане на контрол, доминираща позиция и надмощие. Въпреки че в съответствие с изходните очаквания между гняв и фрустрация-гняв е налице значима положителна връзка, породена от общата дисперсия на гневните реакции (хората, които са склонни да реагират по принцип с гняв в широк кръг от ситуации,

очевидно е по-вероятно да го направят и в по-специфичната ситуация на провал в постигането на доминираща позиция), отношенията със склонността към доминиране принципно се различават. Ако склонността към доминиране се дефинира като агресивно съперничество/конкуренция, желание за постигане на надмощие и контрол с помощта на принуда, оказване на натиск, включително прояви на грубост или други възможни средства, провалът в постигането на подобни цели директно води до гняв, резултат от изпитваната фрустрация. От тази гледна точка има основание да се дефинира директна каузална връзка доминиране–фрустрация–гняв. От друга страна, гневът сам по себе си се асоциира слабо или дори незначимо със склонността към доминиране, т.е. гневът по принцип не е сред важните детерминанти на склонността към доминиране/агресивно съперничество. Тези очаквания се потвърждават както при анализа на „чистата“ парциална корелация, така и в проверявания структурен модел, като в рамките на модела гневът е с незначим ефект върху доминирането. Подобен резултат на свой ред поставя въпроса за „детерминацията“ на склонността към доминиране, т.е. кои личностни променливи са в основата на подобно поведение. В търсенето на отговор на този въпрос са проверени четири конструкта: нарцистично и садистично ЛР, липса на страх и индуциране на страх. Постигането на контрол/подчиняване – доминирането над другия, е една от същностните характеристики на садизма. От друга страна, претенциите за специални права, привилегии и признание, чувството на превъзходство и обезценяване на другия, както и постоянният стремеж към (неадаптивно) себеутвърждаване на нарцистичната личност също са предпоставка за стремеж към доминиране. Съответно и двете ЛР може да се разглеждат като фактори (детерминанти) на склонността към доминиране. Ако за садистичната личност обаче доминирането над другия е по-скоро самоцел и се подкрепя от положителните емоции, свързани с чувството на контрол и подчиняване, за нарцистичната личност доминирането служи по-скоро като средство за подхранване на преекспонираното собствено его и значимост.

От съдържателна гледна точка индуциране на страх директно цели подчиняване на другия и постигане на контрол, докато липсата на страх е по-скоро предпоставка за безразсъдно, авантюристично поведение, което в частност може да доведе и до поемане на риска от агресивна конкуренция и желание за контрол. Съответно, макар и четирите оценявани конструкта да повишават вероятността от конкурентност и склонност към доминиране, принципно важна изглежда ролята на два от тях: садистичното ЛР и индуциране на страх. Оценката на модела след отчитане на връзките между посочените променливи потвърждава изходното предположение: индуциране на страх и садистичното ЛР са двата принципно важни предиктора на склонността към доминиране, като със значими, макар и по-слаби ефекти са и нарцистичното ЛР и липсата на страх. Заедно, че-

тирите личностни променливи обясняват две трети от дисперсията на склонността към доминиране, което свидетелства за много добрите обяснителни възможности на модела. Данните за фрустрация-гняв показват показва добри, но по-слаби прогностични възможности, като най-ограничени са възможностите на модела по отношение на гнева. Получените значими ефекти също са рамките изходните предположения.

Резултатът, който донякъде изглежда неочакван, е по-силният ефект на индуциране на страх върху доминирането в сравнение с ролята на садистичното ЛР. При интерпретацията на този резултат обаче трябва да се има предвид, че директните форми на садизъм може да се класифицират като *удоволствие* от причиняване на вреда/страдание и *контрол/доминиране* над другите (Plouffe et al., 2017), като диференциацията се основава на изпитваната от жертвата емоция като подкрепление на садистичните действия – болка (страдание) или страх, служещи като условие за контрол и подчиняване. От тази гледна точка индуциране на страх е една от основните дименсии при анализа на садистичната личност (вж. фигура 1), което би могло да обясни по-силния ефект на индуцирането на страх върху склонността към доминиране в сравнение с този на садистичното ЛР.

В заключение настоящото изследване идентифицира важни личностни детерминанти на склонността към доминиране: агресивно съперничество/конкуренция и желание за постигане на надмощие и контрол. Моделът демонстрира много добри прогностични възможности, но не трябва да се пренебрегват и „отрицателните“ резултати, например фактът, че гневът сам по себе си не е от значимите предиктори на склонността към доминиране. С други думи, гневните реакции в широк кръг от ситуации все още не означават склонност към доминиране/постигане на контрол и подчиняване на другите. Въпреки че подобна теза вероятно противоречи на някои чисто житейски представи, изглежда, че склонността към доминиране не се основава на гнева.

ИЗСЛЕДВАНЕ 2: ЕФЕКТИ НА ПАТОЛОГИЧНИТЕ ЛИЧНОСТНИ ЧЕРТИ ВЪРХУ СКЛОННОСТТА КЪМ ГНЯВ И ДОМИНИРАНЕ

Както беше посочено, дименсионалната перспектива представя личностните разстройства като неадаптивни варианти на личностни черти без качествена граница по отношение на нормалността или една спрямо друга (American Psychiatric Association, 2013, p. 646). В DSM-5 този модел се дефинира, от една страна, чрез нарушение на личностното *функциониране*, а от друга, чрез *патологични личностни черти*, организирани пет широки области (домейни) (American Psychiatric Association, 2013, pp. 779–781; вж. също Skodol, 2018).

Негативен афект: склонност често и интензивно да се изпитват високи нива на широк спектър от негативни емоции (напр. тревожност, вина, срам, безпокойства, гняв и др.), проявяващи се в поведението и в междуличностните отношения. Този домейн се формира от следните фасети (субкомпоненти): тревожност, емоционална лабилност, враждебност, персеверация, ограничен афект (с обратен знак), сепарационна несигурност и подчиненост.

Отстраненост: склонност към избягване на социални и емоционални контакти, включващи както оттегляне от междуличностни взаимодействия, така и ограничен афективен опит и експресия. Включва анхедония, депресивност, избягване на интимност, подозрителност и отдръпване.

Психотизъм: проявления на широк кръг от поведения, които са културно несъответстващи, ексцентрични или необичайни. Включва ексцентричност, когнитивна и перцептивна дисрегулация, както и необичайни убеждения и опит.

Антагонизъм: поведение и действия, които силно противопоставят човека срещу другите, произтичащи от преувеличеното му чувство за собствена значимост, водещо до очакването за специално отношение, както и коравосърдечната антипатия спрямо другите, включваща както незаинтересованост към техните нужди и чувства, така и готовност те да се използват като средство за постигане на собствените цели. Формира се от търсене на внимание, коравосърдечност, измамност, грандиозност и манипулативност.

Невъздръжаност: ориентация към незабавно задоволяване на желанията, водеща до импулсивно поведение под влияние на моментно настроение, мисъл, чувство или външни стимули, при които човек не успява да се опре на миналия си опит, за да извлече поука и не е загрижен за последиците. Формира се от разсеяност, импулсивност, безотговорност, ригиден перфекционизъм (с обратен знак) и поемане на риск.

Прогнозирани връзки между патологичните личностни черти и склонността към доминиране, гняв и фрустрация-гняв

По отношение на домейна Негативен афект

Високите равнища на негативни емоции, включително и гняв, са основание да се прогнозира значима и по-силна връзка с гнева. От друга страна, склонността да се реагира с гняв в широк кръг от ситуации е по-вероятно да се прояви и в специфичния случай на гневна реакция, която е резултат от провала в постигането на доминираща позиция. От тази гледна точка може да се очаква значима, но по-слаба връзка с фрустрация-гняв. Второ, ако се има предвид, че подчинеността е компонент на домейна, това може да доведе до незначима, дори отрицателна връзка със склонността към доминиране.

По отношение на домейна Антагонизъм

Острото противопоставяне с другите, произтичащо от преувеличеното чувство за собствена значимост, е предпоставка за по-силна връзка със склонност към доминиране, включително и чрез „по-индиректни“ форми, чрез измамност и манипулативно поведение, характерни за домейна. От друга страна, „нарцистичният“ компонент – претенциите за специално отношение и права е предпоставка за гневни реакции, когато другите не отговарят на очакванията. Поради тази причина има основание да се прогнози значима, макар и по-слаба връзка и с фрустрация-гняв.

По отношение на Невъздържаност

Импулсивното и безотговорно поведение без мисъл за последиците не предполага задължително гневни реакции. Ако гневът по правило е импулсивен, импулсивното поведение невинаги се подхранва от него. Въпреки посочените съображения, вероятно е налице частично припокриване в проявите на невъздържаност и гняв. Съответно има основание да се очаква значима връзка между тях

По отношение на Психотизъм и Отстраненост

По-трудно може да се прогнозира специфични връзки със склонността към доминиране, гняв и фрустрация-гняв. В съдържателен план е по-вероятно да се очакват слаби или незначими корелации.

МЕТОД

Изследвани лица. Данните са получени от 458 юноши, от които с пълни протоколи са 401 респонденти: 140 момчета (34,9%), 251 момичета (62,6%), 10 непосочили (2,5%), от 8 клас до 12 клас, на средна възраст $X=15,59$, $SD=1,27$).

Инструментарии

За оценка на патологичните личностни черти е използван *Личностен въпросник за DSM-5: кратка форма (Personality Inventory for DSM-5 Brief Form, PID-5-BF, Krueger et al., 2012)*. Инструментът е конструиран на базата на пълната 220-айтемна версия на PID-5 в съответствие с дименсионалния подход към личностите разстройства в DSM-5. Предназначен е за скринингови цели и включва 25 айтема – по пет за всеки от оценяваните пет домейна: *Негативен афект, Отстраненост, Невъздържаност, Антагонизъм и Психотизъм*. Отговорите се дават с помощта на 4-степенна Ликъртова скала. В българската версия (Калчев и Колева, 2020) е използван частично модифициран вариант на 4-степенна скала за съгласие: 0 – *Изцяло невярно*, 1 – *По-скоро невярно*, 2 – *По-скоро вярно*, и 3 – *Напълно вярно*.

В рамките на българската адаптация на базата на съдържателни и статистически аргументи е заменен един от оригиналните айтеми („Гледам да не се обвързвам в интимни отношения“) с айтема „Страня от близки отношения“, който е част от пълната версия на PID-5, като е включен и в съкратената версия на въпросника - PID-5-SF (вж. Калчев и Колева, 2020).

Примерни айтеми от домейните на PID-5-BF са:

Негативен афект

- *Безпокоя се почти за всяко нещо.*
- *Лесно се впрягам, често дори и за дреболии.*
- *Повече от всичко друго се страхувам да не остана сам в живота.*

Отстраненост

- *Често имам чувството, че каквото и да правя, е без значение.*
- *Не ми е важно да се сприятелявам с другите.*
- *Рядко се въодушевявам от каквото и да било.*

Антагонизъм

- *Не ме е много грижа, ако засегна или нараня чувствата на другите.*
- *Умея да се възползвам от другите.*
- *Страшно ми се иска да съм център на внимание.*

Невъздържаност

- *Хората биха казали, че съм безразсъден.*
- *Като че ли действам без изобщо да помисля.*
- *Не ме бива да планирам нещата предварително.*

Психотизъм

- *Мислите ми често изглеждат странни или безсмислени за другите.*
- *Случвало ми се е да виждам неща, които в действителност ги няма.*
- *Често се отнасям нанякъде и когато изведнъж се осъзная, разбирам, че е минало много време.*

Стойностите вътрешната съгласуваност (алфа на Кронбах, в скоби – средно равнище на интеркорелации MIC) на петте домейна в настоящото изследване са съответно: *Негативен афект*, $\alpha=0,66$ (MIC=0,28); *Отстраненост*, $\alpha=0,63$ (MIC=0,26); *Антагонизъм*, $\alpha=0,71$ (MIC=0,32); *Невъздържаност*, $\alpha=0,72$ (MIC=0,34); *Психотизъм*, $\alpha=0,69$ (MIC=0,31) Стойностите на алфа са близки до получените в българската адаптация (Калчев и Колева, 2020), макар и в някои от случаите по-ниски.

За оценка на останалите конструкти са използвани описанията в Изследване 1 инструменти. Стойностите на алфа на Кронбах (в скоби – средно равнище на интеркорелации MIC) са съответно: *Липса на страх*: $\alpha=0,80$ (MIC=0,31); *Индуциране на страх*: $\alpha=0,81$ (MIC=0,35); *Склонност към доминиране*: $\alpha=0,76$ (MIC=0,39); *Гняв*, $\alpha=0,81$ (MIC=0,68); *Фрустрация-гняв*: $\alpha=0,65$ (MIC=0,38) Тези стойности са близки до получените в Изследване 1.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Корелационен анализ

Корелации между компонентите на скрининга. Стойностите на единичните корелации (r на Пиърсън) и на парциалните корелации след отчитане на връзките с третия компонент на скрининга (в скоби в курсив) са съответно: *Склонност към доминиране/Фрустрация-гняв: $r=0,472 (0,433)$, Гняв/Фрустрация-гняв: $0,477 (0,439)$ и Склонност към доминиране/Гняв: $0,208 (-0,022)$.* Очаквано, в два от случаите коефициентите на парциална корелация намаляват, но остават статистически значими, докато в третия стойността вече е незначима, т.е. значимата единична корелация между *Склонност към доминиране* и *Гняв* се дължи на връзката им с *Фрустрация-гняв*. Стойностите са близки/съпоставими с получените в Изследване 1 и съответстват на предварителните очаквания: връзката между склонност към доминиране и фрустрация-гняв може да се интерпретира от съдържателна гледна точка, връзката на гняв и фрустрация-гняв се определя от общата дисперсия, свързана с гневните реакции, а незначимата връзка между склонност към доминиране и гняв след изолиране на общата дисперсия, свързана с фрустрация-гняв, потвърждава принципната разлика между склонността за постигане на доминираща позиция/контрол и склонността за реагиране с гняв в широк кръг от ситуации. Накратко, данните от независимата извадка (Изследване 2) принципно възпроизвеждат отношенията между компонентите на скрининга, получени в Изследване 1.

Корелации на патологичните личностни черти, липсата на страх и индусиране на страх със склонност към доминиране, фрустрация-гняв и гняв. Единичните корелации са представени в таблица 2.

По отношение на *патологичните личностни черти* съгласно данните в таблица 2 склонността към доминиране корелира най-силно с антагонизъм и слабо или незначимо с останалите черти. Фрустрация-гняв се асоциира отново най-силно с антагонизъм, като връзките с останалите патологични личностни черти отново са слаби или незначими. Гняв корелира най-силно с негативен афект и слабо/незначимо в останалите случаи. Резултатите съответстват на изходните очаквания, включително и по отношение на някои по-частни предположения, отново базирани на съдържанието на оценяваните конструкти. Например негативен афект корелира по-силно с гняв, по-слабо, но значимо – с фрустрация-гняв, и незначимо – със склонност към доминиране. Освен това антагонизъм се асоциира по-силно със склонността към доминиране и по-слабо, но значимо – с фрустрация-гняв; невъздържаността корелира слабо, но значимо с гнева.

Таблица 2. Единични корелации (r на Пийърсън) на патологични личностни черти, липса на страх и индуциране на страх със склонност към доминиране, фрустрация-гняв и гняв (N=401)

Скала	Склонност към доминиране	Фрустрация-гняв	Гняв
Негативен афект	-0,038	0,205**	0,457**
Отстраненост	0,117*	0,081	0,098
Антагонизъм	0,538**	0,396**	0,261**
Невъздържаност	0,143**	0,154**	0,228**
Психотизъм	0,132**	0,127*	0,153**
Индуциране на страх	0,733**	0,515**	0,334**
Липса на страх	0,481**	0,188**	0,005

Забележка: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, на база единични тестове.

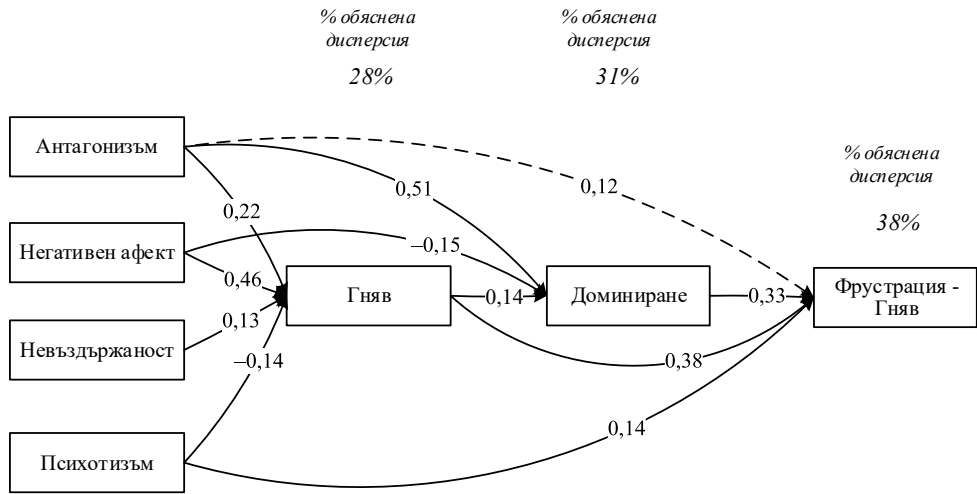
По отношение на *индуциране на страх* и *липса на страх* резултатите са близки до получените в Изследване 1: доминира връзката на индуциране на страх със склонност към доминиране, а втора по сила е корелацията с фрустрация-гняв. От друга страна, липса на страх корелира отново по-силно със склонност към доминиране.

На база единични корелации може да се очаква, че основни предиктори на *склонност към доминиране* ще бъдат индуциране на страх, антагонизъм и липса на страх, на *фрустрация-гняв* – отново индуциране на страх и антагонизъм, а на *гняв* – негативен афект и индуциране на страх. Единичните корелации обаче не отчитат връзките между променливите. Затова на следващия етап е проверен структурен модел на отношенията между оценяваните конструкти.

Структурен модел

В съответствие с теоретичната представа за съдържанието на конструктите, както и в Изследване 1, в структурния модел патологичните личностни черти заедно с липса на страх и индуциране на страх са дефинирани като независими променливи, фрустрация-гняв – като зависима променлива, а гняв и склонност към доминиране – като два каузално свързани медиатора, пренасящи ефекта на независимите променливи върху фрустрация-гняв. Данните са анализирани на два етапа: в Модел 2а в качеството на независими променливи са включени патологичните личностни черти, а в разширения Модел 2б са добавени липса на страх и индуциране на страх. Оценката на двата модела е направена с помощта на LISREL 8.8. (Jöreskog et al., 2001).

Модел 2а. Структурните коефициенти (стандартизирано решение) и процента на обяснената дисперсия след опростяването на модела – отстраняването на всички незначими пътеки – са представени на фигура 4.

МОДЕЛ 2а

Забележка: - - - - - $p < 0,05$; ——— $p < 0,01$.

Фигура 4. Ефекти на патологични личностни черти върху фрустрация-гняв с медиаторна роля на гняв и склонност към доминиране. Стандартизирано решение (N=401)

Индексите на модела: $\chi^2_{(5)} = 1,78$, $p = 0,88$; незн.; SRMR=0,008; RMSEA=0; CFI=1; NNFI=1,02, показват висока степен на съответствие с емпиричната матрица.

Оценката на модела потвърждава очакването за най-силен ефект на антагонизъм по отношение на склонност към доминиране, като са налице и директни ефекти върху гняв и фрустрация-гняв. Паралелно са идентифицират и индиректни ефекти: върху склонност към доминиране (чрез опосредстващата роля на гняв) и върху фрустрация-гняв (чрез два медиатора: гняв и склонност към доминиране)⁷.

На следващо място, в съответствие с предварителните очаквания негативен афект е с доминиращ ефект върху гняв, но е налице и директен отрицателен

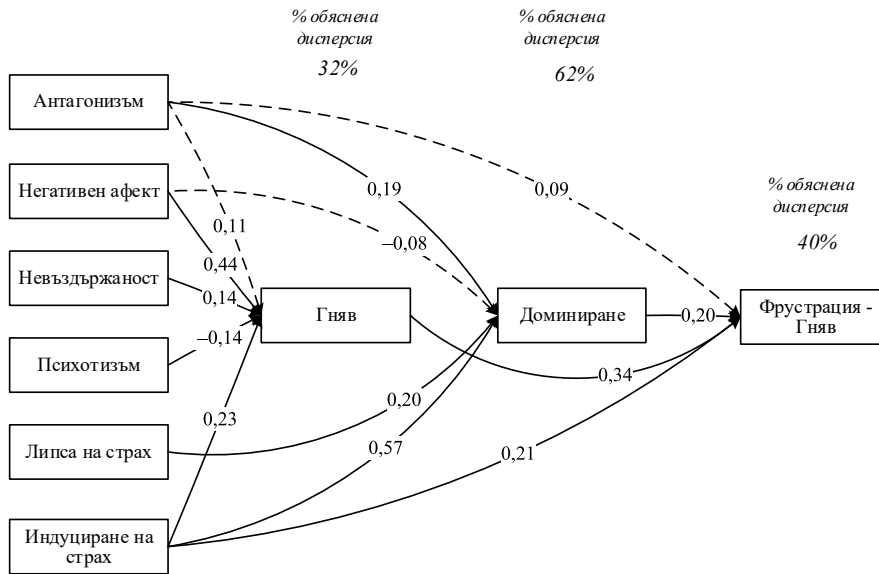
⁷ В частност индиректният ефект антагонизъм → склонност към доминиране → фрустрация-гняв е $0,51 \times 0,33 = 0,17$.

ефект върху склонност към доминиране (ефектите върху фрустрация-гняв са само индиректни – чрез гняв и склонност към доминиране).

При невъздържаност е налице само един, макар и по-слаб директен ефект върху гняв, докато при психотизъм се идентифицират два противоположни по знак директни ефекта: отрицателен върху гняв, и положителен върху фрустрация-гняв. От друга страна, гняв е не само с директен ефект върху фрустрация-гняв, но с директен ефект върху склонност към доминиране (последният резултат се различава от получения в Изследване 1, в което ефектът гняв → склонност към доминиране е статистически незначим).

Данните за Модел 2а показват добри прогностични възможности на патологичните личностни черти върху компонентите на скрининга в интервала от 28% (за гняв) до 38% обяснена дисперсия (за фрустрация-гняв).

Модел 2б. Оценката на разширения Модел 4 след отстраняването на всички незначими пътеки е представена на фигура 5.

МОДЕЛ 2б

Забележка: - - - - - $p < 0,05$; — $p < 0,01$.

Фигура 5. Ефекти на патологични личностни черти, индуциране на страх и липса на страх върху фрустрация-гняв с медиаторна роля на гняв и склонност към доминиране. Стандартизирано решение (N=401)

Индексите на модела: $\chi^2_{(8)} = 2,58$, $p = 0,96$; незн.; SRMR=0,006; RMSEA=0; CFI=1; NNFI=1,02, отново показват висока степен на съответствие с емпиричната матрица.

Включването на двете нови променливи идентифицира нови директни и индиректни ефекти. Както и в Изследване 1 (фиг. 3), разширяването на модела показва доминиращ ефект на индуциране на страх върху склонността към доминиране. Като следствие, индуциране на страх е и с индиректен ефект върху фрустрация-гняв (чрез склонност към доминиране)⁸, като е налице и директен ефект върху фрустрация-гняв. Втората нова променлива в модела – липса на страх, също е с директен, макар и по-слаб ефект върху склонност към доминиране.

Антагонизъм отново е със значим, но вече по-слаб директен ефект върху склонност към доминиране, близък до този липса на страх. Както и по-рано, негативен афект е с най-силен ефект върху гняв, като е налице, макар и слаб, но противоположен ефект върху склонност към доминиране. Ефектите на невъздържаност и психотизъм (противоположни по знак) върху гняв са съпоставими с получените в Модел 2а. Една от разликите в сравнение с данните за модел 2а е отсъствието на значим ефект на гняв → склонност към доминиране, като в този случай не се идентифицира и значим директен ефект на психотизъм върху фрустрация-гняв.

Накратко, данните за разширения Модел 2б като цяло възпроизвеждат резултатите за патологичните личностни черти в Модел 1а, но с по-слаби ефекти. Разширяването на модела обаче повишава обяснителните му възможности, като най-съществена е разликата по отношение на склонността към доминиране: процентът на обяснената дисперсия нараства от 31 на 62. От тази гледна точка, както и в Изследване 1, основно следствие от разширяването на изходния Модел 2а са значително по-добрите възможности за прогнозиране на склонността към доминиране като следствие от ролята на индуциране на страх и липсата на страх.

ОБСЪЖДАНЕ

Изследване 2 оценява ефектите на личностовите разстройства от позицията на *дименсионалната* перспектива, която ги дефинира като неадаптивни варианти на личностни черти без качествена граница по отношение на нормалността (American Psychiatric Association, 2013, р. 646). В рамките на изследването този подход се операционализира чрез оценката на пет патологични личностни *черти: негативен афект, отстраненост, невъздържаност, антагонизъм и психотизъм*.

⁸ Индиректният ефект индуциране на страх → склонност към доминиране → фрустрация-гняв в този случай е $0,57 \times 0,20 = 0,114$.

В съгласие с предварителните очаквания в Модел 2а основен предиктор на склонността към доминиране е антагонизмът, на гнева – негативният афект, докато при гняв-фрустрация най-силен е ефектът на гнева. В последния случай директният ефект произтича пряко от съдържанието на оценяваните конструкти: ако склонността към доминиране се дефинира като агресивно съперничество/конкуренция, желание за постигане на надмощие и контрол, гневните реакции са естествен резултат от неуспеха в постигането на желаната доминираща позиция. От тази гледна точка антагонизмът повишава вероятността от стремеж към постигане на доминираща позиция, което на свой ред е предпоставка и за гневни реакции, резултат от преживяната фрустрация. При това в рамките на Модел 2а индиректният ефект антагонизъм → склонност към доминиране → фрустрация-гняв е дори по-силен от директния антагонизъм → фрустрация-гняв. От тази гледна точка сред патологичните личностни черти антагонизмът е принципно важният предиктор не само на склонността към доминиране, но и на фрустрация-гняв. Заедно с това директният ефект психотизъм → фрустрация-гняв в Модел 1, макар и по-слаб, по-трудно може да се интерпретира съдържателно. В случая интерес представлява и отрицателният ефект на негативния афект върху склонността към доминиране. Макар и да не е силен, ефектът е статистически значим. От тази гледна точка при негативен афект се наблюдават противоположни по знак ефекти (по-силен положителен по отношение на гняв и по-слаб отрицателен – върху склонност към доминиране). И двата резултата съответстват на изходните очаквания и в частност предполагат, че високите равнища на негативен афект правят по-вероятни гневните реакции, но и понижават склонността към доминиране. Последният резултат би могъл да се обясни, ако се имат предвид част от фасетите (компонентите), формиращи негативен афект: тревожност, сепарационна несигурност и подчиненост.

Разширяването на модела чрез въвеждането на две нови, потенциално важни променливи: индуциране на страх и липса на страх, преоценява значимите ефекти, като съществено повишава обяснителните възможности на модела (Модел 2б). В този случай принципно важният предиктор на склонността към доминиране вече е индуцирането на страх. При интерпретацията на подобен резултат от съществено значение е фактът, че контролът/подчиняването – доминирането над другия, е една от същностните характеристики на садизма, а индуцирането на страх – средството за постигане на подобна цел. От тази гледна точка резултатите потвърждават очакваната връзка. От друга страна, както беше посочено, ако за садистичната личност доминирането/властта над другия е по-скоро самоцел и се подкрепя от чувството за контрол и подчиняване (изпитваният страх от другия има характер на положително подкрепление), агресивното съперничество няма задължително „садистичен“ контекст, а може да цели постигане на статус, материална облага, победа (в

спорта) и др. В частност (вж. Изследване 1), за нарцистичната личност доминирането вероятно служи по-скоро като средство за подхранване на преекспонираното собственото его и значимост.

След разширяването на модела ефектът на антагонизъм, макар и по-слаб, остава статистически значим. Близък е и ефектът на липсата на страх. Вече беше посочено, че подобна личностна диспозиция е предпоставка и за безразсъдно, авантюристично поведение, което може да доведе до поемане на риск от агресивна конкуренция и желание за контрол. Съответно посочените три променливи: индуцирането на страх, антагонизъм и липса на страх, формират триадата от значими предиктори на склонността към доминиране/агресивно съперничество с цел подчиняване/контрол над другия.

ОБЩО ОБСЪЖДАНЕ

В тази студия предмет на изследване са личностни детерминанти на гнева, склонността към доминиране и фрустрация-гняв (и като резултат неуспеха в постигане на доминираща позиция). В рамките на Изследване 1 и Изследване 2 са проверени два типа променливи: (а) личностови разстройства и (б) индуциране на страх и липса на страх. Оценката на личностовите разстройства (ЛР) следва два подхода: *категориалната* перспектива, разглеждаща ЛР като качествено различни клинични синдроми, и *дименсионална* перспектива, която представя ЛР като неадаптивни варианти на личностни черти без качествена граница по отношение на нормалността или една спрямо друга (American Psychiatric Association, 2013, р. 646). В рамките на категориалния подход в структурния модел е оценена ролята на две ЛР: нарцистично и садистично, а от гледна точка на дименсионалната перспектива – ефектът на пет патологични личностни черти: *негативен афект, отстраненост, невъздържаност, антагонизъм и психотизъм*. В съответствие с теоретичната представа за съдържанието на оценяваните конструкти в проверяваните структурни модели нарцистичното и садистичното ЛР (Изследване 1) и патологичните личностни черти (Изследване 2), заедно с индуциране на страх и липса на страх, са дефинирани като независими променливи, фрустрация-гняв – като зависима променлива, гняв и склонност към доминирана – като два каузално свързани променливи-медиатори, пренасящи ефекта на независимите променливи върху фрустрация-гняв. Данните са анализирани на два етапа: първоначално във всеки от моделите (Модел 1а и Модел 2а) са включени двете личностови разстройства, съответно патологичните личностни черти, след което в разширените модели (Модел 1б и Модел 2б) са добавени индуциране на страх и липса на страх.

На първия етап резултатите показват, че както категориалният подход към ЛР (представен чрез нарцистичното и садистичното ЛР), така и дименсионалната перспектива (на база патологични личностни черти) демонстрират добри

обяснителни възможности, но се наблюдава и определена специфика. Нарцисичното и садистичното ЛР обясняват по-добре склонността към доминиране, патологичните личностни черти – гнева, докато по отношение на фрустрация-гняв резултатите са близки/съпоставими. Разбира се, преките изводи за възможностите на категориалния и дименсионалния подход за обяснението на гнева и склонността към доминиране ще са преждевременни поради някои очевидни ограничения на изследването. От една страна, в рамките на категориалния подход в изследването се оценяват ефектите само на две ЛР (нарцисично и садистично). Значими връзки обаче може да се очакват и с други ЛР, например: положителни – на антисоциалното ЛР със склонността към доминиране и гняв, на граничното – с гняв; отрицателни връзки за зависимата личност и себеувреждащото ЛР с доминиране, както и на шизоидното ЛР с гнева. От друга страна, за оценката на патологичните личностни черти е използван кратък скринингов въпросник, който не позволява оценка на компонентите (фасетите) на всяка от чертите. Например антагонизмът (с централна роля в изследването) включва като компоненти: търсене на внимание, коравосърдечност, измамност, грандиозност и манипулативност (American Psychiatric Association, 2013, pp. 779–781; вж. също Skodol, 2018)⁹. Очевидно анализът на това равнище предполага по-диференцирана картина на ефектите, като вероятно би разширил и обяснителните възможности на модела.

На втория етап резултатите с разширените модели (Модел 1б и Модел 2б) показват, че включването на индуциране на страх и липса на страх съществено увеличават прогностичните възможности, първо, по отношение на склонността към доминиране (и в двата модела с повече от 60% обяснена дисперсия). Включването на новите променливи води и до преразглеждане на ролята на основните фактори, като и в двата случая принципно важният, доминиращ предиктор е индуциране на страх. Както беше посочено, индуцирането на страх може да има и „садистичен“ контекст, когато агресорът се наслаждава на предизвикания от него страх у мишената/жертвата, но и да обслужва конкретна инструментална цел – постигане на материална облага, статус, победа (в частност в рамките на спорта) и др. Независимо от възможните интерпретации, ролята на индуцирането на страх като личностна променлива заслужава специален интерес и допълнително проучване.

Един по-частен въпрос, при който се наблюдава частично несъответствие в резултатите на двата модела, е потенциалната връзка гняв → склонност към доминиране. В рамките както на Изследване 1, така и на Изследване 2 стойностите

⁹ Българската адаптация на съкратената 100-айтемна версия на личностния въпросник PID-5 (Marple et al., 2015) на база експлораторен и конфирматорен факторен анализ дава основание като компонент на антагонизма да се разглежда и враждебността (Калчев и Колева, 2020). Подобен резултат е получен и в други изследвания (за кратък обзор вж. Калчев и Колева, 2020, 189-191).

на „чистата“ парциална корелация между гняв и склонност към доминиране при отчитане на връзката с фрустрация-гняв са статистически незначими, т.е. значимата единична корелация се дължи на връзката им с третата променлива. В рамките на Модел 1а, Модел 1б и Модел 2б ефектът на гняв → склонност към доминиране е статистически незначим, но в рамките на Модел 2а стойността е статистически значима. Би могло да се разсъждава, че в Модел 2а значимата връзка е повлияна от включените в него независими променливи, но въз основа на всички получени данни има достатъчно основание да се допусне, че гневът не е предпоставка за стремежа към доминиране. С други думи склонността човек лесно да се разгневява в широк кръг от ситуации все още не означава стремеж към агресивно съперничество, подчиняване и постигане на контрол над другия. Поведението в първия случай има реактивен характер, като гневните изблици и загубата на самоконтрол са по-скоро следствие от ситуацията, докато във втория действията са с проактивен характер и целят постигане на надмощие и контрол/подчиняване на другия. От тази гледна точка гневът и склонността към доминиране са различни конструкти, които вероятно не са каузално свързани. Подобно предположение изглежда важно както в изследователски, така и в приложен план.

На следващо място данните от настоящата работа могат да се оценят и от гледна точна психометричните характеристики на скрининга за оценка на гняв, склонност към доминиране и фрустрация-гняв. Получените в Изследване 1 и Изследване 2 връзки и зависимости подкрепят валидността на скрининговия инструмент. В друго изследване (Калчев, 2024) е потвърдена факторната структура на скрининга (с по-голяма извадка от 1338 респонденти), както и ролята на психопатните черти (на равнище психопатни дименсии). Оценката на междуличностната (Претенциозен, манипулативен), афективната (Коравосърдечен, неемоционален) и поведенческата дименсия (Импулсивен, безотговорен) показва добри обяснителни възможности, близки/съпоставими с получените за личностните разстройства и за патологичните личностни черти в настоящото изследване (пак там). От тази гледна точка скринингът за склонност към доминиране, гняв и фрустрация-гняв се характеризира с добри психометрични характеристики и потенциално представлява интерес за използване с изследователски и приложни цели¹⁰.

Основното ограничение на представеното изследване се отнася до корелационния тип данни, на които то се базира. Затова разграничаването на независимите и зависимите променливи е условно и се основава не на дизайн на изследването, а на съдържанието на оценяваните конструкти. Поради тази причина прогнозираните причинно-следствени връзки не могат да бъдат емпи-

¹⁰ Пълното описание на айтемите от скрининга е дадено в Калчев (2024).

рично потвърдени. Това е причината термини като „влияние“, „ефект“, „въздействие“ да се използват условно на базата на теоретични аргументи. От тази гледна точка са възможни дефинирането и проверката и на алтернативни модели на отношенията между оценяваните променливи.

ЛИТЕРАТУРА

- Калчев, П. (1997). Кратка форма на Въпросника на Coolidge за личностни разстройства. *Българско списание по психология*, 2, 56-76.
- Калчев, П. (2003). *Тормоз и виктимизация от връстниците*. С.: Парадигма.
- Калчев, П. (2006). *Скали за тревожност в детска и юношеска възраст. Част 1. Детска проявена тревожност*. С.: Изток-Запад.
- Калчев, П. (2018). *Оценка на личностови разстройства. Кратка форма на въпросника на Ф. Кулидж*. С.: Изток-Запад.
- Калчев, П. (2019). *Оценка на психопатни черти в юношеска възраст. Част 3. Нарцисизъм*. С.: Изток-Запад.
- Калчев, П. (2024). Скрининг за склонност към гняв и доминиране в юношеска възраст. Доклад на X юбилеен международен конгрес по психология, София, 3-5 ноември 2023. *Българско списание по психология* (под печат).
- Калчев, П., Калчева, Ст., Бурушкина, Ж., Хорозова, П. (1995). Българска адаптация на Въпросника на Coolidge за личностни разстройства (CATI) – надеждност на скалите. *Българско списание по психология*, 4, 5–18.
- Калчев, П., Колева, С. (2019). *Садистични наклонности в юношеска възраст. Част 1. Скали за оценка*. С.: Изток-Запад.
- Каплан, Г. и Сэдок, Б. (1994). *Клиническа психиатрия*. М: Медицина, том 1.
- Колева, С. и Калчев, П. (2021) *Садистични наклонности в юношеска възраст. Част 2. Личностни детерминанти*. С.: Изток-Запад.
- Олуеус, Д. (1996). Проблемите с издевателствата в училище. *Перспективи*, XXVI, 2, юни. 358-388.
- Ончев, Г. *Личностова абнормност в клиничната практика* (2012). Второ, преработено изд., С.: Контекст.
- American Psychiatric Association (1987). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (3rd. ed. rev.). Washington, DC: Author.
- American Psychiatric Association (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4th. ed.). Washington, DC: Author.
- American Psychiatric Association (2000). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4th. ed., text revision). Washington, DC: Author.
- American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th. ed.). Washington, DC: Author.
- Barlow, D. (1998). *Anxiety and its disorders: The nature and treatment of anxiety and panic*. New York: Guilford Press.

- Baumeister, R., Smart, L., & Boden, J. (1996). Relation of threatened egotism to violence and aggression: The dark side of high self-esteem. *Psychological Review*, *103*, 5-33.
- Berman, S., & McCann, J. (1995). Defense mechanisms and personality disorders: An empirical test of Millon's theory. *Journal of Personality Assessment*, *64*, 132-144.
- Buckels, E., Jones, D., & Paulhus, D. (2013). Behavioral confirmation of everyday sadism. *Psychological Science*, *24*, 2201-2209.
- Buckels, E., & Paulhus, D. (2014). *Comprehensive Assessment of Sadistic Tendencies (CAST)*. Unpublished instrument, University of British Columbia, Vancouver, Canada.
- Chabrol, H., Van Leeuwen, N., Rodgers, R., & Séjourné, N. (2009). Contributions of psychopathic, narcissistic, Machiavellian, and sadistic personality traits to juvenile delinquency. *Personality and Individual Differences*, *47*, 734-739.
- Cain, N., Pincus, A. & Ansell, E. (2008). Narcissism at the crossroads: Phenotypic description of pathological narcissism across clinical theory, social/personality psychology, and psychiatric diagnosis. *Clinical Psychology Review*, *28*, 638-656.
- Card, N., & Little, T. (2006). Proactive and reactive aggression in childhood and adolescence: A meta-analysis of differential relations with psychosocial adjustment. *International Journal of Behavioral Development*, *30*, 466-480.
- Cleckley, H. (1976). *The mask of sanity: An attempt to clarify some issues about so-called psychopathic personality* (5th ed.). St Louis, Mo: Mosby.
- Coolidge, F. (1993). *The Coolidge Axis II Inventory: Manual*. Colorado Springs: University of Colorado.
- Crick, N. & K. Dodge (1999). "Superiority" is in the eye of the beholder: A comment on Sutton, Smith and Swettenham. *Social Development*, *8*, 128-131.
- Dickinson, K., & A. Pincus (2003). Interpersonal analysis of grandiose and vulnerable narcissism. *Journal of Personality Disorders*, *17*, 188-207.
- Dodge, K. & Coie, J. (1987). Social-information processing factors in reactive and proactive aggression children's peer groups. *Journal of Personality and Social Psychology*, *53*, 146-1158.
- Fossati, A., Beauchaine, T., Grazioli, F., Carretta, I., Cortinovis, F., & Maffei, C. (2005). A latent structure analysis of *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4th ed.), narcissistic personality disorder criteria. *Comprehensive Psychiatry*, *46*, 361-367.
- Freeman, P. (1993). Personality disorders. In R. Kendell, & A. Zealley (Eds.), *Companion to psychiatric studies*. London: Longman.
- Jöreskog, K., Sörbom, D., du Toit, S., du Toit, M. (2001). *LISREL 8: New statistical features*. Chicago: Scientific Software International.
- Hare, R. (1999). *Without conscience: the disturbing world of the psychopaths*. New York: Guilford.
- Livesley, J. (2001). Conceptual and taxonomic Issues. In J. Livesley (Ed.) *Handbook of personality disorders: Theory, research, and treatment*, New York: Guilford, 3-38.

- Lykken, D. (1995). *The antisocial personalities*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Mededović, J., Kujacić, D., & Knezević, G. (2012). Personality related determinants of criminal recidivism. *Psihologija*, 45, 257–274.
- Miller, J., Hoffman, B., Campbell, W., & Pilkonis, P. (2008). An examination of the factor structure of Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition, narcissistic personality disorder criteria: 1 or 2 factors? *Comprehensive Psychiatry*, 49, 141–145.
- Miller, J., Hoffman, B., Gaughan, E., Gentile, B., Maples, J., & Campbell W., (2011). Grandiose and vulnerable narcissism: A nomological network analysis. *Journal of Personality*, 79, 1014-1042.
- Maples, J., Carter, N., Few, L., Crego, C., Samuel, D., Williamson, R., & Miller, J. (2015). Testing whether the DSM-5 personality disorder trait model can be measured with a reduced set of items: An item response theory investigation of the Personality Inventory for DSM-5. *Psychological Assessment*, 27, 1195-1210.
- Marmor, C. (1988). Personality disorders. In H. Goldman (Ed.), *Review of general psychiatry*. San Mateo: Appleton & Lange: A Publishing Division of Prentice Hall.
- Martin, R., D. Watson, & C. Wan (2000). A three-factor model of trait anger: Dimensions of affect, behavior and cognition. *Journal of Personality*, 68, 869-897.
- Maxwell, J. P., & Moores, E. (2007a). The development of a short scale measuring aggressiveness and anger in competitive athletes. *Psychology of Sport and Exercise*, 8, 179-193.
- O'Meara, A., Davies, J., & Hammond, S. (2011). The psychometric properties and utility of the short sadistic impulse scale (SSIS). *Psychological Assessment*, 23, 523-531.
- Paulhus, D., & Jones, D. (2015). Measuring dark personalities via questionnaire. In: G. Boyle, D. Saklofske & Matthews (Eds.), *Measures of personality and social psychological constructs* (pp. 562-594). San Diego, CA: Academic Press.
- Pincus, A., E. Ansell, C. Pimente, N. Cain, A. Wright, & K. Levy (2009). Initial construction and validation of the Pathological Narcissism Inventory. *Psychological Assessment*, 21, 365–379.
- Pincus, A., & M. Roche (2011). Narcissistic grandiosity and narcissistic vulnerability. In W. Campbell & J. Miller (Eds.), *The handbook of narcissism and narcissistic personality disorder: theoretical approaches, empirical findings, and treatments* (pp. 31-40). Hoboken: Wiley.
- Pincus, A. (2013). The Pathological Narcissism Inventory. In John S. Ogdorniczuk (Ed.), *Understanding and treating pathological narcissism*. Washington, DC: American Psychological Association, 93-110.
- Plouffe, R., Saklofske, D., & Smith, M. (2017). The assessment of sadistic personality: Preliminary psychometric evidence for a new measure. *Personality and Individual Differences*, 104, 166–171.
- Roland, E., & Idsoe, T. (2001). Aggression and bullying. *Aggressive Behavior*, 27, 446-462.

- Ronningstam, E. (2005a). *Identifying and understanding the narcissistic personality*. New York, NY: Oxford University Press.
- Ronningstam (2011a). Psychoanalytic theories on narcissism and narcissistic personality. W. Campbell, & J. Miller (2011). *The handbook of narcissism and narcissistic personality disorder* (pp. 41-55). New York, NY: Wiley.
- Ronningstam, E. (2011b). Narcissistic personality disorder in DSM-V—in support of retaining a significant diagnosis. *Journal of Personality Disorders, 25*, 248–259.
- Sadock, B., & V. Sadock (2007). Kaplan & Sadock's synopsis of psychiatry: Behavioral Sciences/Clinical Psychiatry (10th ed.). Baltimore: Lippincott Williams & Wilkins.
- Segal, D., Coolidge, F., & Rosowsky, E. (2006). *Personality disorders and older adults' diagnosis, assessment, and treatment*. Hoboken: Wiley.
- Skodol, A. (2018). Personality traits play major role in the alternative DSM-5 model for personality disorders. *Psychiatric news*. American Psychiatric Association. Published Online: 5 Apr 2018.
- Sperry, L. (2003) *Handbook of diagnosis and treatment of DSM-IV-TR personality disorders* (2nd ed.). New York, Brunner-Routledge, 19–21.
- Visek, A., Maxwell, J., Watson II, J., Hurst, J., (2010) A Cross-Cultural Evaluation of the Factorial Invariance of the Competitive Aggressiveness and Anger Scale. *Journal of Sport Behavior, 33*(2), 218-237.
- Vitaro, F., & Brendgen, M. (2005). Proactive and reactive aggression: A developmental perspective. In: R. Tremblay, W. Hartup, J. Archer (Eds.), *Developmental origins of aggression*. New York: Guilford.
- Twemlow, S., Sacco, F., & Williams, P. (1996). A clinical and interactionist perspective on the bully-victim-bystander relationship. *Bulletin of the Menninger Clinic, 60*, 296-313.
- Werry, J. (1994). Diagnostic and classification issues. In T. H. Ollendick, N. J. King, & W. Yule (Eds.), *Handbook of phobic and anxiety disorders in children* (pp. 21-42). New York, Plenum Press.
- Wink, P. (1991). Two faces of narcissism. *Journal of Personality and Social Psychology, 61*, 590-597.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Психология
Том 114, 2024

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Psychology
Volume 114, 2024

**ВЪПРОСНИК ЗА ДИМЕНСИИ НА РАЗВИТИЕТО НА ИДЕНТИЧНОСТТА.
НАЧАЛНИ ДАННИ ЗА ЮНОШИ В БЪЛГАРИЯ**

БОЯНА ЙОРДАНОВА

*докторант в катедрата по Обща, експериментална,
развитийна и здравна психология
boyana.yordanova@phls.uni-sofia.bg*

Бояна Йорданова. ВЪПРОСНИК ЗА ДИМЕНСИИ НА РАЗВИТИЕТО НА ИДЕНТИЧНОСТТА. НАЧАЛНИ ДАННИ ЗА ЮНОШИ В БЪЛГАРИЯ

Настоящото изследване представя данни от апробацията на Въпросник за дименсиите на развитието на идентичността сред български юноши. Изследването е проведено с 326 ученици на възраст от 15 до 19 г. Резултатите разкриват петфакторна структура в съответствие с оригиналната структура на въпросника, в която фигурират четири дименсии, отразяващи адаптивното развитие: Поемане на ангажимент, Идентификация с ангажимента, Изследване на широта, Изследване в дълбочина, и една, която отразява дезадаптивното развитие и е свързана с отлагане, неспособност да се направят избори и колебания: Руминативно изследване. Проверена е и валидността на инструмента, като са използвани два личностни въпросника, отразяващи дименсионалния подход към личността: Личностен въпросник за Големите пет-2, оценяващ адаптивния полюс на характеристиките Негативна емоционалност, Екстраверсия, Сътрудничество, Съзнателност и Откритост към идеи, и Въпросник за DSM-5: кратка форма, който оценява дезадаптивния, екстремен полюс на същите пет характеристики. Резултатите частично отговарят на очакването, че дезадаптивните характеристики имат по-силни връзки с Руминативното изследване, а адаптивните – с част от адаптивните дименсии на развитието на идентичността.

Ключови думи: личностни характеристики; идентичност; дименсии на развитието на личността; юношество

Boyana Yordanova. DIMENSIONS OF IDENTITY DEVELOPMENT SCALE. PRELIMINARY DATA FOR BULGARIAN ADOLESCENTS

The current study presents data from the validation of the Dimensions of Identity Development Scale among Bulgarian adolescents. The study was conducted among 326 students aged 15 to 19 years. The results reveal a five-factor structure in line with the original questionnaire's structure, which includes four dimensions reflecting adaptive development – Commitment making, Identification with commitment, Exploration in breadth, Exploration in depth, and one reflects maladaptive development and is associated with procrastination, inability to make choices, and hesitation – Ruminative exploration. The validity of the instrument was also tested using two personality questionnaires reflecting the dimensional approach to personality – the Big Five Inventory-2 assessing the adaptive pole of the traits Negative Emotionality, Extraversion, Agreeableness, Conscientiousness and Open-Mindedness, and the Personality Inventory for DSM-5: Brief Form, which assesses the maladaptive, extreme pole of the same five characteristics. The results partially correspond to the expectation that maladaptive characteristics have stronger relationships with Ruminative Exploration, and adaptive ones with some of the other dimensions of identity development.

Key words: personality traits; identity; dimensions of identity development; adolescence

ВЪВЕДЕНИЕ

Юношеството е особен период на преход между късното детство и пробуждащата се зрялост и затова се свързва с изграждане на автономия и относителна независимост от родителите, както и с развитие на лични цели и ценности. Наред с това протичат бурни физиологични, когнитивни, социални и личностни промени. Тези промени се отразяват както във вътрешния свят на младия човек, така и в поведението и начина му на свързване с останалите хора. Вътрешните преживявания, връзката със семейството и приятелите, както и интересите също оказват влияние върху целите и изборите, които предстои да се направят. Всички тези аспекти са свързани с формирането на идентичността, което започва в рамките на юношеството.

ФОРМИРАНЕ НА ИДЕНТИЧНОСТТА

Ерик Ериксън (1968) за пръв път поставя въпроса за формирането на идентичността и ключовото ѝ значение в кризата в края на юношеството и началото

на зрелостта. Формирането, или постигането на идентичност представлява положителният изход от тази криза, докато дифузията – липсата на цел и посока за живота, е отрицателният. Идентичността предполага чувство на консистентност в образа и представите за себе си и поведението, включва ценности, нагласи и цели, които човек поставя за живота си. При постигната идентичност би следвало младият човек да гледа на себе си едновременно като продукт на миналия си опит, но и като субект, който се променя и прави целенасочени избори в живота си, за които е наясно, че носи отговорност. Ериксън описва кризата като критичен период на засилена уязвимост, но и увеличени възможности. В този смисъл кризата на юношеството е време, в което юношите могат свободно да експериментират с различни избори и възможности, които стоят пред тях, преди да изберат това, което смятат за подходящо за себе си. В този процес те се облягат на познанията за себе си, които са развили в детството, и изследват появяващите се нови характеристики и способности. „Кризата“ представлява по-скоро важна стъпка в личното себепознание, след която юношата се ангажира с житейските си избори. Поетият ангажимент може да се преразглежда отново в хода на живота. Тъй като съвременният живот предоставя на младите хора възможности да отложат професионалните и житейските избори, формирането на идентичността не завършва в юношеството, а може да продължи и в периода на пробуждащата се зрялост.

Джеймс Марша използва като база идеите на Ериксън и прави опит да измери фазите на формиране на идентичността (Marcia, 1966), като използва две дименсии – изследване (*exploration*) и ангажиране (*engagement*), на чиято основа може да се обособят четири статуса на идентичност: (1) *постигната идентичност*, при която след период на изследване човек се ангажира с целите, ценностите и посоката на живот; (2) *мораториум*, или продължаващо изследване без ангажиране с конкретна цел и посока; (3) *предварителна идентичност*, при която има ангажиране с цел и посока, без да е имало изследване на алтернативи; (4) *дифузия*, или отсъствие както на изследване, така и на ангажиране. Фокусът в този подход е да се обхванат индивидуалните различия в начините, по които хората подхождат към разрешаването на проблеми в процеса на формирането на своята идентичност. Смята се, че постигнатата идентичност е най-зрелият статус, а дифузията – най-незрелият, но въпреки това няма нормативна динамика в преминаването от един към друг статус (van Hoof, 1999). Люкс и съавтори (Luuxk et al., 2006) доразработват идеята и предлагат изследването да се разглежда в две дименсии: изследване на широта и изследване в дълбочина. Според тях изследването на широта представлява по-скоро търсенето на набор от възможности за реализация, които отговарят на личните ценности и нагласи, преди да се поеме ангажимент. Изследването в дълбочина, от друга страна, представлява внимателна оценка или преоценка на вече поетите анга-

жименти, за да се определи доколко те съответстват на личните ценности и нагласи. Подобно на изследването, ангажирането също може да се разглежда в две дименсии: поемане на ангажимент и идентификация с поетия ангажимент. Поемането на ангажимент отразява степента, до която юношите са направили избор и са взели решения по теми, свързани с тяхната идентичност. Според Люкс и съавтори (Luycx et al., 2006) има значение степента, до която юношите се идентифицират и интернализират тези избори, и затова те предлагат и идентификацията с ангажимента като компонент от формирането на идентичността. Изследването на широта и ангажирането са критериите, които Марша използва за дефиниране на статусите на идентичност, докато изследването в дълбочина и идентификацията с ангажимента отразяват постоянното преоценяване и ревизиране на вече поетите ангажименти (Luycx et al., 2006). Люкс и съавтори конструират Въпросник за дименсиите на развитието на идентичността (*Dimensions of Identity Development Scale; DIDS*; Luycx et al., 2008), който освен че обхваща допълнителните дименсии, добавя и пета, която се свързва по-скоро с руминативното дезадаптивно изследване, което няма потенциала да се потърсят и разгледат възможности за развитие, и я назовават Руминативно изследване. За тези цели авторите ревизират айтеми от други въпросници, оценяващи формирането на идентичността (U-GIDS, Meeus, 1996; ISI3, Berzonsky, 1992; PEAQ, Waterman, 1993), като генерират и нови айтеми за оценка на Руминативното изследване. Въпросникът се състои от 25 айтема, разпределени в пет дименсии: четири отразяват адаптивното развитие: Поемане на ангажимент; Идентификация с ангажимента; Изследване на широта; Изследване в дълбочина, и една, която оценява дезадаптивното развитие: Руминативно изследване. Руминативното изследване се свързва с лутане, повтарящо се, пасивно и отлагащо поведение по отношение на определянето на житейски цели (Nolen-Hoeksema, 2000).

МОДЕЛ НА ГОЛЕМИТЕ ПЕТ ЛИЧНОСТНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Формирането на идентичността и индивидуалните различия произхождат от личностните характеристики. Те представляват стабилни и консистентни във времето склонности и модели на поведение и преживяване на света. Ключови аспекти на индивидуалното и социалното функциониране могат да се прогнозират въз основа на личностните характеристики, например благополучие, соматично и психично здраве, академично представяне, представяне на работното място, качество на междуличностните отношения, склонност към делинквентно поведение и др. (Колева & Калчев, 2019, 2020; Таир., 2021; Anglim et al., 2020; Fowler et al., 2016; Johnson et al., 2018; Widiger & Presnall, 2013; Mitsopoulou & Giovazolias, 2015).

ДИМЕНСИОНАЛЕН ПОДХОД КЪМ ЛИЧНОСТТА

Един от най-широко възприетите модели за оценка на личността е Петфакторният модел (*Five-Factor Model* – FFM, Costa & McCrae, 1997) и служи за систематизиране и оценка на личностните черти. Множество инструменти го използват като база и оценяват пет домейна, или дименсии, които представляват широки категории характеристики. Това са: Невротизъм¹, Сътрудничество, Екстраверсия, Отвореност към опит и Съзнателност, както и прилежащите им компоненти, или фасети. Може да се каже, че повечето подобни въпросници са подходящи за оценка на адаптивните характеристики в широката популация. За оценка на патологичните, дезадаптивни характеристики, както и за диференциране на клинични извадки, е подходящ Личностният въпросник за DSM-5 (*Personality Inventory for DSM-V*, PID-5, Krueger et al., 2012), въведен чрез Петата ревизия на Диагностичния и статистически наръчник на психичните разстройства (*Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, 5th ed., DSM-5, American Psychiatric Association, APA, 2013). Въпросникът също е основан на Петфакторния модел, а домейните, които оценява, представляват екстремни варианти на познатите пет характеристики и носят названията: Негативен афект, Антагонизъм, Отстраненост, Психотизъм и Невъздържаност, и прилежащите им фасети. Освен въпросника, Наръчникът въвежда и дименсионалния подход към личността, според който адаптивните и дезадаптивните характеристики, измервани от различните въпросници, основани на Петфакторния модел, не са качествено различни категории, а дименсионални конструктори, намиращи се по континуума между психично здраве и патология. Съответно, при оценка на личността диференцирането между двете „крайни“ позиции се прави на база степен на акцентуация на набор от характеристики, вместо на качествена разлика между тях (APA, 2013, p.646; De Fruyt et al., 2013).

Редица изследвания демонстрират добра съгласуваност между популярни инструменти по Модела на Големите пет с фокус върху адаптивните характеристики с Личностния въпросник за DSM-5 (PID-5), оценяващ дезадаптивния полюс на същите характеристики (*Five-Factor Model* – FFM, Costa & McCrae, 1997; De Fruyt et al., 2013; Thomas et al., 2013; Wright and Simms, 2014). Следователно, екстремно ниски стойности за домейна Екстраверсия съответстват на Отстраненост (PID-5); екстремно ниски стойности за Сътрудничество – на Антагонизъм (PID-5); екстремно ниски резултати за Съзнателност – на Невъздържаност (PID-5); докато екстремно високи стойности за домейна Невротизъм се съгласуват с

¹ В теоретичния обзор се използват названията Невротизъм, както и положителната му формулировка – Емоционална стабилност, тъй като цитираните изследвания използват инструменти за оценка на личностните характеристики по Модела на Големите пет, които използват различни названия за съответната дименсия.

Негативен афект (PID-5). Противоречиви са резултатите за съгласуваността на домейните Отвореност към нов опит и Психотизъм (PID-5). Данни за съгласуваност отчитат Гор (Gore, 2013), Томас и съавт. (Thomas et al., 2013), докато резултати от други изследвания разкриват несъгласуваност (Clark & Krueger, 2010; Fowler et al., 2016; Kajonius, 2017). Възможна причина за това може да е първоначалната дефиниция на характеристиката Отвореност, въведена от Коста и Маккрей (Costa & McCrae, 1997). Според тях Отвореността се свързва с непредубеденост, самоактуализация и добро психично здраве, без да има вложени дезадаптивни компоненти в нея (Gore, 2013). Психотизмът, напротив, се свързва с широк кръг психопатологични проблеми (Norwood et al., 2013) и съдържа фасети като ексцентричност, когнитивна и перцептивна дисрегулация, необичайни поведения и опит – аспекти отвъд Отвореността. Операционализацията на домейна Отвореност, направена в различните инструменти, също би могла да допринесе за противоречивите данни за съгласуваност (Gore, 2013).

Резултати от експлораторни анализи в повечето изследвания на общата структура на PID-5 и други инструменти за оценка на личността сочат наличие на пет домейна, кореспондиращи с Петфакторния модел както в общата популация (Griffin & Samuel, 2014), така и в клинични извадки (Wright & Simms, 2014). Дезадаптивните черти, които оценява Въпросникът по DSM-5, са структурно сходни с адаптивните черти, измервани от популярните инструменти, конструирани по Модела на Големите пет.

Може да се каже, че въпросниците се съгласуват добре, но е важно да се вземат предвид техните специфики. Личностният въпросник по DSM-5 – PID-5 – е по-информативен за дезадаптивния диапазон на характеристиките, докато въпросниците по Модела на Големите пет, които се прилагат предимно в широката популация, оценяват в по-големи детайли адаптивния полюс на петте домейна (Gore, 2013; Suzuki et al., 2015). Петфакторният модел е унифицираща рамка за систематизиране и оценка на адаптивни и дезадаптивни личностни черти (Suzuki et al., 2015; Costa & McCrae, 2010; Krueger & Eaton, 2010), като различните въпросници се допълват или могат да се използват поединично съобразно изследователската задача (Suzuki et al., 2015).

Освен като дименсии, за личностните черти трябва да мислим и като динамични и променящи се в хода на живота въпреки относително стабилния им характер в определени периоди от време. Изследвания отчитат вариации на средните им стойности в различните етапи на развитието (Robins et al., 2001; Roberts et al. 2006; Soto & Tackett, 2015). Вариациите вероятно са нормативни и се отнасят до събития и особености в развитието, които са характерни за повечето хора (Caspi & Roberts, 1999, цит. по Roberts et al., 2006), например тръгване на училище и завършването му, напускане на родното семейство и създаване на собствено, постъпване в университет, започване на работа и др. Личностните черти се развиват и променят в резултат от комплексни фактори като генетична

предразположеност, фактори от средата и културата, както и от особености в процеса на формиране на идентичността (Klimstra et al., 2012; Luyckx et al., 2006; Roberts et al., 2006). Робъртс и Каспи (Roberts & Caspi, 2003) предлагат алтернативна теория, според която процесите на формиране на идентичността обясняват динамиката на промяна и стабилност на личностните черти. Според тях поемането на ангажимент и увереността в идентичността са свързани с процеси, подпомагащи личностния континуитет. В хода на живота идентичността продължава да се изяснява и затвърждава, като се вземат решения, свързани с определени социални институции (професия, семейство, брак, общност и т.н.). Поемането на подобен тип ангажименти тласка развитието на личностни черти, свързани с психологическата зрялост – Сътрудничество, Съзнателност и Емоционална стабилност. Данни в подкрепа на теорията представя лонгитудно изследване с японски ученици (Hatano et al., 2017). Според него личностните черти и формирането на идентичността си влияят взаимно.

Взаимовръзката между формирането на идентичността и личностите характеристики е сложна, тъй като и двете са и причина, и следствие едно за друго. Например юноша, който е формирал предварителна идентичност, вероятно е по-склонен да се подчинява на авторитети. И обратно, след като има такъв статус на идентичност, вероятно би предпочел да остане в него, ако това отговаря на очакванията на авторитетите, вместо да предприеме ново изследване или бунт. Въпреки взаимното влияние между личностните черти и формирането на идентичност, все пак чертите се смятат за по-силни предиктори на процесите на формиране на идентичността (Luyckx et al., 2013, 2014). По отношение на дименсиите на развитието на идентичността има изследвания както върху корелациите, така и върху прогностичната сила на характеристиките по Модела на големите пет върху тях. Например има данни от изследвания с юноши и млади хора, че Невротизмът е отрицателно свързан с Идентификацията с ангажимента и положително – с Руминативното изследване и Изследването в дълбочина (Klimstra et al., 2013; Luyckx et al., 2012; Luyckx et al., 2014). Тъй като представлява вид преоценка на поетия ангажимент с цел проверка доколко той съответства на вътрешните цели и ценности, вероятно изследването в дълбочина носи повече несигурност и тревожност. Климстра и съавт. (Klimstra et al., 2012) посочват, че фасетата тревожност – част от домейна Негативна емоционалност, в по-голяма степен се свързва с дименсията Изследване в дълбочина в сравнение с дименсията Изследване на широта. Екстраверсията, от друга страна, е положително свързана с Поемането на ангажимент, Идентификацията с него и Изследването в дълбочина, докато връзките ѝ с Руминативното изследване са очаквано отрицателни (Klimstra et al., 2013; Luyckx et al., 2012; Luyckx et al., 2014). Негативните връзки на Руминативното изследване с Екстраверсията и положителните с Невротизма са знак за несигурността и уязвимостта, които лежат в ос-

новата на дезадаптивната стратегия на изследване (Bagby & Parker, 2001). Откритостта не само корелира положително с двата вида изследване, но и прогнозира двете дименсии заедно с Руминативното изследване (Klimstra et al., 2013; Luysckx et al., 2012; Luysckx et al., 2014). Дименсиите Изследване на широта и дълбочина корелират положително и със Сътрудничеството (Klimstra et al., 2013; Luysckx et al., 2012; Luysckx et al., 2014). Изследванията сочат, че Съзнателността е положително свързана и с четирите адаптивни дименсии (Поемане на ангажимент, Идентификация с ангажимента, Изследване на широта и в дълбочина) и отрицателно – с Руминативното изследване (Klimstra et al., 2013; Luysckx et al., 2012; Luysckx et al., 2014). Съзнателността е една от трите характеристики (останалите две са Сътрудничеството и Емоционалната стабилност, съотв. ниските стойности на Негативна емоционалност), които се свързват с емоционалната зрялост. Хората с високи стойности на Съзнателност умеят да регулират и да контролират импулсите си, справят се добре с целеполагането и постигането на целите, както и с планирането (Caspi et al, 2005). Това са качества, които очевидно са много благоприятни за проактивното изследване и вземане на житейски решения, както и поемането и изпълняването на ангажименти, с които човек се идентифицира. Към момента няма данни за връзката между дименсиите на развитие на идентичността с дезадаптивните личностни характеристики.

ПОЛОВИ РАЗЛИЧИЯ ВЪВ ФОРМИРАНЕТО НА ИДЕНТИЧНОСТТА

Изследвания върху формирането на идентичността отчитат повече полови прилики отколкото разлики по отношение на процесите на формирането в периода на юношеството и пробуждащата се младост (Schwartz et al., 2005; Yegaei et al., 2023). От друга страна, неотдавнашни изследвания сочат различни ефекти на дименсията Руминативно изследване при момичетата и момчетата върху депресивните симптоми, рисковото поведение, екстернализираните проблеми и тревожността (Skhirtladze et al., 2018; Richie et al., 2013). Оригинално изследване регистрира по-високи стойности при момичетата само по дименсиите Изследване в дълбочина и Руминативно изследване (Luysckx et al., 2008).

ЦЕЛ

Целта на настоящото изследване е да се апробира нов въпросник за изследване на дименсиите на развитието на личността с извадка от български юноши.

ХИПОТЕЗИ

Очакванията в настоящото изследване са следните:

- повтаряне на петфакторната структура на Въпросника за дименсии на развитието на идентичността в извадка от български юноши;
- очакват се следните корелации: положителна на Поемане на ангажимент с характеристиките Екстраверсия и Съзнателност; положителна на Идентификация с ангажимента с Екстраверсия и Съзнателност, както и отрицателна връзка с Негативна емоционалност; положителна връзка на Руминативно изследване с Негативна емоционалност и отрицателна с Екстраверсия и Съзнателност; Положителна връзка на Изследване в дълбочина с Екстраверсия, Откритост, Сътрудничество и Съзнателност; положителна връзка на Изследване на широта с Откритост, Сътрудничество и Съзнателност.
- Очаква се, че връзките между Руминативното изследване и Невъздържаността, Отстранеността и Негативния афект (оценени с PID-5-BF) ще са по-високи в сравнение с корелациите на същата дименсия със Съзнателността, Екстраверсията и Негативната емоционалност (от BFI-2).
- По-високи нива на Руминативно изследване и Изследване в дълбочина при момчетата в сравнение с момчетата.

МЕТОД

Изследвани лица

В изследването участват 326 ученици от 10. до 12. клас. Изследваните лица са на възраст от 15 до 19 г. ($M=17,27$; $SD=0,73$). От тях 105 (32,2%) са момчета, 205 (62,9%) са момичета, а 16 души (4,9%) не са посочили пол. Най-силно представени са учениците на 17 и 18 г., съответно те представляват общо 84% от извадката.

Процедура

Изследването е проведено в края на първия срок на учебната 2022–2023 г. в две гимназии в голям град с помощта на директорите, класните ръководители и педагогическите съветници. Въпросникът е представен на учениците в рамките на един учебен час и те са информирани, че участието им е доброволно и напълно анонимно.

Инструментарий

Въпросник за дименсии на развитието на идентичността (DIDS)

Въпросник за дименсиите на развитието на идентичността (*Dimensions of Identity Development Scale*; DIDS; Luyckx et al., 2008) е съставен чрез ревизиране и извличане на айтеми от други въпросници, оценяващи формирането на идентичността. Въпросите са фокусирани върху четирите домейна, обхващащи бъдещите планове на младите хора, които Люкс и съавт. предлагат (Luyckx et al.,

2006). За петия домейн – Руминативно изследване, са генерирани нови айтеми. Въпросникът се състои от 25 айтема, разпределени в петте дименсии:

- *Поемане на ангажимент* представлява вземането на решения за аспекти на идентичността и бъдещите планове (примерен айтем: „Имам планове какво ще правя в бъдеще“);
- *Идентификация с ангажимента* се свързва със степента, до която човекът се е идентифицирал с ангажимента, интернализирал го е и се чувства сигурен в направените избори и взетите решения (примерен айтем: „Плановите ми за бъдещето са свързани с нещата, които истински ценя и ме интересуват“);
- *Изследване на широта* описва процеса на търсене и преглед на различни алтернативи за начин на живот и решения, които да съответстват на ценностите, целите и вярванията на човека (примерен айтем: „Мисля за различните неща, с които бих могъл да се занимавам в бъдеще“);
- *Изследване в дълбочина* отразява процеса на преразглеждане на вече взетите решения и оценка до каква степен те са в съответствие с личните ценности чрез събиране на допълнителна информация и разговори с други хора (примерен айтем: „Размишлявам за плановите, които вече съм си направил“);
- *Руминативно изследване* описва дисфункционален процес, при който има колебания, нерешителност, пасивност и невъзможност да се вземе решение (примерен айтем: „Все още се чудя накъде ще тръгне животът ми“).

За отговор е използвана 5-степенна скала от 1 – „Изцяло невярно“, до 5 – „Напълно вярно“, с междинна степен 3 – „Трудно е да се каже“.

Личностен въпросник за Големите пет – 2 (BFI-2)

Личностният въпросник за Големите пет – 2 (*Big Five Inventory – 2*, BFI-2, Soto & John, 2017) представлява ревизирана версия на *Big Five Inventory* (John & Srivastava, 1999). Общото между двете версии на въпросника са форматът на айтемите и балансирането на айтемното съдържание, за да се избегне фалшиво съгласие. Айтемите са съставени от базисно прилагателно – ядро, към което се добавя разясняваща информация, например: „Спокоен човек съм, справям се със стреса“. Авторите смятат, че по този начин се запазва кратката формулировка, като се избягва неяснота поради възможно двусмислие (John, Naumann & Soto, 2008). За контролиране на фалшивото съгласие в рамките на всяка фасета има еднакъв брой положително и отрицателно формулирани айтеми, подредени в случайна последователност (John, Naumann & Soto, 2008). Новата версия на въпросника е създадена за повишаване на прецизността и прогностичната сила. Тя

съдържа 60 айтема, разпределени в 5 домейна и прилежащите към тях 15 фасети/компоненти. Два от домейните получават нови наименования: Невротизъм става Негативна емоционалност (*Negative emotionality*), а Отвореност към опит – Откритост към идеи (*Open-Mindedness*) (Soto & John, 2017). Преименуването на домейна Негативна емоционалност е с цел диференциране на характеристиката от клиничната диагноза „невроза“, поставяна през XVIII и XIX век, и засилване на връзката със склонността да се изпитват негативни емоции. По отношение на другия домейн – Откритост към идеи, авторите поставят акцент върху умствените преживявания, като правят разграничение с всекидневната употреба на отвореността, която често се свързва с отвореност към социален опит – компонент на Екстраверсията (Soto & John, 2017). Поради това предпочетеният превод на български (Откритост към идеи) също акцентира върху умствените преживявания.

Въпросникът оценява следните пет домейна (Soto & John, 2017):

- *Екстраверсия* – енергичен подход към социалния и материалния свят. Включва желание за социално ангажиране с другите, споделяне на лични мнения и цели, както и склонност към положителна възбуда, ентусиазъм и вълнение.
- *Сътрудничество* – просоциална нагласа към другите. Свързва се с активното емоционално осъзнаване на благополучието на другите, уважително отношение към тях, удържане на антагонистични и агресивни импулси, както и с поддържането на доверие.
- *Съзнателност* – включва контрол над импулсите по отношение на социалните норми, постигането на цели и вземането на решения, отлагане на моментното удоволствие. Свързва се с организираност, продуктивност и отговорност.
- *Негативна емоционалност* – склонност към емоционална нестабилност, изпитване на тревожност, депресивност, нервност, тъга и напрежение.
- *Откритост към идеи* – дълбочина, автентичност и комплексност на умствените преживявания. Свързва се с интелектуално любопитство, естетически усет и творческо въображение.

Всеки от домейните се състои от три компонента (фасети). Екстраверсия включва Социабилност, Асертивност и Енергийно ниво; Сътрудничество – Съчувствие, Почтителност и Доверие; Съзнателност – Организираност, Продуктивност и Отговорност, Негативна емоционалност – Тревожност, Депресивност и Емоционална нестабилност, а Откритост към идеи – Интелектуално любопитство, Естетически усет и Творческо въображение. В оригиналното изследване авторите правят факторен анализ по метода на главните компоненти, като извличат и ротират (с Варимакс) пет компонента, съответстващи на петте характеристики.

Анализът демонстрира, че 15-те фасети се разпределят в очакваните пет фактора (Soto & John, 2017).

Към момента въпросникът е използван в представителни изследвания в няколко държави (Danner et al., 2016; Denissen et al., 2020; Halama et al., 2020; Shchebetenko et al., 2020; Vedel et al., 2021; Zhang et al., 2021; Føllesdal & Soto, 2022), а първоначални преводи съществуват на над 40 езика, които са осъществени в рамките на международен проект, изследващ желанието на младите хора да променят личностните си характеристики (*International Situations Project*). В рамките на същия проект въпросникът еднократно е преведен и използван в българска студентска извадка (N=150) от К. Петкова (Baranski et al., 2021). За целите на адаптацията му с български юноши е получено писмено разрешение от Кристофър Сото за използването на въпросника, прилагане на съответстващите на възрастта на извадката модификации, както и за създаване на независим превод. Инструментът е преведен независимо от четирима души (П. Калчев, Св. Колева, К. Ханчева и Б. Йорданова), а айтемите са обсъждани до постигане на съгласие. За отговор е използвана петстепенна скала за съгласие от 1 – „Изцяло невярно“, до 5 – „Напълно вярно“, с междинна степен 3 – „Трудно е да се каже“.

Въпросникът е адаптиран за юноши в България от Б. Йорданова (под печат), като цялата извадка (N=681, M=15,61, SD=1,7) е рандомизирано разделена на две части (N₁=340 и N₂=341), с които последователно е направен експлораторен и конфирматорен анализ. Експлораторният анализ е осъществен с първата част от извадката (N₁=340) по метода на главните оси (PAF) с Варимакс ротация с нормализация по Кайзер (*Promax with Kaiser Normalization*) върху 15-те фасети. Резултатите показват наличие на пет фактора при критерий за собствена стойност >1, като към всеки фактор (Негативна емоционалност, Съзнателност, Сътрудничество, Откритост към идеи и Екстраверсия) попадат очакваните три фасети. Обяснената кумулативна дисперсия е 68,57%, а на факторно ниво варира от 26,35% до 6,77%. При конфирматорния анализ, осъществен с втората част от извадката (N₂=341) са оценени 3 модела – изходният теоретичен модел и два коригирани модела, при които има натоварване на някои фасети и по други домейни. Резултатите от анализа сочат, че модификация на структурата на инструмента на този етап не се налага. Анализът на надеждността на ниво домейни показва приемливи равнища на алфа на Кронбах – от $\alpha=0,82$ за Съзнателност до $\alpha=0,68$ за Екстраверсия. Равнището на вътрешна съгласуваност на ниво фасети е ниско, поради което се препоръчва оценката на личностните характеристики с въпросника само на ниво домейни.

Личностен въпросник за DSM-V: кратка форма (PID-5-BF)

Кратката форма на Личностния въпросник за DSM-V (*Personality Inventory for DSM-V, Brief Form, PID-5-BF*) е конструирана от Крюгер и съавт. (Krueger et al.,

2013) на база на оригиналната версия – *Personality Inventory for DSM-5*, съдържаща 220 айтема. Целта на въпросника е оценката на личностова патология на ниво домейни и разграничаване на клинични от масови извадки (Колева и Калчев, 2019). За оценка на личностова патология на ниво фасети по-информативни са по-дългите версии на въпросника.

Въпросникът е стандартизиран за български юноши от Колева и Калчев (2019) с извадка от 994 изследвани лица на възраст от 13 до 18 г. Въпросникът съдържа 25 айтема, съответстващи на 25 фасети, разпределени в пет домейна, дефинирани по следния начин (American Psychiatric Association, 2013: 779–781):

- *Негативен афект* – склонност да се изпитват често и силни негативни емоции (депресия, тревожност, гняв, срам и т.н.), която се проявява и в поведението, и в междуличностните отношения;
- *Отстраненост* – склонност да се избягват социални и емоционални взаимодействия. Проявява се като оттегляне от взаимодействие, отказ от изграждане на взаимоотношения, но също и ограничени експресия и афективност.
- *Психотизъм* – проявяване на ексцентрични и необичайни поведения, особености на мисловния процес и неговото съдържание – странни асоциации, мисли и вярвания).
- *Антагонизъм* – проявяване на поведения, свързани с противопоставяне на другите, преувеличено чувство за собствена значимост, което се свързва и с очакване за специално отношение. Липса на интерес и загриженост за другите, техните потребности и чувства, но също и готовност те да се използват за постигане на лични цели.
- *Невъздръжаност* – тенденция към незабавно задоволяване на желанията и невъзможност за отлагане на удоволствието. Поведението се управлява от моментни настроения и чувства, както и от външни стимули, а миналият опит не служи за извличане на поука. Липсва загриженост за бъдещите последици, произтичащи от моментното поведение.

Въпросникът е самооценъчен и за отговор се използва 4-степенна скала за съгласие от 1 – Изцяло невярно, до 4 – Напълно вярно. В изследването на Колева и Калчев (2019) равнището на вътрешна съгласуваност варира от $\alpha=0,634$ за Отстраненост до $\alpha=0,760$ за Невъздръжаност (Колева & Калчев, 2019).

РЕЗУЛТАТИ

Надеждност

Въпросник за дименсии на развитието на личността (DIDS)

Анализът на надеждността на дименсиите на въпросника показва приемливи нива на надеждност за три от дименсиите – Поемане на ангажимент, Идентификация с ангажимента и Руминативно изследване. По-ниска алфа на Кронбах е отчетена при дименсията Изследване на широта ($\alpha=0,653$) и при Изследване в дълбочина ($\alpha=0,455$). Данните са представени в таблица 1.

Резултатите се различават от отчетената надеждност в оригиналното изследване, тъй като там стойностите на алфа на Кронбах са по-високи при почти всички скали: Поемане на ангажимент – $\alpha=0,86$; Идентификация с ангажимента – $\alpha=0,86$; Изследване на широта - $\alpha=0,81$; Изследване в дълбочина - $\alpha=0,79$ и Руминативно изследване – $\alpha=0,86$ (Luysckx et al., 2008).

Таблица 1. Вътрешна съгласуваност на компонентите DIDS при български юноши: алфа на Кронбах и средно равнище на интеркорелации (MIC)

Показател	Брой айтеми		
Поемане на ангажимент	5	α	0,878
		MIC	0,590
Идентификация с ангажимента	5	α	0,818
		MIC	0,469
Изследване на широта	5	α	0,653
		MIC	0,278
Изследване в дълбочина	5	α	0,455
		MIC	0,142
Руминативно изследване	5	α	0,790
		MIC	0,415

Въпросник за личностните черти по Големите пет – 2 (BFI-2)

Анализът на вътрешната съгласуваност на Личностния въпросник за Големите пет – 2 (BFI-2) показва приемливи нива на надеждност: Екстраверсия – $\alpha=0,78$; Сътрудничество – $\alpha=0,77$, Съзнателност – $\alpha=0,82$, Негативна емоционалност – $\alpha=0,87$, Откритост към идеи – $\alpha=0,79$. Резултатите са сравними с данните от оригиналното изследване, в което алфа на Кронбах варира от $\alpha=0,84$ за Екстраверсия до $\alpha=0,76$ за Сътрудничество и Откритост към идеи (Soto & John, 2017). Сходни са резултатите и в други изследвания, които апробират преводна форма на въпросника (Йорданова, под печат; Danner et al., 2016; Denissen et al., 2020; Føllesdal & Soto, 2022; Halama et al., 2020; Vedel et al., 2021).

Личностен въпросник за DSM-5: кратка форма (PID-5-BF)

Проведеният анализ на компонентите на Личностния въпросник за DSM-5: Кратка форма (PID-5-BF) сочи междинно равнище на вътрешна съгласуваност. Алфа на Кронбах за Отстраненост е $\alpha=0,70$, за Антагонизъм – $\alpha=0,73$, за Невъздържаност – $\alpha=0,76$, за Негативен афект – $\alpha=0,70$, а за Психотизъм е най-ниска – $\alpha=0,64$. В този случай трябва да се вземе предвид, че компонентите са формирани от малък брой айтеми – по пет за всяка дименсия, поради което нивото на надеждност остава в рамките на приемливите стойности. При стандартизирането на инструмента с българска извадка от юноши Колева и Калчев (2019) получават сходни резултати, като алфа на Кронбах варира от $\alpha=0,636$ за Отстраненост до $\alpha=0,737$ за Невъздържаност и $\alpha=0,852$ за общия показател.

Факторна структура на DIDS

За проверка на изходната петфакторна структура на въпросника данните са подложени на конфирматорен факторен анализ по метода на максималната вероятност ((ML) чрез LISREL 8.80.). Индексите за степен на съответствие на модела са: NTWLS chi-square $\chi^2_{(265)} = 694,02$; SRMR = 0,11; RMSEA = 0,074; CFI=0,95; NNFI=0,94. В таблица 2 са представени стандартизираните факторни тегла.

За сравнение: подобни стойности на съответствие при петфакторния модел са отчетени в трите извадки от оригиналното изследване (CFI₁= 0,94, RMSEA₁ = 0,07; CFI₂= 0,94, RMSEA₂ = 0,07; CFI₃= 0,94, RMSEA₃ = 0,06) (Luyckx et al., 2008). Проверката на петфакторния модел на въпросника демонстрира добро съответствие и при други изследвания с юноши във Финландия – CFI=0,97, RMSEA=0,05 (Marttinen et al., 2016).

Резултатите от стандартизираното решение показват диапазона на факторните тегла в различните фактори. Най-високите тегла в първи фактор – Поемане на ангажимент, варират от 0,70 до 0,88, а най-ниските се разпределят в пети фактор – Изследване в дълбочина, и варират от 0,15 до 0,63. Резултатите за фактора „Изследване в дълбочина“ са очаквани, тъй като той има най-ниска надеждност не само в настоящото изследване, но и в чуждестранни изследвания с юношески извадки (Wilson, 2011; Zimmermann et al., 2015).

В таблица 3 са представени корелациите на латентно равнище между петте фактора. Факторът Руминативно изследване очаквано има високи и отрицателни корелации с факторите Поемане на ангажимент ($r=-0,86$) и Идентификация с ангажимента ($r=-0,70$). Висока и положителна корелация се регистрира и между двата фактора: Идентификация с ангажимента и Поемане на ангажимент ($r=0,87$).

Таблица 2. Конфирматорен факторен анализ – стандартизирани тегла на айтемите от DIDS (N=326)

Айтем №	Фактори				
	Поемане на ангажимент	Изследване на широта	Руминативно изследване	Идентификация с ангажимента	Изследване в дълбочина
1	0,77				
2	0,71				
3	0,82				
4	0,88				
5	0,70				
6		0,61			
7		0,57			
8		0,58			
9		0,51			
10		0,36			
11			0,67		
12			0,83		
13			0,82		
14			0,74		
15			0,23		
16				0,44	
17				0,76	
18				0,74	
19				0,73	
20				0,79	
21					0,19
22					0,15
23					0,62
24					0,24
25					0,63

В други изследвания са посочени корелациите между димензиите от въпросника само на ниво суров бал. Отчетените стойности са по-ниски в сравнение с корелациите на равнище суров бал от настоящото изследване. Например в изследване, проведено в Турция, също се наблюдава отрицателна корелация между фактора Руминативно изследване и двата фактора Поемане на ангажимент и Идентификация с ангажимента, но тя е ниска. При последните два фактора (Поемане на ангажимент и Идентификация с ангажимента) авторите регистрират умерена корелация ($r=0,67$) (Morsunbul & Cok, 2014). Подобна стойност ($r=0,62/r=0,67$) между двата фактора е отчетена и при две от трите извадки, с които е проведено оригиналното изследване (Luuskx et al., 2008), а висока положителна корелация показват резултатите от изследване с млади хора в САЩ

($r=0,71$) (Wilson, 2011). В оригиналното изследване коефициентът на отрицателна корелация на фактора Руминативно изследване с Поемане на ангажимент и Идентификация с ангажимента варира от $r=-0,34$ до $r=-0,53$ в зависимост от извадката (Luysckx et al., 2008).

Таблица 3. Корелации на латентно равнище между факторите на DIDS

	Поемане на ангажимент	Изследване на широта	Руминативно изследване	Идентификация с ангажимента	Изследване на дълбочина
Поемане на ангажимент		0,175**	-0,714**	0,740**	0,018
Изследване на широта	0,29**		0,107	0,314**	0,370**
Руминативно изследване	-0,86**	-0,05		-0,550**	0,284**
Идентификация с ангажимента	0,87**	0,44**	-0,70**		0,058
Изследване на дълбочина	-0,19*	0,46**	0,49**	-0,16*	

Бележки: (а) Под главния диагонал са представени стойностите на латентно равнище от конфирматорния анализ, а над главния диагонал – корелациите на ниво суров бал; (б) **резултатите са статистически значими при $p<0,01$; *резултатите са статистически значими при $p<0,05$.

Валидност

За проверка на валидността на въпросника са направени корелационни анализи с двата личностни въпросника – Въпросник за големите пет – 2 (BFI-2) и Въпросник за DSM-5: кратка форма (PID-5-BF).

Корелационни анализи

DIDS и BFI-2

Данни от корелационния анализ между Въпросника за дименсии на развитието на идентичността (DIDS) и Личностния въпросник за Големите пет – 2 (BFI-2) са представени в таблица 4. Резултатите потвърждават статистически значими връзки между факторите на двата въпросника.

Посоката на корелациите е очаквана – положителна между характеристиките Екстраверсия и Съзнателност с Поемането на ангажимент, Идентификация на ангажимента и Изследване на широта; положителна между Негативната емоционалност и Руминативното изследване и отрицателна между същата личностна характеристика и Поемането на ангажимент и Идентификацията с ангажи-

мента. Корелационните стойности варират от много ниски до ниски. Не се установяват значими връзки между Сътрудничеството и Откритостта към идеи и дименсиите на развитие на идентичността, както и между всички личностни характеристики и Изследването в дълбочина.

Таблица 4: Корелационна матрица между домейните от BFI-2 и DIDS

	Поемане на ангажимент	Руминативно изследване	Идентификация с ангажмента	Изследване в дълбочина	Изследване на широта
Екстраверсия	0,345**	-0,331**	0,372**	0,025	0,096
Сътрудничество	-0,027	0,078	0,034	0,127	0,117
Съзнателност	0,290**	-0,238**	0,377**	0,038	0,213*
Негативна емоционалност	-0,254**	0,299**	-0,254**	0,126	-0,023
Откритост към идеи	0,132	-0,050	0,154	0,090	0,165*

* Резултатите са статистически значими при $p < 0,05$.

** Резултатите са статистически значими при $p < 0,01$.

DIDS u PID-5-BF

Резултатите от проведения корелационен анализ върху дезадаптивните личностни характеристики от PID-5-BF и DIDS са представени в таблица 5.

Таблица 5: Корелационна матрица между домейните от PID-5-BF и DIDS

	Поемане на ангажимент	Руминативно изследване	Идентификация с ангажмента	Изследване в дълбочина	Изследване на широта
Отстраненост	-0,196**	0,229**	-0,215**	0,000	-0,185**
Антагонизъм	-0,019	-0,006	-0,068	-0,048	-0,115
Невъздържаност	-0,258**	0,242**	-0,260**	0,058	-0,192**
Негативен афект	-0,202**	0,376**	-0,187**	0,277**	0,061
Психотизъм	-0,291**	0,368**	-0,227**	0,181**	-0,005

* Резултатите са статистически значими при $p < 0,05$.

** Резултатите са статистически значими при $p < 0,01$.

Наблюдават се много ниски и ниски отрицателни корелации между повечето дименсии от личностния въпросник и положителните аспекти от въпросника за дименсиите на развитието на идентичността – Поемане на ангажимент, Идентификация с ангажимента и Изследване на широта. Ниска положителна корелация е отчетена между Руминативното изследване и Невъздържаността ($r=0,242$), Негативния афект ($r=0,376$), Психотизма ($r=0,368$).

ПОЛОВИ РАЗЛИЧИЯ

С данните от DIDS е проведен t-тест за проверка на наличието на полови различия. Анализът сочи значими разлики само по отношение на Руминативното изследване ($t(277)=-3,565$, $p<0,01$). Момчетата имат по-високи стойности на Руминативно изследване ($X=17,13$) в сравнение с момчетата ($X=14,75$).

ДИСКУСИЯ

Направеният конфирматорен анализ разкрива, че петфакторната структура на Въпросника за дименсии на развитие на идентичността се повтаря в извадката от български юноши. Айтемите се разпределят във факторите Поемане на ангажимент, Идентификация с ангажимента, Руминативно изследване, Изследване на широта и Изследване в дълбочина.

По отношение на вътрешната съгласуваност на дименсиите данните са противоречиви, тъй като три от скалите: Поемане на ангажимент, Идентификация с ангажимента и Руминативно изследване, имат приемливи нива на надеждност, докато при другите две – Изследване на широта и Изследване в дълбочина, надеждността е ниска. Подобни данни за вътрешна съгласуваност при компонента Изследване в дълбочина са отчетени и в две други изследвания в САЩ в извадка от младежи между 18 и 27 г. Изследването в дълбочина е с най-ниска стойност на алфа на Кронбах $\alpha=0,66$ (Wilson, 2011). Изследване сред френскоговорещи младежи и юноши показва най-ниско ниво на вътрешна съгласуваност за скалата Изследване в дълбочина в сравнение с останалите дименсии, като най-ниските стойности ($\alpha=0,57$) са отчетени в най-малката по възраст извадка ($M=16,84$, $SD=0,87$) (Zimmermann et al., 2015). Авторите коментират, че при изтриване на два от айтемите: (21) „Размишлявам за плановете, които вече съм си направил“ и (22) „Обсъждам с другите нещата, които съм планирал за бъдещето“, алфа на Кронбах би се повишила, което води до предположението, че двата айтема е възможно да са част от друг компонент на Изследването в дълбочина. В настоящото изследване няма основания за подобни допускания, тъй като изтриването на айтеми не би повишило алфа на Кронбах, което показва, че все пак айтемите са съдържателно свързани помежду си, а при конфирматорния анализ всички айтеми от скалата имат тегло в един и същ фактор, което варира от 0,15

до 0,63. Въпреки това стойностите на алфа на Кронбах не са достатъчно високи, т.е. надеждността на скалата не е приемлива, което показва, че вероятно айтемите, които са част от нея, са останали неразбираеми за изследваните лица. Препоръчва се в следващи изследвания да се добавят и други варианти на въпросите, за да се провери дали скалата е приложима за юноши предвид сходните резултати в други изследвания в юношески извадки.

Корелационните анализи с двата личностни въпросника разкриват значими връзки между някои от личностните характеристики и дименсията на развитието на идентичността. В този смисъл резултатите частично отговарят на очакванията. Поемането на ангажимент корелира положително с Екстраверсията и Съзнателността, и отрицателно – с Негативната емоционалност, макар че стойностите по-скоро сочат за слаба връзка между дименсията на развитие на идентичността и личностните характеристики. Подобни са резултатите и при връзката на Идентификацията с ангажимента и Екстраверсията, Съзнателността и Негативната емоционалност, при която корелацията е отрицателна. Положителните корелации на Екстраверсия с адаптивните дименсии на развитие на идентичността (Поемане на ангажимент и Идентификация с поетия ангажимент) не са изненадващи, тъй като екстравертите често са по-асертивни и показват повече ентузиазъм и енергичност в постигането на личните цели (Luysck et al., 2006; Roberts et al., 2004). Причината Екстраверсията да стои в основата на формирането на идентичността е, че характеристиката се свързва с насоченост към другите и търсене на контакт с тях, което означава, че тези с високи стойности по Екстраверсия вероятно търсят и разполагат с повече социална подкрепа (Luysck et al., 2014), както и с възможности да наблюдават хора, избрали различни начини на живот, цел и посока. Съзнателността също участва в процесите на формиране на идентичността, тъй като хората с високи стойности на Съзнателност умеят да регулират и да контролират импулсите си, справят се добре в определянето и постигането на цели, както и в планирането (Caspi et al., 2005). Това са качества, които са много благоприятни за проактивното изследване и вземане на житейски решения, както и поемането и изпълняването на ангажменти, с които човек се идентифицира. Руминативното изследване корелира положително с Негативната емоционалност и отрицателно с Екстраверсията и Съзнателността, като отново коефициентът на корелация е нисък и много нисък при Съзнателността. Очакванията за връзките на Изследването в дълбочина с личностните характеристики не са изпълнени, тъй като не се откриват значими корелации. Дименсията Изследване на широта, от друга страна, има положителни, но много ниски корелации с Откритостта и Съзнателността. Любопитен резултат е, че Откритостта няма значими корелации с нито една дименсия на развитието на идентичността, въпреки че характеристиката се свързва с интелектуално любопитство и проактивно търсене на идеи и възможности за разви-

тие. От друга страна, последните две дименсии: Изследване в дълбочина и Изследване на широта, са двете с най-ниско ниво на вътрешна съгласуваност, което се отразява върху връзката им с останалите изследвани компоненти и тя очаквано липсва или е много слаба.

Към момента няма изследвания, които проверяват връзките между дезадаптивните личностни характеристики и дименсии на развитие на идентичността. Предвид данните от наличната литература за съгласуваност между адаптивните личностни характеристики и дезадаптивните, измервани с Личностния въпросник за DSM-5, бихме могли да очакваме, че дименсии ще корелират по сходен начин и с екстремните варианти на характеристиките. В този случай очакванията са свързани най-вече с Руминативното изследване, тъй като то представя отлагашо, колебливо лутане, при което не се правят житейски избори и е дисфункционално. Би следвало Руминативното изследване да има по-силни корелации с дезадаптивните характеристики от PID-5-BF в сравнение с връзките на дименсията с Екстраверсия, Съзнателност и Негативна емоционалност. Хипотезата частично се потвърждава – посоката на корелация очаквано е положителна, като коефициентът е нисък, но въпреки това малко по-висок при чертите Невъздържаност ($r=0,242$) и Негативен афект ($r=0,376$) в сравнение с коефициента на корелация между Руминативното изследване и Съзнателност ($r=-0,238$) и Негативна емоционалност ($r=0,299$). В този случай се появява и слаба положителна корелация между Руминативно изследване и Психотизъм ($r=0,368$). Статистически значима връзка между Откритост и Руминативно изследване липсва, което вероятно е отражение на противоречивата връзка между личностните черти откритост към идеи и психотизъм. Данните от различни изследвания не дават категоричен отговор на въпроса, дали екстремно високите стойности на Откритост биха съответствали на чертата психотизъм (Gore, 2013; Thomas et al., 2013; Clark & Krueger, 2010; Fowler et al., 2016; Kajonius, 2017). Психотизмът, измерван от PID-5-BF, е маркер за психопатология, тъй като се свързва с ексцентрични и необичайни поведения, които не отговарят на приетите в съответната култура, особен мисловен процес, който околните биха определили като несвързан с реалността, странни възприятия и дисоциации, необичайни вярвания (Калчев & Колева, 2019). Очаквано е в края на юношеството младите хора вече да мислят за бъдещето си и какъв живот биха искали да изберат за себе си. В този смисъл не е изненадващо, че юноши, които имат трудна връзка с действителността или не се опират на нея, за да проверяват вярванията и преживяванията си, ще имат трудности и да преценят какви реални възможности стоят пред тях, от които да изберат на база личните си ценности и убеждения.

Частична подкрепа открива и последната хипотеза за половите различия в средните стойности на Руминативно изследване и Изследване в дълбочина. Момчетата имат по-високи стойности на Руминативно изследване в сравнение с момчетата в извадката. Характерно за младежите в България е това, че все още

стоят на кръстопът между традиционно и модерно, въпреки че практически пред тях стои разнообразие от възможности по отношение както на образование и професионално развитие, така и на личен живот. Вероятно в юношеска възраст момичетата са по-засегнати от трудността да вземат решение какъв път да изберат в живота си поради противоречивите очаквания от обществото към тях: от една страна, да са независими и самостоятелни, а от друга, да поемат съпругеската и родителската роля. В момента момичетата имат по-голям избор от когато и да било в историята ни, но това вероятно не подпомага вземането на решение в юношеска възраст. Остава открит въпросът, дали резултатът би се повторил в по-голяма извадка, както и в извадки от различни възрастови групи – например сред хора в пробуждаща се зрялост и такива в зряла възраст.

ЛИТЕРАТУРА

- Ериксън, Е. (2013). *Идентичност, младост и криза*. София: Рива
- Йорданова, Б. (под печат). Личностен въпросник за Големите пет (Big Five Inventory – 2) – данни за надеждност и факторна структура сред български юноши.
- Калчев, П. & Колева, С. (2020). *Садистични наклонности в юношеска възраст. Част 1: Скали за оценка*. София: Изток-Запад.
- Колева, С. & Калчев, П. (2019). Личностен въпросник за DSM-5: кратка форма (PID-5-BF). Факторна структура, надеждност и валидност в българска юношеска извадка. *Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“*, 109, 115–152. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Таир, Е. (2021). Възрастови, полови и личностни въздействия върху психичното здраве в работата. *Българско списание по психология*, 4(4), 133-142.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Washington, DC: Author. doi: 10.4103/0019-5545.117131
- Anglim, J., Horwood, S., Smillie, L. D., Marrero, R. J., & Wood, J. K. (2020). Predicting psychological and subjective well-being from personality: A meta-analysis. *Psychological Bulletin* 146(4), 279-323. <https://dx.doi.org/10.1037/bul0000226>
- Baranski, E. and Sweeny, K. and Gardiner, G. and Guan, Y. and Funder, D. C. (2021) 'Who in the World is Trying to Change Their Personality Traits? Volitional Personality Change Among College Students in 56 Countries.', *Journal of personality and social psychology*, 121(5), 1140-1156. <https://doi.org/10.1037/pspp0000389>
- Berzonsky, M.D. (1992). Identity Style Inventory (ISI3): Revised version. Unpublished measure, State University of New York, Cortland, NY. In Luyckx, K., Schwartz, S.J., Berzonsky, M.D., Soenens, B., Vansteenkiste, M., Smits, I., Goossens, L. (2008). Capturing ruminative exploration: Extending the four-dimensional model of

- identity formation in late adolescence. *Journal of Research in Personality*, 42, 58-82. doi: 10.1016/j.jrp.2007.04.004
- Clark, L. A., & Krueger, R. F. (2010). Rationale for a six-domain trait dimensional diagnostic system for personality disorder. In: Gore, W.L. (2013). The DSM-5 dimensional trait model and the Five Factor model. *Theses and Dissertations—Psychology*, 12. https://uknowledge.uky.edu/psychology_etds/12
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1997). Personality trait structure as a human universal. *American Psychologist*, 52(5), 509-516. doi:10.1037/0003-066X.52.5.509
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (2010). Bridging the gap with the Five-factor model. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 1, 127-130.
- Danner, D., Rammstedt, B., Bluemke, M., Treiber, L., Berres, S., Soto, C. J., John, O. P. (2016). Die deutsche Version des Big Five Inventory 2 (BFI-2). Mannheim: GESIS - Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften. <https://doi.org/10.6102/zis247>
- De Fruyt, F.; De Clerq, B.; De Bolle, M.; Wille, B.; Markon, K.; Krueger, R. F. (2013). General and maladaptive traits in a Five-factor framework for DSM-5 in a university student sample. *Assessment*, 20(3), 295-307. doi:10.1177/1073191113475808
- Denissen, Jaap J. A.; Geenen, Rinie; Soto, Christopher J.; John, Oliver P.; van Aken, Marcel A. G. (2020). The Big Five Inventory–2: Replication of Psychometric Properties in a Dutch Adaptation and First Evidence for the Discriminant Predictive Validity of the Facet Scales. *Journal of Personality Assessment*, 102(3), 309-324. doi:10.1080/00223891.2018.1539004
- Føllesdal, H., & Soto, C. J. (2022). The Norwegian Adaptation of the Big Five Inventory-2. *Frontiers in Psychology*, 13. doi: 10.3389/fpsyg.2022.858920
- Fowler, J. C., Patriquin, M. A., Madan, A., Allen, J. G., Frueh, B. C., Oldham, J. M. (2017). Incremental validity of the PID-5 in relation to the Five factor model and traditional polythetic personality criteria of the DSM-5. *International Journal of Methods in Psychiatric Research*, 26(2), 1-9. doi:10.1002/mpr.1526
- Gore, W.L. (2013). The DSM-5 Dimensional trait model and the Five Factor model. *Theses and Dissertations-Psychology*. 12. https://uknowledge.uky.edu/psychology_etds/12
- Griffin, S. A. & Samuel, D. B. (2014). A closer look at the lower-order structure of the Personality inventory for DSM-5: Comparison with the Five-factor model. *Personality Disorders: Theory, Research and Treatment*, 5, 406-412. <http://dx.doi.org/10.1037/per0000074>
- Halama, P., Kohút, M., Soto, C. J., & John, O. P. (2020). Slovak adaptation of the Big Five Inventory (BFI-2): Psychometric properties and initial validation. *Studia Psychologica*, 62(1), 74-87. <https://doi.org/10.31577/sp.2020.01.792>
- Hatano, K., Sugimura, K., Klimstra, T.A. (2017). Which came first, personality traits or identity processes during early and middle adolescence?, *Journal of Research in Personality*, 67, 120-131. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jrp.2016.06.014>

- Hopwood, C. J., Wright, A. G., Krueger, R. F., Schade, N., Markon, K. E., & Morey, L. C. (2013). DSM-5 pathological personality traits and the Personality Assessment Inventory. *Assessment, 20*(3), 269-285.
- John, O. P., & Srivastava, S. (1999). The Big Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives. In L. A. Pervin, & O. P. John (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (2nd ed., pp. 102-138). New York: Guilford.
- John, O. P., Naumann, L., & Soto, C. J. (2008). Paradigm shift to the integrative Big Five taxonomy: History, measurement, and conceptual issues. In O. P. John, R. W. Robins, & L. A. Pervin (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (3rd ed., pp. 114-158). New York, NY: Guilford.
- Johnson, A. K., Sellbom, M., Glenn, A. L. (2018). Dimensional personality traits broadly and selectively associated with normative externalizing behavior. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment, 40*(3), doi:10.1007/s10862-018-9665-7
- Kajonius, P. J. (2017). The short personality inventory for DSM-5 and its conjoined structure with the common Five-Factor model. *International Journal of Testing, 17*(4), 372-384. doi:10.1080/15305058.2017.1309421
- Klimstra, T. A., Hale, W. W., Raaijmakers, Q. A. W., Branje, S. J. T., & Meeus, W. H. J. (2009). Maturation of personality in adolescence. *Journal of Personality and Social Psychology, 96*, 898–912. <http://dx.doi.org/10.1037/a0014746>
- Klimstra, T. A., Luyckx, K., Germeijs, V., Meeus, W., & Goossens, L. (2012). Personality traits and educational identity formation in late adolescents: Longitudinal associations and academic progress. *Journal of Youth and Adolescence, 41*, 346–361. doi:10.1007/s10964-011-9734-7
- Klimstra, T. A., Luyckx, K., Goossens, L., Teppers, E., & de Fruyt, F. (2013). Associations of identity dimensions with Big Five personality domains and facets. *European Journal of Personality, 27*, 213–221. doi:10.1002/per.1853
- Krueger, R. F., & Eaton, N. R. (2010). Personality traits and the classification of mental disorders: Toward a more complete integration in DSM-5 and an empirical model of psychopathology. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment, 1*, 97-118.
- Krueger, R. F., Derringer, J., Markon, K. E., Watson, D., & Skodol, A. E. (2012). Initial construction of a maladaptive personality trait model and inventory for DSM-5. *Psychological Medicine, 42*(9), 1879-1890. doi:10.1017/S0033291711002674
- Luyckx, K., Goossens, L., Soenens, B. & Beyers, W. (2006). Unpacking commitment and exploration: Preliminary validation of an integrative model of late adolescent identity formation. *Journal of Adolescence, 29*, 361-378. doi: 10.1016/j.adolescence.2005.03.008

- Luyckx, K., Klimstra, T. A., Duriez, B., Schwartz, S. J., & Vanhalst, J. (2012). Identity processes and coping strategies in college students: Short-term longitudinal dynamics and the role of personality. *Journal of Youth and Adolescence, 41*, 1226–1239. doi:10.1007/s10964-012-9753-z
- Luyckx, K., Schwartz, S.J., Berzonsky, M.D., Soenens, B., Vansteenkiste, M., Smits, I., Goossens, L. (2008). Capturing ruminative exploration: Extending the four-dimensional model of identity formation in late adolescence. *Journal of Research in Personality, 42*, 58-82. doi: 10.1016/j.jrp.2007.04.004
- Luyckx, K., Teppers, E., Klimstra, T., Rassart, J. (2014). Identity processes and personality traits and types in adolescence: Directionality of effects and developmental trajectories. *Developmental Psychology, 50*(8), 2144-2153. <http://dx.doi.org/10.1037/a0037256>
- Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology, 3*(5), 551–558. <https://doi.org/10.1037/h0023281>
- Marttinen, E., Dietrich, J., & Salmela-Aro, K. (2016). Dark shadows of rumination: Finnish young adults' identity profiles, personal goals and concerns. *Journal of Adolescence, 47*, 185–196. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2015.10.024>
- Mitsopoulou, E., & Giovazolias, T. (2015). Personality traits, empathy and bullying behavior: A meta-analytic approach. *Aggression and Violent Behavior, 21*, 61-72.
- Morsunbul, U. & Cok, F. (2014). The adaptation of the Dimensions of identity development scale into Turkish. *Journal of Psychiatry and Neurological Sciences, 27*, 6-14. doi: 10.5350/DAJPN2014270101
- Nolen-Hoeksema, S. (2000). The role of rumination in depressive disorders and mixed anxiety/depressive symptoms. *Journal of Abnormal Psychology, 109*, 504–511.
- Ritchie, R. A., Meca, A., Madrazo, V. L., Schwartz, S. J., Hardy, S. A., Zamboanga, B. L., ... Lee, R. M. (2013). Identity dimensions and related processes in emerging adulthood: Helpful or harmful? *Journal of Clinical Psychology, 69*(4), 415–432. <https://doi.org/10.1002/jclp.21960>
- Roberts, B. W., & Caspi, A. (2003). The cumulative continuity model of personality development: Striking a balance between continuity and change in personality traits across the life course. In U. Staudinger & U. Lindenberger (Eds.), *Understanding human development: Lifespan psychology in exchange with other disciplines* (pp. 183–214). Dordrecht, The Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
- In: Luyckx, K., Teppers, E., Klimstra, T., Rassart, J. (2014). Identity processes and personality traits and types in adolescence: Directionality of effects and developmental trajectories. *Developmental Psychology, 50*(8), 2144-2153. <http://dx.doi.org/10.1037/a0037256>
- Roberts, B. W., Walton, K. E., & Viechtbauer, W. (2006). Patterns of mean-level change in personality traits across the life course: a meta-analysis of longitudinal studies. *Psychological Bulletin, 132*(1), 1-25.

<https://doi.org/10.1037/0033-2909.132.1.1>

- Robins, R. W., Fraley, R. C., Roberts, B. W., & Trzesniewski, K. (2001). A longitudinal study of personality change in young adulthood. *Journal of Personality, 69*, 617–640. <https://doi.org/10.1111/1467-6494.694157>
- Schwartz, S. J., Cote, J. E., & Arnett, J. J. (2005). Identity and agency in emerging adulthood: Two developmental routes in the individualization process. *Youth and Society, 37*, 201–229.
- Shchebetenko, S., Kalugin, A. Y., Mishkevich, A. M., Soto, C. J., & John, O. P. (2020). Measurement invariance and sex and age differences of the Big Five Inventory–2: Evidence from the Russian version. *Assessment, 27*(3), 472–486. <https://doi.org/10.1177/107319111986090>
- Skhirtladze, N., Javakhishvili, N., Schwartz, S. J., & Luyckx, K. (2018). Identity styles in the Georgian context and associations with parenting dimensions. *European Journal of Developmental Psychology, 15*(1), 24–40. <https://doi.org/10.1080/17405629.2017.1334549>
- Soto, C. J., & Tackett, J. L. (2015). Personality traits in childhood and adolescence: Structure, development, and outcomes. *Current Directions in Psychological Science, 24*(5), 358–362. <https://doi.org/10.1177/0963721415589345>
- Soto, C.J. & John, O.P. (2017). The Next Big Five Inventory (BFI-2): Developing and Assessing a Hierarchical Model With 15 Facets to Enhance Bandwidth, Fidelity, and Predictive Power. *Journal of Personality and Social Psychology, 113*(1). 117–143. doi:10.1037/pspp0000096
- Suzuki, T., Samuel, D. B., Pahlen, S., Krueger, R. F. (2015). DSM-5 alternative personality disorder model traits as maladaptive extreme variants of the five-factor model: An item-response theory analysis. *Journal of Abnormal Psychology, 124*(2), 343–354. doi:10.1037/abn0000035
- Thomas, K. M.; Yalch, M. M.; Krueger, R. F.; Wright, A. G. C.; Markon, K. E.; Hopwood, C. J. (2013). The convergent structure of DSM-5 personality trait facets and Five-Factor model trait domains. *Assessment, 20*(3), 308–311. doi:10.1177/1073191112457589
- van Hoof, A. (1999). The identity status approach: In need of fundamental revision and qualitative change. *Developmental Review, 19*, 622–647.
- Vedel, A., Wellnitzm K., Ludeke, S., Soto, C., John, O. & Andersen, S. (2021). Development and validation of the Danisk Big Five Inventory – 2. *European Journal of Psychological Assessment, 37*(1), 42–51. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000570>
- Waterman, A. S. (1993). Two conceptions of happiness: Contrasts of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology, 64*, 678–691.
- Widiger, T. A., & Presnall, J. R. (2013). Clinical application of the five-factor model. *Journal of Personality, 81*, 515–527. <http://dx.doi.org/10.1111/jopy.12004>

- Wilson, J.L. (2011). Using identity processing styles to better understand a comprehensive status model of identity development (unpublished manuscript of the PhD thesis). Akron: University of Akron.
- Wright, A. G., & Simms, L. J. (2014). On the structure of personality disorder traits: Conjoint analyses of the CAT-PD, PID-5, and NEOPI-3 trait models. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 5, 43–54.
- Yegaei, P. S., Achenbach, T. M.; Trejos-Castillo, E., Mastrotheodoros, S., Izanloo B., Asgarabad, M.H. (2023). Dimensions of identity development scale: Confirmatory analysis, gender invariance, and external validity of the Persian version. *Journal of Research on Adolescence*, 33, 1115-1130. doi: 10.1111/jora.12860
- Zhang, B., Li, Y. M., Li, J., Luo, J., Ye, Y., Yin, L., ... & John, O. P. (2022). The big five inventory–2 in China: A comprehensive psychometric evaluation in four diverse samples. *Assessment*, 29(6), 1262-1284.
<https://doi.org/10.1177/10731911211008245>
- Zimmermann, G., Lannegrand-Willems, L., Safont-Mottay, C., Cannard, C. (2015). Testing new identity models and process in French-speaking adolescents and emerging adults students. *Journal of Youth and Adolescence*, 44, 127-141. doi: 10.1007/s10964-013-0005-7

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Психология

Том 114, 2024

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Psychology

Volume 114, 2024

**КАРИЕРНИ ПРЕДПОЧИТАНИЯ И ЕМОЦИОНАЛНА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ
(КАТО ЧЕРТА) НА СТУДЕНТИ ОТ ПОКОЛЕНИЕ Z¹**

ЙОАНА ЯНКУЛОВА

*Катедра по Социална, организационна, клинична и педагогическа психология
jankulova@phls.uni-sofia.bg*

Йоана Янкулова. КАРИЕРНИ ПРЕДПОЧИТАНИЯ И ЕМОЦИОНАЛНА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ (КАТО ЧЕРТА) НА СТУДЕНТИ ОТ ПОКОЛЕНИЕ Z

В студията са представени резултати, получени от онлайн изследване, проведено през платформата „Гугъл Формс“ и посветено на изучаването на особеностите на кариерните предпочитания и емоционалната интелигентност (като черта) на студенти от поколението Z. В изследването са обхванати 304 представители на това поколение, като демографският им профил е описан въз основа на различни демографски и образователни характеристики (пол, възраст, курс на обучение, изучавана специалност, среден успех от предходната учебна година, университет). За целите на изследването са приложени два научни инструмента, с чиято помощ може да се научи повече за кариерните предпочитания (Наръчник за работещи и за безработни, търсещи кариерно развитие в сектор Туризъм) и за емоционалната интелигентност (като черта) (*Trait Emotional Intelligence Questionnaire Adolescence Short Form*) (Petrides et al., 2007). Получените в българския академичен контекст резултати са статистико-математически обработени и психологически интерпретирани. Очертаните закономерности и

¹ Работата по настоящата студия беше значително улеснена благодарение на резултатите от проведените изследвания в рамките на проект № 80-10-19/ 11.04.2023 г. на тема: „Пост-ковид трансформации в подходите и отношението към ученето, академичната мотивация и емоционалната интелигентност (като черта) на юноши“, осъществено по линия на ФНИ на ФФ в СУ „Св. Кл. Охридски“.

направените изводи свидетелстват, че макар и силно дигитално свързани, младите хора от поколението Z полагат усилия да усвояват системното научно познание в хода на академичното си обучение и своевременно да формират специализирани професионални умения. Успоредно с това, те се стараят да подобрят благополучието си и успешно да се справят с различни предизвикателства и стресови ситуации. Подобни резултати може да са от полза не само за работата на специалистите, но и по отношение на образователните политики в сферата на висшето образование във връзка с философията, методологията, организацията и провеждането на академичното обучение и професионалната подготовка на студентите.

Ключови думи: кариерни предпочитания; емоционална интелигентност (като черта); студенти от поколение Z

Yoana Yankulova. CAREER PREFERENCES AND EMOTIONAL INTELLIGENCE (AS A TRAIT) OF GENERATION Z STUDENTS

The study presents results obtained from an online survey conducted via the *Google Forms* platform and dedicated to studying the characteristics of career preferences and emotional intelligence (as a trait) of Generation Z students. Three hundred and four representatives of this generation were included in the study and their demographic profile was described based on various demographic and educational characteristics (gender, age, field of study, major studied, grade point average from the previous academic year, university). For the study, two research instruments were applied to learn more about their career preferences (*Handbook for Working and Unemployed Tourism Sector Career Seekers*) and emotional intelligence (as a trait) (*Trait Emotional Intelligence Questionnaire Adolescence Short Form*) (Petrides et al., 2007). The results obtained in the Bulgarian academic context have been statistically and mathematically processed and psychologically interpreted. The outlined patterns and conclusions testify that, although strongly digitally connected, young people of Generation Z make efforts to acquire systematic scientific knowledge in the course of their academic studies and to form specialized professional skills in due time. In parallel, they strive to improve their well-being and successfully cope with various challenges and stressful situations. Such results may be useful not only for the work of professionals, but also in terms of higher education policies in relation to the philosophy, methodology, organisation and delivery of academic learning and professional training of students.

Keywords: Career preferences; emotional intelligence (as a trait); Generation Z students

Темата за кариерата и професионалната реализация представлява интерес за студентите, включени в академично обучение в университетите. Размислите и решенията по нея обикновено се съпътстват и от редица емоционални преживява-

ния, които са в основата на емоционалната интелигентност (като черта). Благодарение на усилията за повишаване на емоционалната интелигентност студентите могат да подобрят значително емоционалната си саморегулация и самоконтрол и да оптимизират междуличностните взаимоотношения, които са от важно значение не само в академичен, но и в социално-организационен контекст. В тази връзка в този текст се анализират особеностите на кариерните предпочитания и емоционалната интелигентност (като черта) на студенти, които се обучават в академична среда и се подготвят за бъдещата си професия и кариера.

СПЕЦИФИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА КАРИЕРНИТЕ ПРЕДПОЧИТАНИЯ И ЕМОЦИОНАЛНАТА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ (КАТО ЧЕРТА) НА СТУДЕНТИ ОТ ПОКОЛЕНИЕ Z

Въз основа на особеностите на житейската им философия, ценности и култура, за студентите от поколението Z (родени от средата на 90-те год. на XX век до 10-те години на XXI век) се говори като за „дигитално поколение“, за което модерните технологии са „вродени“ и затова те нямат нужда от специализирано обучение. В образователно и професионално отношение тези млади хора не искат да губят излишно време и дълги години в класическо образование, а предпочитат максимално бързо да се подготвят за желаната професия. Паралелно със специалността, която изучават, те често се включват в обучителни курсове (краткосрочни, дистанционни), практически семинари, работилници за умения, конференции, представящи добри практики, сертифициращи програми, които предлагат реални възможности за бързо придобиване на специализирано професионално познание и конкретни практически умения. Специфично за тези млади хора е, че учат автономно и се възползват максимално от добре развитите си дигитални умения, за да достигат до различно съдържание и да трупат ценен опит. Във връзка с професионалната реализация и кариерата инструментални ценности като „професионализъм“, „кариера“, „удовлетвореност от труда“, „адаптивност“, „смелост“, „прагматичност“, „интелигентност“, „креативност“ са от голямо значение за поколението Z. Освен че споделят и следват подобни ценности, те искат да имат интересна и вълнуваща работа с добро заплащане, гъвкаво работно време, достатъчно време за почивка и забавления, възможност за ранно пенсиониране (например около 54-годишна възраст). Въз основа на високата си технологична и дигитална грамотност тези млади хора най-често са привлечени от професии в областта на технологиите и разработката на софтуер, управлението на знанието и иновациите. Тъй като са доста активни в социалните медии и цифровите платформи, те търсят възможности за професионална реализация и в творчески области като графичен дизайн, създаване на съдържание и видео-продукция, дигитален маркетинг. Там те откриват разнообразни и вдъхновяващи възможности за творчески изяви и имат възможност да получават бърза и мотивираща връзка от общуването с различни аудитории. А с тях те искат

да общуват на своя език, да генерират свободно нови идеи, да се допитват, да впечатляват, да бъдат одобрявани и харесвани. Поколение Z има и предприемачески дух, силно желание за независимост и в тази връзка живо се интересува от възможности за започване и развитие на собствен бизнес. С присъщата си висока социална осъзнатост тези млади хора проявяват интерес и към професии, посветени на значими социални или обществени каузи, свързани с постигане на устойчивост на околната среда или с въвеждане и следване на политики за споделяне на социална и корпоративна отговорност. Съвременните работодатели трябва да са наясно с това и да знаят, че ако не могат да осигурят подобна работна атмосфера и професионални възможности, няма да успеят задълго да задържат на работа представителите на това поколение. И не на последно място, за поколението Z е много важен здравословният начин на живот във всичките му измерения – хранене, почивка, спорт, уелнес, високо субективно благополучие, добър баланс между личния живот и кариерата, силна удовлетвореност от живота и професионалната реализация (Панчева, 2021).

Едно от най-значимите проучвания на темата за същността, развитието и управлението на кариерата намира израз в концепцията за „кариерна котва“², предложена от Едгар Шайн (Schein, 1990a; 1996). Тази концепция възниква в края на 70-те години на XX век въз основа на проведеното от него изследване, започнало още през 1961 г. с 44-ма участници, обучаващи се в магистърска програма (Schein, 1978). В хода на това изследване са проучени теми, свързани с развитието на мениджърската кариера и начините, чрез които се усвояват организационните ценности, както и въпросите за кариерните избори и съпътстващите ги емоционални преживявания. В резултат на това се установява, че след като се формира, Аз-концепцията се превръща в стабилизираща сила, която поддържа баланса между „вътрешната кариера“ (субективното чувство за посоката и особеностите на професионалното развитие) и „външната кариера“ (обществените разбирания и утвърдените организационни политики за професионалната структура на кариерното израстване и професионалната реализация) (Schein, 1990b). Освен това се оказва, че повечето хора не са наясно със своите кариерни предпочитания до момента, в който трябва да направят избор, отнасящ се до личностното им развитие, семейството и професионалната кариера. Тогава те много по-ясно осъзнават необходимостта от ясно идентифициране и внимателно опознаване на кариерните си желания и предпочитания, като това значително ги улеснява в ситуациите на избор на професионално развитие и кариера. Кариерата представлява специфичен набор от индивидуални потребности, очаквания, ценности, желания, интереси, свързани с бъдещата професионална реализация и кариерното развитие, но и от професионалните роли, ко-

² Освен „кариерна котва“, в този текст се използва и термина „кариерни предпочитания“.

ито съставляват трудовия живот. Кариерата отразява и активните взаимодействия между вътрешно личностния свят на човека в контекста на желаната професия и влиянието и натиска от външната среда (социоикономически условия, организационни изисквания, технологичен прогрес и др.). Следователно познаването на личните особености, желания и стремежи, формирането на подходящ набор от професионални знания, умения и компетентност, натрупването и обогатяването на житейския опит и постигането на социална зрялост значително подпомагат разбирането на индивидуалните желания, стремежи и предпочитания и улесняват личните избори и взетите решения по отношение на кариерата. Всичко това показва, че метафората за „кариерна котва“ адекватно отразява представата за особеностите в индивидуално-личностното и професионалното израстване на основата на самовъзприетите способности и таланти, водещите цели, стремежи, амбиции и ценности и мотивите за действие.

В концепцията на Е. Шайн първоначално са представени пет кариерни предпочитания („котви“): техническа функционална компетентност, обща управленска компетентност, автономност-независимост, сигурност-стабилност, творческо предприемачество). По-късно техният брой е увеличен до осем с добавянето на още три: посветеност на кауза (или чувство за полезност), чисто предизвикателство, стил (стандарт) на живот (Schein, 1996).

Понятието „емоционалната интелигентност (като черта)“³ се разглежда в концепцията на К. Петридес и Е. Фърнъм (Petrides et al., 2007) като съзвездие от емоционални себевъзприятия, разположени на долното ниво на личностните йерархии. За да се научи повече за същността и специфичните особености на този феномен, се ползват самооценъчни описания, отнасящи се до типичното индивидуално представяне и субективните възможности за възприемане, разбиране, назоваване, разграничаване и управление на емоциите. Подобни самооценъчни описания са включени в специално създадения от тези автори оценъчен въпросник (*Trait Emotional Intelligence Questionnaire – TEIQue*) (Petrides, 2009), съдържащ в оригинал 153 айтема. Всички те са разпределени в четири главни фактори: Самоконтрол, Емоционалност, Благополучие и Общителност. Освен това има конструирани 15 отделни фасети (подскали) с личностни дименсии: (1) Адаптивност (умение и готовност за приспособяване към нови условия); (2) Себеутвърждаване (умение за отстояване на личните права и откровеност); (3) Емоционална експресия (умение за предаване на собствените чувства на другите); (4) Управление на чуждите емоции (умение да се влияе върху чуждите емоционални преживявания); (5) Емоционални възприятия за себе си и за другите (яснота за собствените, но и за чуждите емоции); (6) Емоционална регулация (умение за контрол над емоциите); (7) Импулсивност (умение да се устои и

³ По-нататък в текста за краткост вместо „емоционална интелигентност (като черта)“ ще се използва съкращението „ЕИЧ“.

противостои на импулсите); (8) Умения във взаимоотношенията (умение да се създават и развиват благоприятни междуличностни взаимоотношения); (9) Самооценка (самоувереност); (10) Лична мотивация; (11) Социална компетентност (чрез добре развити социални умения); (12) Управление на стреса (издръжливост на стрес и натиск); (13) Емпатия като черта (умение да се приема чуждата гледна точка); (14) Щастие като черта (и удовлетвореност от живота); (15) Оптимизъм като черта (увереност и оптимизъм) (Petrides, 2009).

Въпросникът за емоционалната интелигентност (като черта) е преведен на 21 езика, като при всяка една от адаптациите му за съответния контекст (немска: Freudenthaler et al., 2008; френска: Mikolajczak et al., 2007; българска: Кардашева, 2012; полска: Szczygieł et al., 2015), е установена висока вътрешна консистентност, а получените психометрични характеристики са сравними с оригиналната английска версия (Petrides, 2011). В хода на направени с този въпросник проучвания (Mikolajczak et al., 2008) се констатира, че хора с по-висока емоционална интелигентност възприемат и оценяват стресовите ситуации като предизвикателство, а не като заплаха и в резултат на това демонстрират по-голяма увереност и готовност да се справят с тях. Те имат и по-слаби психологически симптоми и соматични здравни оплаквания, отколкото лица с по-ниска емоционална интелигентност (Mikolajczak et al., 2006). При по-висока емоционална интелигентност се наблюдава и по-честа употреба на адаптивни стратегии за регулиране на емоциите (напр. положителна преценка и фокусиране върху задачата) за сметка на неадаптивните (напр. самообвинение или фокусиране върху емоциите) (Mikolajczak et al., 2008). Въпросникът за емоционалната интелигентност (като черта) има и кратка форма (TEIQue-SF) (Petrides et al., 2006), която се състои от 30 айтема и в хода на представяното изследване е приложен този вариант. С помощта на съкратения вариант на въпросника може да се научи повече за оценката, която изследваните лица дават на ефективността на своите убеждения и начини на възприемане, преработване и употреба на емоционално наситена информация в реалния си живот.

ПОСТАНОВКА И ОРГАНИЗАЦИЯ НА ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Дефиниции на изследваните феномени, цел, задачи, хипотези

По време на академичното обучение, но и на прага на професионалната реализация житейската насоченост на човека може да се осмисли и през призмата на неговите кариерни предпочитания. Това е така, защото кариерните предпочитания са резултат от активните взаимодействия между индивидуално-личностните характеристики и натрупания опит (житейски, учебен, социален, про-

фесионален), както и влиянието на външната среда, условията за учене и професионална подготовка в университета, въз основа на които младите хора се подготвят за желаните от тях професии (Янкулова, 2016).

Приема се, че емоционалната интелигентност (като черта) представлява съзвездие от емоционално свързани субективни възприятия и убеждения на човека за силата и устойчивостта на неговите възможности да идентифицира, да разграничава, да разбира, да овладява, да регулира и да използва емоциите си ясно, прецизно и целенасочено. Всичко това може да е от непосредствена полза за повишаване на субективното благополучие, за подобряване на управлението и регулацията на собствените и чуждите емоции, както и за оптимизиране на общуването и съвместните дейности с другите.

За изходна теоретична основа при планирането, организирането и провеждането на психологическото изследване послужи разбирането, че темата за професионалната подготовка е от важно значение за студентите по време на обучението им в университета. Тази тема има непосредствена връзка с кариерните им желания и предпочитания за професионална реализация в избраната от тях професия, както и с проявите на емоционалната интелигентност, на чиято основа може чувствително да се подобри саморегулацията, самоконтрола и управлението на отношенията с различни партньори. На този фон допуснахме, че студентите ще полагат усилия в учебния процес не само да усвояват системното научно познание, но и да формират подходяща професионална компетентност и социални умения, нужни за постигане не само на успешна професионална реализация и кариера, но и за подобряване на вътрешноличностния и емоционалния живот, на самоконтрола и субективното благополучие, както и на междуличностните отношения с другите. От тук произтича *целта на емпиричното изследване*, която е ориентирана към изясняване на особеностите на кариерните предпочитания на студентите и на същността и проявленията на тяхната емоционална интелигентност (като черта) в хода на обучението и професионалната подготовка в университета. За постигането на тази цел формулирахме няколко *изследователски задачи*, свързани с необходимостта: (1) да се опишат психометричните характеристики и получените факторни структури на приложените научни инструменти в контекста на проведеното изследване; (2) да се установят и проследят вариациите в кариерните предпочитания и ЕИЧ според влиянието на различни независими фактори (пол, възраст, курс на обучение, специалност, образователна степен, среден учебен успех от предходната учебна година, университет); (3) да се установи и анализира силата и посоката на значимите взаимовръзки и взаимозависимости между кариерните предпочитания и ЕИЧ. С оглед постигането на целта на изследването и успешноното решаване на изследователските задачи предварително съставихме следните работни *хипотези*:

- Хипотеза № 1 допуска промени във факторните структури и психометричните особености на приложените инструменти в рамките на проведеното изследване.
- Хипотеза № 2 приема, че съществуват различия по отношение на кариерните предпочитания и ЕИЧ съобразно действието на разнообразни демографски и образователни характеристики (пол, възраст, курс на обучение, специалност, образователна степен, среден учебен успех от предходната учебна година, университет). Приемаме, че по-големите и по-напредналите в обучението студенти, които са натрупали по-голям опит, ще демонстрират по-добър самоконтрол и ще вложат повече усилия за укрепване на субективното си благополучие и за успешно справяне със стреса. Вероятно това ще важи и за студентите, изучаващи социално-педагогически науки, тъй като по-голямата част от работата в тази сфера се основава на знанията и уменията за ефективно общуване, устойчивост и ползотворни взаимодействия с различни хора. Предполагаме и че специалността и университетът ще влияят статистически значимо върху кариерните предпочитания, свързани с придобиването и развитието на техническа компетентност, съчетана със стремеж за постигане на по-голяма сигурност, но и за формиране на разнообразни професионални умения. Това допускане съответства на факта, че в хода на академичното обучение студентите усвояват нови научни знания и формират подходящи професионални умения и компетентност във връзка с професията, за която се подготвят. Всичко това им помага да придобият по-голяма сигурност в собствените си възможности и по-силна увереност, че могат да постигнат желаната професионална реализация и кариера, която да ги радва и да ги удовлетворява.
- Хипотеза № 3 постулира, че ще има статистически значими взаимовръзки и взаимозависимости между отделните подскали на кариерните предпочитания и ЕИЧ. Отчитайки устрема на студентите от поколението Z към успешна кариера в рамките на желаната от тях професия и усилията им да подобрят качеството на професионалния, но и на личния си живот, смятаме, че ще има значими взаимовръзки между техническата им компетентност и желанието им да постигнат по-високо субективно благополучие, по-добър самоконтрол и по-успешно да се справят със стреса.

Процедура на изследването, респонденти, научни инструменти

Процедурата на изследването се състои в прилагане на два въпросника, които са предоставени на студенти от цялата страна, обхванати на случаен принцип. Тяхното участие е напълно доброволно и е регистрирано онлайн през плат-

формата „Гугъл Формс“ през април-май 2023 г. *Демографският профил на респондентите* е описан въз основа на такива независими (демографски и образователни) променливи като пол, възраст, курс на обучение, образователна степен, специалност, среден учебен успех от предходната учебна година⁴, университет. Общият брой на изследваните лица е 304 души, като жените (220 души, или 72,4%) преобладават в сравнение с мъжете (83 души, или 27,3%). Най-много са участниците на възраст до 21 години (191 души, или 62,8%) спрямо тези над 22 год. (113 души, или 37,2%). Най-много са студентите от 2. курс (124 души, или 40,79%), следвани от третокурсниците (77 души, или 25,33%), първокурсниците (69 души, или 22,7%), четвъртокурсниците (28 души, или 9,21%) и накрая са студентите от 5. курс (студенти от специалностите „Медицина“ и „Право“) (6 души, или 1,97%). По отношение на образователната степен: повечето от изследваните лица се обучават в бакалавърски програми (224 души, или 73,7%), но има и обучаващи се в магистърски програми (80 души, или 26,3%). Респондентите изучават най-различни специалности, които обединихме в няколко по-големи групи. Най-много студенти изучават социално-педагогически науки (190 души, или 62,5%), следвани от медицински и природо-математически науки (55 души, или 18,1%), от инженерно-технически, архитектурни и компютърни науки (43 души, или 14,1%) и накрая са от търговско-финансови, бизнес и икономически науки (16 души, или 5,3%). Най-голям е броят на студентите, които имат учебен успех от 4,50 до 5,50 (155 души, или 50,98%), следвани от 127 души (41,78%) с успех над 5,50, а накрая са студентите с успех под 4,50 (22 души, или 7,24%). Изследваните студенти се обучават в различни университети, които са обединени в три големи групи, като най-голямата част от тях са в Софийския университет (197 души, или 64,8%), следвани от хуманитарно-медицински университети (63 души, или 20,7%) и накрая – от технико-икономически университети (44 души, или 14,5%) (таблица 1).

В съответствие с издигнатата цел, поставените задачи и предварително формулираните хипотези за изследването на особеностите на кариерните предпочитания и ЕИЧ приложихме следните *инструменти*. Единият от тях е Въпросник за кариерни предпочитания (публикуван в Наръчник за работещи и за безработни, търсещи кариерно развитие в сектор „Туризъм“), който в оригинал съдържа 15 твърдения, отразяващи различни кариерни предпочитания, обединени в пет големи групи: „*Техническа/функционална компетентност*“ (твърдения № 1, 6 11); „*Мениджърска компетентност* (твърдения № 2, 7, 12); *Сигурност и стабилност* (твърдения 3, 8, 13); *Творчество/предприемачество* (твърдения 4, 9, 14); *Самостоятелност и независимост* (твърдения 5, 10, 15).

⁴ За краткост в текста вместо „среден успех от предходната учебна година“, ще се изписва само „учебен успех“.

В предишно изследване, проведено в академичен контекст (Янкулова, 2016), е получена 3-факторна структура: първият фактор, озаглавен *Кариерни предпочитания за творчество и предизвикателства* (твърдения № 4, 5, 7, 9, 10, 14, 15), обяснява 23,75% от вариацията и се отличава с голяма надеждност ($\alpha=0,729$). Съдържанието му отразява стремежите на изследваните студенти да се обучават и да се развиват професионално, да прилагат творчески подходи при решаване на учебните задачи с разбирането, че това значително подпомага подготовката им за бъдещата професия.

Таблица 1. Демографски профил на изследваната съвкупност

Нез. фактори	Демографски характеристики	Брой	% от цялата съвкупност
Пол	Мъже	83	27,3%
	Жени	220	72,4%
Възраст	До 21 год.	191	62,8%
	Над 22 год.	113	37,2%
Курс на обучение	1 курс	69	22,7%
	2 курс	124	25,33%
	3 курс	77	30%
	4 курс	28	9,21%
	5 курс	6	1,97%
Специалности	Социално-педагогически науки (СПН)	190	62,5%
	Медицински и природо-математически науки (МПМН)	55	18,1%
	Инженерно-технически, архитектурни и компютърни науки (ИТАКН)	43	14,1%
	Търговско-финансови, бизнес и икономически науки (ТФБИН)	16	5,3%
Образователна степен	Бакалавър	224	73,7%
	Магистър	80	26,3%
Среден успех от предходната учебна година	Под 4,50	22	7,24%
	4,50-5,50	155	50,98%
	Над 5,50	127	41,78%
Университети	Софийски университет (СУ)	197	64,8%
	Хуманитарно-медицински университети (ХМУ)	63	20,7%
	Технико-икономически университети (ТИУ)	44	14,5%

Втори фактор, именуван *Кариерни предпочитания за мениджърски и технически компетенции* (твърдения № 1, 2, 11, 12, 13), има умерена надеждност ($\alpha=0,381$) и обяснява 11,32% от вариацията в различията в отговорите на респондентите. В съдържателен план той отразява разбирането, че обучението в университета позволява да се формират и да се развиват разнообразни (мениджърски, технически) умения, които имат непосредствено отношение към бъдещата професия. Трети фактор, определен като *Кариерни предпочитания за стабилизиране на професионалните компетенции и житейската ситуация* (твърдения № 3, 6, 8), обяснява 7,75% от общата дисперсия и е с малка надеждност ($\alpha=0,208$). Той илюстрира желанието на студентите да усвояват важните професионални знания и умения с идеята, че това ще им помогне не само да постигнат успешна професионална кариера в бъдеще, но и да се стабилизират в житейски план.

Другият приложен инструмент е кратката версия на „Въпросник за емоционалната интелигентност (като черта)“ (*Trait Emotional Intelligence Questionnaire Adolescence – Short Form*) (Petrides et al., 2007), преведен и адаптиран за български условия от А. Кардашева (Кардашева, 2012), а в настоящото изследване е използван вариант, адаптиран за българските образователни условия от Д. Петрова (Петрова, 2021). В оригиналния вариант на въпросника са включени четири фактора: *Благополучие, Самоконтрол, Емоционалност, Общителност*. В предходно българско изследване (Петрова, 2021) е констатирана 3-факторна структура, която обяснява 39,98% от общата дисперсия и се отличава с голяма надеждност ($\alpha=0,808$). Към първи фактор *Благополучие* са приобщени твърдения № 3, 5(0)⁵, 9, 12(0), 18(0), 20, 24, 27 ($\alpha=0,849$). На този фактор се дължат 21,75% от общата дисперсия. Втори фактор, определен като *Самоконтрол*, съдържа твърдения № 2(0), 4(0), 7, 8(0), 13(0), 14(0), 15, 19, 22(0), 30 ($\alpha=0,678$), като всички те обясняват 9,67% от вариацията. Трети фактор, наречен *Емоционалност и общителност*, обединява два отделни компонента от оригиналния модел (*Емоционалност* и *Общителност*) и съдържа твърдения № 1, 10(0), 11, 16(0), 17, 21, 23, 26(0) ($\alpha=0,572$). С влиянието на този фактор се обясняват 8,55% от общата дисперсия.

При попълването и на двата въпросника е използвана петстепенна Ликъртова скала за оценка, която варира от „Изобщо не съм съгласен“ до „Напълно съм съгласен“. С помощта на компютърната програма SPSS е извършена статистико-ма-

⁵ В цитата „Твърдение № 5 (0)“ (0) сигнализира, че това твърдение е реверсивно. В тази връзка трябва да се има предвид, че при работата с този въпросник, както и преди извършването на статистико-математическата обработка на събраните данни, част от твърденията трябва да се преобразуват съгласно указанията за прилагането на въпросника, посочени от неговите автори (от положителни в отрицателни или обратното съобразно естеството на изследваната личностна черта).

тематическа обработка на първоначално събраните данни, като са осъществени редица анализи (айтемен, факторен, изчисляване на средни стойности, Т-тест за независими извадки, дисперсионен анализ, пост-хок тест, корелационен и регресионен анализ). Получените резултати са психологически анализирани и интерпретирани, и са онагледени таблично и графично.

АНАЛИЗ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Психометрични особености и факторни структури на приложените научни инструменти

По отношение на всички подскали, включени във въпросниците за кариерни предпочитания и за ЕИЧ, са изчислени средните стойности, а получените резултати са представени в таблица 2.

Таблица 2. Описателна статистика на подskalите в приложените инструменти

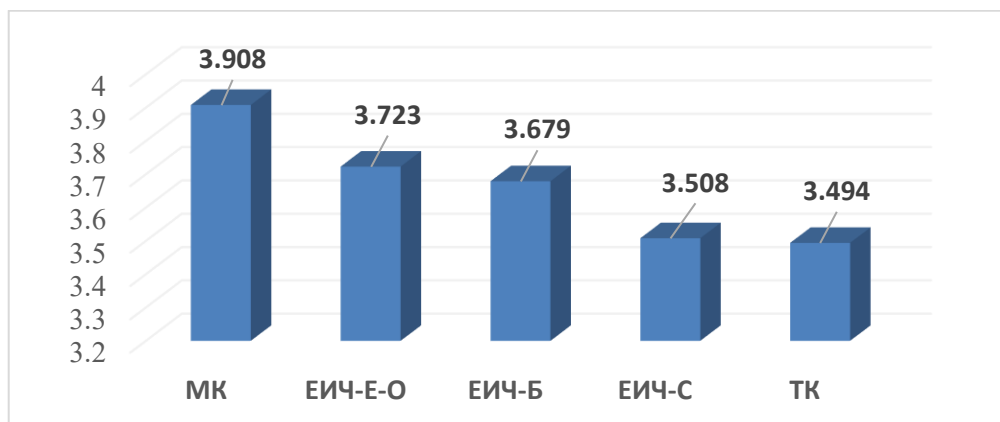
	Бр.	Мин.	Макс.	Ср. ст.	Станд. откл.	Вариация	Изкривяване	Ексцес	Бр.	Мин.
МК	304	1,00	5,00	3.9079	0,64154	0,412	-0,615	0,140	1,122	0,279
ТК	304	1,50	4,67	3.4940	0,61730	0,381	-0,416	0,140	0,077	0,279
ЕИЧ-Б	304	1,33	5,00	3.6793	0,73416	0,539	-0,519	0,140	-0,224	0,279
ЕИЧ-Е-О	304	1,71	5,00	3,7232	0,54165	0,293	-0,212	0,140	0,470	0,279
ЕИЧ-С	304	1,25	5,00	3,5082	0,69825	0,488	-0,235	0,140	-0,202	0,279

Бележка за използваните съкращения в таблицата: **МК** (Мениджърска компетентност, съчетана със стремеж към творчество и самостоятелност); **ТК** (Техническа компетентност, съчетана със стремеж към сигурност и развитие на професионалната компетентност); **ЕИЧ-Б** (Емоционална интелигентност като черта – Благополучие); **ЕИЧ-С** (Емоционална интелигентност като черта – Самоконтрол); **ЕИЧ-ЕО** (Емоционална интелигентност като черта – Емоционалност и Общителност).

От информацията в таблица 2 и графично илюстрирана на фигура 1 се вижда, че с най-висока стойност за изследваните лица е „Мениджърска компетентност, съчетана със стремеж към творчество и предизвикателства“⁶ ($X=3,91$; $SD=0,642$), а с най-ниска – „Техническа компетентност, основана на сигурност и развитие на професионалните компетенции“ ($X=3,49$; $SD=0,617$). По отношение на емоционалната интелигентност (като черта) се оказва, че от най-голямо значение за изследваните

⁶ За краткост по-нататък в текста вместо „Мениджърска компетентност, съчетана със стремеж към творчество и предизвикателства“, ще се използва само „Мениджърска компетентност“ и съответно вместо „Техническа компетентност, основана на сигурност и развитие на професионалните компетенции“, ще се използва само „Техническа компетентност“.

студенти са „Емоционалност и Общителност“ ($X=3,72$; $SD=0,542$), след това е „Благополучие (и справяне със стреса)“ ($X=3,68$; $SD=0,734$) и накрая е „Самоконтрол“ ($X=3,51$; $SD=0,698$). Това показва, че студентите оценяват в най-голяма степен постигането на мениджърска компетентност, съчетана със стремеж към творчество и самостоятелност, която може да се придобие по време на академичното обучение и професионалната подготовка в университета.

Фигура 1. Средни стойности на подскалите от въпросниците за кариерни предпочитания и за ЕИЧ

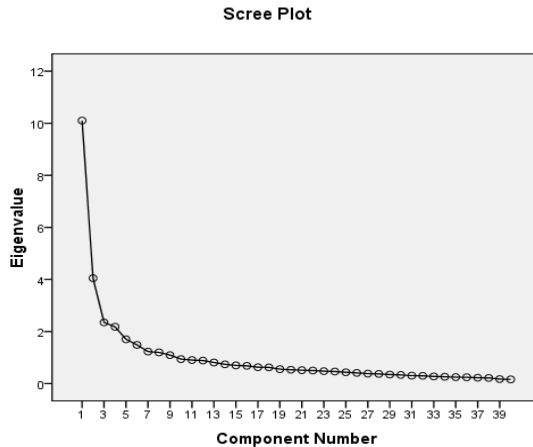
За установяване на психометричните характеристики и особеностите във факторната структура на *Въпросника за кариерни предпочитания* са направени факторен и айтемен анализ. Факторният анализ регистрира висок общ коефициент на извадкова адекватност (КМО) (0,814), което показва добра извадкова адекватност на скалата. Резултатът от теста на Бартлет също се отличава със статистическа значимост ($p < 0,000$) (Таблица 3).

Таблица 3. Общ коефициент на КМО и тест на Бартлет за въпросника за кариерни предпочитания

Кайзер-Майер-Олкин мярка за адекватност на извадката		0,814
Тест за сферичност на Бартлет	Прибл. Хи-квадрат	1138,251
	Степен на свобода	105
	Статистическа значимост	0,000

За факторната структура на *Въпросника за кариерни предпочитания* първоначално зададохме фиксиран брой фактори (5), както е в оригиналното изследване. Получените резултати от прилагането на Скри-теста (фигура 2) показват, че първите четири-пет главни компонента имат по-значителен принос за общата дисперсия. Останалите обаче лежат почти на една права, която бавно се спуска

към абцисата. Това е сигурен знак за незначителен принос към общата дисперсия и подсказва, че подобно екстрактиране не е рационално.

Фигура 2. Факторно разпределение на айтемите във въпросника за кариерни предпочитания

След това фиксирахме броя на факторите на три по подобие на предходно изследване, проведено в български условия (Янкулова, 2016), но при тази 3-факторна структура се оказва, че трети фактор е съставен само от три айтема, отличаващи се с ниска вътрешна консистентност ($\alpha=0,323$). При семантичното сравняване на твърденията от отделните фактори допълнително открихме възможност за тяхното прегрупиране в два фактора. Получените резултати от направения факторен анализ по метода на главните компоненти с Варимакс-ротация са представени в таблица 4.

След направения факторен анализ самостоятелно са обособени следните фактори: *първи фактор* – „Мениджърска компетентност, съчетана със стремеж към творчество и самостоятелност“ има факторно тегло 4,339 и обяснява 28,93% от вариацията. От първоначалния преглед на получените факторни тегла се вижда, че в него попадат айтеми № 4, 5, 7, 9, 10, 14, 15. След това към тях приобщихме и айтеми № 2 и 12, които смислово им съответстват. Този фактор се отличава с голяма надеждност ($\alpha=0,809$), а общата надеждност на скалата няма да се промени значително при премахването на който и да е айтем. Окончателно в първи фактор са включени твърдения № 2, 4, 5, 7, 9, 10, 12, 14, 15 (общо 9 на брой). От една страна, те илюстрират желанието на студентите за успешна професионална реализация и кариерно израстване в избраната от тях професия, за която се подготвят в университета. За тази цел разчитат на усвоените професионални знания и умения, но проявяват активност и при създаването

на ползотворни междуличностни отношения. От друга страна, в съдържанието на този фактор са отразени стремежите на изследваните лица да имат самостоятелност и независимост, да проявяват гъвкавост в условията на организационно разнообразие и нови професионални предизвикателства, но при по-малко организационни ограничения, както и амбицията им предложените от тях идеи и решения да бъдат адекватно възприети и реално приложени на практика.

Таблица 4. Ротирана матрица на факторните коефициенти, получени за въпросника за кариерните предпочитания

Твърдения	Фактор 1 МК	Фактор 2 ТК
СА_15 Искам професионална кариера, която ще ми даде независимост и гъвкавост при изпълнението на трудовите задачи	0,696	
СА_10 Искам професионална кариера, която да ми дава разнообразни възможности за изпълнение на трудовите задачи	0,696	
СА_9 За мен е важно разнообразието от професионални възможности и предизвикателства в работната среда	0,693	
СА_14 Най-важното нещо за мен по отношение на бъдещата ми професионална реализация е да мога да създавам нови идеи и да ги реализирам на практика	0,683	
СА_7 Бих искал/а да постигна позиция, на която моите решения ще се отчитат и изпълняват в практиката	0,683	0,235
СА_4 За мен е много важно да се използват моите знания и умения при извършването на нова дейност или при изграждането на нова фирма	0,679	0,207
СА_12 Изпитвам удоволствие да ръководя хора	0,594	
СА_2 Искам да се издигна до висша управленска позиция в организацията, в която ще работя	0,558	0,248
СА_5 Искам професионална кариера, в която няма организационни ограничения	0,412	
СА_3 Бих се отказал/ а от известна самостоятелност в работата си за сметка на стабилизирането на житейската ми ситуация		0,628
СА_1 За мен е много важно да специализирам в област, за която съм професионално подготвен/ а	0,337	0,588
СА_13 Искам да работя в организация, която ми гарантира сигурност на работното място, добро заплащане и разнообразни социални придобивки	0,396	0,491
СА_6 Бих отказал/ а повишение, което излиза извън моята професионална компетентност	-0,302	0,434
СА_11 За мен е важно да ме идентифицират и определят чрез моята професия	0,318	0,421
СА_8 За мен е важно да остана в сегашното населено място или региона, в който живея и уча в момента		0,398
Процент обяснена вариация	28,93%	10,24%
Алфа (α) на Кронбах	0,809	0,447

Вторият фактор – „Техническа компетентност, съчетана със стремеж към сигурност и развитие на професионални компетенции“ е с факторно тегло 1,536 и обяснява 10,24% от вариацията. Първоначално в този фактор попадат твърдения № 1, 2, 11, 12, 13, но след проверка на факторните им тегла и семантичния им смисъл към тях са прибавени айтеми № 3, 6, 8, а № 2 и 12 са преместени в първи фактор. Втори фактор се отличава с умерена надеждност ($\alpha=0,447$), а общата надеждност на скалата не би се променила значително при премахването на който и да е айтем. Окончателно в този фактор са приобщени твърдения № 1, 3, 6, 8, 11, 13 (общо 6 на брой). Те илюстрират желанието на студентите да се реализират успешно в професията, за която се подготвят в университета, но и да се стабилизират житейски. Те биха искали и да постигнат адекватна интеграция и идентификация с професията, за която са подготвени и упражняват на практика, и това да им помогне да се почувстват по-сигурни и по-стабилни на работното място, както и по-удовлетворени от качеството на вложения от тях професионален труд и полученото финансово възнаграждение.

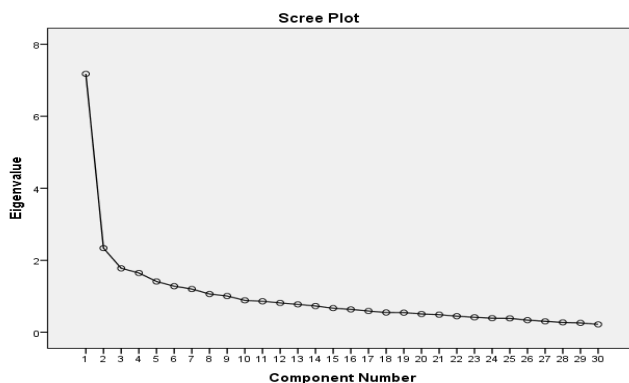
За да проучим особеностите във факторната структура и на *Въпросника за ЕИЧ*, направихме поредния факторен анализ. В резултат на това установихме, че полученият общ коефициент на извадкова адекватност (КМО) е висок (0,854) и показва добра извадкова адекватност на скалата, като тестът на Бартлет също се отличава със статистическа значимост ($p<0,000$) (таблица 5).

Таблица 5. Общ коефициент на КМО и тест на Бартлет за въпросника за ЕИЧ

Кайзер-Майер-Олкин мярка за адекватност на извадката		0,854
Тест за сферичност на Бартлет	Прибл. Хи-квадрат	2999,258
	Степен на свобода	435
	Статистическа значимост	0,000

За да проверим факторната структура на въпросника за ЕИЧ, първоначално зададохме фиксиран брой фактори (4), както е в оригиналния вариант. Резултатите от прилагането на Скри-теста (фигура 3) потвърждават, че първите три-четири главни компонента имат по-значителен принос за общата дисперсия. Останалите компоненти лежат почти на една права, която бавно се спуска към абцисата. Това е сигурен знак за незначителен принос към общата дисперсия и подсказва, че подобно екстрактиране не е рационално.

След това фиксирахме броя на факторите на три, както е направено в друго изследване, проведено в българския контекст (Петрова, 2021). Получените резултати въз основа на направения факторен анализ по метода на главните компоненти с Варимакс-ротация са представени в таблица 6.

Фигура 3. Факторно разпределение на айтемите от въпросника за ЕИЧ

Таблица 6. Ротирана матрица на факторните коефициенти, получени за въпросника за ЕИЧ

Твърдения	Фактор 1 ЕИЧ: Благополучие (и справяне със стреса)	Фактор 2 ЕИЧ: Самоконтрол	Фактор 3 ЕИЧ: Емоционалност и Общителност
EL_20 Щастлив/а съм с моя живот	0,795		
EL_9 Чувствам се удобно по начина, по който изглеждам	0,756		
EL_24 Харесвам се такъв, какъвто съм	0,720		
EL_12 (O) Понякога мисля, че целият ми живот е нещастен	0,689	0,245	
EL_5 (O) Животът ми не е приятен и забавен	0,648		
EL_18 (O) Трудно поддържам мотивацията си да уча и да успявам	0,604	0,227	
EL_29 Способен/а съм да се справям с текущите задачи	0,601		0,220
EL_27 Вярвам, че нещата в моя живот ще се подредят добре	0,595		0,341
EL_15 Способен/а съм да се справям със стреса	0,555	0,282	
EL_3 Много съм мотивиран/а да уча и да успявам	0,553		
EL_14 (O) Трудно се справям, когато нещата в моя живот се променят	0,509	0,397	
EL_10 (O) Трудно ми е убедително да отстоявам всичко, което е важно за мен	0,360		
EL_4 (O) Намирам за трудно да овладее емоциите си		0,657	
EL_13 (O) Другите понякога се оплакват, че се отнасям лошо с тях		0,556	
EL_8 (O) Намирам за трудно да определя какви емоции изпитвам	0,324	0,501	

EL_7 (O) Често променям своите решения	0,266	0,496	
EL_19 Успявам да контролирам гнева си, когато поискам		0,468	0,202
EL_16 (O) Не знам как да покажа на близките ми, че съм загрижен/а за тях	0,329	0,453	
EL_22 (O) Понякога се забърквам в неща, от които после искам да се измъкна	0,263	0,442	-0,267
EL_2 (O) Често ми се случва да възприемам трудно нещата според гледната точка на другите		0,413	
EL_25 (O) Склонен/а съм да отстъпя дори когато зная, че съм прав/а		-0,229	
EL_17 Мога да се поставя на мястото на другия и да преживея емоциите му			0,624
EL_6 Умея да се разбирам с другите		0,326	0,594
EL_23 Обръщам много внимание на емоциите си		-0,211	0,561
EL_11 Когато поискам, мога да накарам другите да се почувстват по-добре	0,202		0,560
EL_21 Бих се описал/а като човек, който умее добре да води разговори с другите	0,423		0,557
EL_26 (O) Не съм способен/а да променя начина, по който се чувстват другите		0,305	0,514
EL_28 (O) Понякога бих искал/а да имам по-добри взаимоотношения с моите родители	0,245	0,284	-0,429
EL_30 Опитвам се да контролирам мислите си и да не се безпокоя прекалено много за нещата, които се случват	0,235		0,253
EL_1 Лесно говоря пред другите за моите чувства	0,237		0,240
	Процент обяснена вариация	23,92%	7,79%
	Алфа (α) на Кронбах	0,868	0,697

Въз основа на резултатите, получени от направения факторен анализ, се очертава следната трифакторна структура на въпросника за ЕИЧ. *Първият фактор – Благополучие (и справяне със стреса)*, е с факторно тегло 7,176 и обяснява 23,92% от общата вариация. В него се съдържат айтеми № 3, 5(O), 9, 10(O), 12(O), 14(O), 15, 18(O), 20, 24, 27, 29 (общо 12 на брой). За разлика от предходно изследване (Петрова, 2021), айтеми № 15 и 29 имат факторни тегла само в този фактор. Към тях прибавихме и айтем № 14(O), който има факторно тегло и във втори фактор, но в първи фактор е по-голямо. Макар че първият фактор се отличава с голяма надеждност ($\alpha=0,868$), общата надеждност на скалата би се повишила малко, ако се премахне айтем № 10(O) и затова той е отстранен. Окончателно към първи фактор са приобщени твърдения № 3, 5(O), 9, 12(O), 14(O), 15, 18(O), 20, 24, 27, 29 (общо 11 на брой). В съдържателно отношение те илюстрират усилията на студентите да се самовъзприемат и самооценяват адекватно и положително (например като оптимистично настроени, удовлетворени, щастливи, самомотивирани) в контекста на академичното обучение и професионалната подготовка в университета.

Вторият фактор – Самоконтрол, е с факторно тегло 2,337 и обяснява 7,79% от общата вариация. В него първоначално попаднаха айтеми № 2(О), 4(О), 7(О), 8(О), 13(О), 16(О), 19, 22(О). За разлика от предходно изследване (Петрова, 2021) обаче, айтеми № 15 и 30 нямат факторни тегла в този фактор, а айтем 14(О) има факторно тегло във втори, но и в първи фактор, където е по-голямо. Айтем № 15 има факторно тегло само в първи фактор, а за айтем № 30 липсва факторно тегло. Макар че има факторно тегло и в първи фактор, айтем № 16(О) е добавен към втори фактор, тъй като тук има по-голямо факторно тегло. Втори фактор се отличава с голяма надеждност ($\alpha=0,697$), а общата надеждност на скалата не би се променила значително при премахването на който и да е айтем. Окончателно към този фактор са асоциирани твърдения № 2(О), 4(О), 7(О), 8(О), 13(О), 16(О), 19, 22(О) (общо 8 на брой). В съдържателен план те отразяват начините, чрез които изследваните лица възприемат и оценяват своята компетентност по силата на уменията си да контролират импулсивността, да управляват емоционалната си реактивност, да регулират негативните емоции и да се справят със стреса.

Третият фактор – Емоционалност и Общителност, обединява два компонента, които в оригиналния въпросник са обособени поотделно: „Емоционалност“ и „Общителност“. Трети фактор има факторно тегло 1,777, като с неговото влияние се обяснява 5,92% от общата вариация. В него влизат айтеми № 6, 11, 17, 21, 23, 26(О), 28(О). За разлика от предходно изследване (Петрова, 2021), айтеми № 1, 10(О), 16(О) нямат факторни тегла в този фактор. Макар че има факторно тегло и във втори фактор, айтем № 6 е приобщен към третия фактор, където има по-голямо факторно тегло, а и смислово се асоциира по-добре с него. Третият фактор се отличава с умерена надеждност ($\alpha=0,512$), но ако бъде отстранен айтем № 28(О) с факторно тегло само тук, надеждността на скалата ще се повиши ($\alpha=0,687$). Окончателно в трети фактор са включени твърдения № 6, 11, 17, 21, 23, 26(О) (общо 6 на брой). В съдържателно отношение в този фактор са представени субективните възприятия на изследваните лица, свързани със силата и ефективността на техните убеждения, че могат адекватно да възприемат, да разбират, да изразяват и да управляват емоциите си. Тук е отразено и желанието им да постигнат по-силна индивидуална и социална осъзнатост и да вложат повече усилия в създаването и поддържането на дълготрайни, хармонични и балансирани социални взаимоотношения.

Влияние на различни независими фактори върху кариерните предпочитания и ЕИЧ

За да се проучи влиянието на разнообразни демографски фактори (пол, възраст, курс на обучение, специалност, образователна степен, учебен успех, университет) върху кариерните предпочитания и ЕИЧ, са приложени различни ста-

тистико-математически методи (напр. Т-тест на независими извадки за пол; еднофакторен дисперсионен анализ (ANOVA) за възраст, курс на обучение, специалност, образователна степен, учебен успех, университет; пост-хок тест по метода на Тюки за открояване на различията между повече от две сравнявани групи съобразно хомогенността на получените дисперсии). Въз основа на получените резултати са установени следните особености.

По отношение на *кариерните предпочитания* не са открити статистически значими диференциращи ефекти на такива независими фактори като *курс на обучение* и *учебен успех*. След провеждането на Т-тест за независими извадки за проучване на влиянието на *пола* на изследваните лица върху кариерните им предпочитания, е отчетено наличието на статистически значим диференциращ ефект на този фактор само върху *Техническа компетентност* ($t(301)=-2,085$; $p<0,05$), като жените се отличават с по-високи стойности ($X=3,54$; $SD=0,576$) от мъжете ($X=3,37$; $SD=0,709$). Резултатите от направените еднофакторни дисперсионни анализи демонстрират и че *възрастта* влияе статистически значимо отново само върху *Техническа компетентност* ($F(3,300)=3,190$; $p<0,05$), като проведеният пост-хок анализ на Тюки показва, че студенти над 22-годишна възраст имат по-високи стойности по този фактор ($X=3,69$; $SD=0,561$) от тези до 21 години ($X=3,43$; $SD=0,674$). *Специалността* също оказва статистически значимо влияние върху *Техническа компетентност* ($F[3,300]=4,025$; $p<0,01$). От направения пост-хок анализ на Тюки се вижда, че студентите, изучаващи медицински и природо-математически науки ($X=3,69$; $SD=0,580$), имат по-високи резултати от обучаващите се в инженерно-технически, архитектурни и компютърни науки ($X=3,26$; $SD=0,587$).

За проверка на ефекта на *образователната степен* върху кариерните предпочитания е приложен Т-тест за независими извадки. Получените от него резултати показват, че този независим фактор влияе статистически значимо само върху *Техническа компетентност* ($t(302)=-3,136$; $p<0,01$), като магистрите имат по-високи стойности ($X=3,68$; $SD=0,553$), отколкото бакалаврите ($X=3,43$; $SD=0,627$).

Установен е и статистически значим диференциращ ефект на *университета* отново само върху *Техническа компетентност* ($F(2,301)=5,907$; $p<0,01$), като направеният пост-хок тест на Тюки показва, че студентите от хуманитарно-медицински университети имат по-високи стойности по този фактор ($X=3,70$; $SD=0,547$) от обучаващите се в Софийския университет ($X=3,47$; $SD=0,623$), но и в технико-икономически университети ($X=3,31$; $SD=0,618$).

Във връзка с изследването на ЕИЧ получените резултати показват, че част от независимите фактори като *пол*, *курс на обучение*, *учебен успех* и *университет* не диференцират статистически значимо проявите на този феномен сред студентите. Резултатите от направените еднофакторни дисперсионни анализи показват, че *възрастта* влияе статистически значимо върху две от подskalите на

ЕИЧ: *Благополучие (и справяне със стреса)* ($F(2,301)=7,143$; $p<0,01$) и *Самоконтрол* ($F(2,301)=3,862$; $p<0,05$). Проведеният пост-хок анализ на Тюки обаче регистрира, че само по отношение на подскала *Благополучие (и справяне със стреса)* са отчетени статистически значими различия между студентите над 22-годишна възраст ($X=4,03$; $SD=0,633$), които имат по-високи стойности от тези до 21 години ($X=3,64$; $SD=0,709$). *Специалността* оказва статистически значимо влияние върху друга подскала на ЕИЧ – *Емоционалност и Общителност* ($F(3,300)=3,518$; $p<0,05$). Пост-хок анализът на Тюки показва наличие на различия между студентите от социално-педагогическите науки ($X=3,79$; $SD=0,507$), които са с по-високи стойности в сравнение с обучаващите се в инженерно-технически, архитектурни и компютърни науки ($X=3,52$; $SD=0,604$).

За проверка на ефекта на *образователната степен* върху ЕИЧ направихме Т-тест за независими извадки и установихме наличието на статистически значим диференциращ ефект на този фактор само върху *Благополучие (с справяне със стреса)* ($t(302)=-2,080$; $p<0,05$), като магистрите имат по-високи стойности ($X=3,83$; $SD=0,628$) от бакалаврите ($X=3,63$; $SD=0,763$).

Взаимовръзки и взаимозависимости между кариерните предпочитания и ЕИЧ

За да се установи силата и посоката на взаимовръзките между отделните подскали на кариерните предпочитания и ЕИЧ, извършихме корелационен анализ по Пиърсън (*Pearson Correlation*). По отношение на кариерните предпочитания се регистрира само една положителна и слаба корелация между *Техническа компетентност* и *Мениджърска компетентност* ($r=0,250$, $p=0,000$). Във връзка с отделните подскали на ЕИЧ е установено съществуването на положителни и умерени корелации съответно между *Благополучие (и справяне със стреса)* и *Самоконтрол* ($r=0,554$, $p=0,000$) и между *Благополучие (и справяне със стреса)* и *Емоционалност и Общителност* ($r=0,444$, $p=0,000$), както и наличието на една по-слаба взаимовръзка между *Емоционалност и Общителност* и *Самоконтрол* ($r=0,383$, $p=0,000$).

Регистрирани са статистически значими корелации и между отделните подскали на двата изследвани феномена. По-конкретно, установени са положителни и умерени корелации между *Емоционалност и Общителност* и *Мениджърска компетентност* ($r=0,395$, $p=0,000$) и между *Благополучие (и справяне със стреса)* и *Мениджърска компетентност* ($r=0,319$, $p=0,000$), както и една положителна, но слаба корелация между *Емоционалност и Общителност* и *Техническа компетентност* ($r=0,143$, $p=0,013$) (таблица 7).

За да се провери дали има статистически значими ефекти на ЕИЧ върху кариерните предпочитания на студентите, са направени регресионни анализи. От получените резултати става ясно, че две от трите подскали на въпросника за ЕИЧ: *Емоционалност и Общителност* ($\beta=0,395$; $p<0,001$) и *Благополучие (и*

справяне със стреса) ($\beta=0,319$; $p<0,001$), оказват положителен ефект върху Мениджърска компетентност. Полученият процент на обяснена вариация (ΔR^2) показва, че 21,4% от различията в баловите по „Мениджърска компетентност“ могат да се обяснят с влиянието на тези две подскали на ЕИЧ. От проведените регресионни анализи констатирахме също така, че само една от подскалите на ЕИЧ – Емоционалност и Общителност ($\beta=0,143$; $p<0,05$) оказва положителен ефект върху Техническа компетентност. Полученият процент на обяснена вариация демонстрира, че 1,5% от различията в баловите по Техническа компетентност могат да се обяснят с действието на фактора Емоционалност и Общителност. Останалите подскали на ЕИЧ не оказват статистически значими ефекти върху кариерните предпочитания на студентите (таблица 8).

Таблица 7. Корелации между отделните подскали на ЕИЧ и кариерните предпочитания

	ЕИЧ-Б	ЕИЧ-Е-О	ЕИЧ-С	ТК	МК
ЕИЧ-Б (Благополучие и справяне със стреса)	1				
ЕИЧ-Е-О (Емоционалност и Общителност)	0,444**	1			
ЕИЧ-С (Самоконтрол)	0,554***	0,383**	1		
Техническа компетентност (ТК)	0,072	0,143*	0,006	1	
Мениджърска компетентност (МК)	0,319**	0,395**	0,058	0,250**	1

* $p<0,05$; ** $p<0,01$; *** $p<0,001$

Таблица 8. Стандартизирани регресионни коефициенти (β), % обяснена дисперсия (ΔR^2) на ефектите на ЕИЧ върху кариерните предпочитания на студентите

Незав. променливи		Зав. променлива: „КАРИЕРНИ ПРЕДПОЧИТАНИЯ“	
		ТК (β)	МК (β)
ΔR^2		1,5%	21,4%
ЕИЧ	ЕИЧ-Б	–	0,319***
	ЕИЧ-Е-О	0,143*	0,395***
	ЕИЧ-С	–	–

* $p<0,05$; ** $p<0,01$; *** $p<0,001$

ОБОБЩЕНИЕ

Целта на проведеното изследване беше да се изяснят особеностите на кариерните предпочитания, както и на ЕИЧ на студентите от поколението Z. Във връзка с тази цел бяха решени конкретни изследователски задачи, а предварително формулираните хипотези бяха проверени по емпиричен път. Получените резултати сви-

детестват, че хипотеза № 1, допускаща промени във факторните структури и психометричните особености на приложените инструменти, се потвърждава. Това е така, защото в настоящото изследване са изведени съответно двуфакторно решение за Въпросника за кариерните предпочитания и трифакторно решение за Въпросника за ЕИЧ, които не повтарят оригиналните факторни структури, но отразяват спецификата в отговорите на непосредствените участници.

Второ, установихме, че такива независими фактори като пол, възраст, образователна степен, специалност и университет оказват статистически значимо влияние върху техническата компетентност, съчетана със стремеж към сигурност и развитие на професионална компетентност. Това означава, че студентите от поколението Z, които са включени в академично обучение и професионална подготовка в университета, се стремят едновременно към успешна реализация в професионалната област, за която се подготвят, и влагат целенасочени усилия за стабилизиране на житейската си ситуация. Те искат и да бъдат идентифицирани и разпознаваеми чрез професията, за която са подготвени в университета и могат да упражняват на практика с ясното съзнание и разбиране, че това ще им помогне да се почувстват по-сигурни, по-стабилни, по-щастливи и по-удовлетворени на работното си място. Установихме, че независими фактори като възраст, специалност и образователна степен влияят статистически значимо върху проявите и на ЕИЧ. По-конкретно, оказва се, че студенти, които са по-големи на възраст и са по-напреднали в обучението, изглеждат по-склонни да влагат повече усилия за укрепване на субективното благополучие и за справяне със стреса. По отношение на специалността и съобразно нейната специфика се потвърждава, че за студентите, които изучават социално-педагогически науки, е много важно развитието, усъвършенстването и ефективното управление на емоционалността и общителността. Следователно в голяма степен се потвърждава хипотезата, че определени демографски фактори могат да оказват различно по своята сила и специфика статистически значимо влияние върху кариерните предпочитания, свързани с придобиването на техническа компетентност, съчетана със стремеж към сигурност и развитие на необходимата професионална компетентност, както и върху отделните аспекти на ЕИЧ, асоциирани със благополучие и справяне със стреса, както и с емоционалност и общителност.

В опит да се открият статистически значими корелации установихме наличието на положителни и предимно умерени корелации както между кариерните предпочитания и ЕИЧ, така и между съставляващите ги подскали. По-конкретно, регистрирахме положителна и умерена корелация между *Благополучие (и справяне със стреса)* и *Самоконтрол*, между *Благополучие (и справяне със стреса)* и *Емоционалност и Общителност*, както и една по-слаба взаимовръзка между *Емоционалност и Общителност* и *Самоконтрол*. Открихме и положителна и слаба корелация между *Техническа компетентност* и *Мениджърска компетентност*. Освен това съществуват положителни и умерени ко-

релации между *Емоционалност и Общителност* и *Мениджърска компетентност*, между *Благополучие* и *Мениджърска компетентност*, както и една по-слаба взаимовръзка между *Емоционалност и Общителност* и *Техническа компетентност*. В търсене на статистически значими взаимозависимости открихме, че върху *Мениджърска компетентност* положителен ефект оказват *Емоционалност и Общителност* и *Благополучие (и справяне със стреса)*, докато върху *Техническа компетентност* положителен ефект има само *Емоционалност и Общителност*. Следователно получените резултати показват, че в голяма степен се потвърждава и хипотезата (№ 3) за наличие на значими взаимовръзки и взаимозависимости между кариерните предпочитания и ЕИЧ.

В обобщение може да се посочи, че изследваните лица, които са от поколенията Z, макар и силно дигитално свързани, демонстрират, че с порастването във възраст, но и в образователно отношение продължават да проявяват интерес към постигането на субективно благополучие и справянето със стреса. Те се адаптират към особеностите на изучаваната специалност, полагат усилия да придобият адекватна техническа компетентност и сигурност в професията, за която се обучават, като постоянно развиват своя репертоар от професионални знания, умения и компетентност. Успоредно с това те непрекъснато работят за подобряване на своята емоционалност и общителност с ясното съзнание, че това е важно не само за субективното им благополучие, но и във връзка с бъдещата професионална реализация, както и с разширяването на възможностите за изграждане на успешна кариера в условията на непрекъснати социоикономически и научно-технологични промени и редица предизвикателства в общуването и съвместните дейности с различни социални и професионални партньори.

ЛИТЕРАТУРА

- Кардашева, А. (2012). *За емоционалната интелигентност и индивидуалните различия на българите*. София: Ковачев.
- Наръчник за работещи и за безработни, търсещи кариерно развитие в сектор туризъм. Как да управлявам собствените си умения*. BG/06/V/F/PP-166001–Програма „Леонардо да Винчи“, 2006.
- Панчева, С. (2021). Съвременното обучение през призмата на студентите от поколение Z. *Knowledge - International Journal*, 45(2), pp. 371–376.
- Петрова, Д. (2021). Подходи към ученето и емоционална интелигентност при юноши. Непубликуван дисертационен труд за присъждане на ОНС „Доктор“. София, СУ „Св. Кл. Охридски“, ФФ, специалност Психология.
- Янкулова, Й. (2016). Влияние на специалността и образователната степен върху кариерните предпочитания на студентите. В сб. „Лидерство и организационно развитие“, с. 400–405.

- Freudenthaler, H. H., Neubauer, A. C. & Haller, U. (2008). Emotional intelligence: Instruction effects and sex differences in emotional management abilities. *Journal of Individual Differences*, 29, pp. 105–115.
- Mikolajczak, M., Luminet, O. & Menil, C. (2006). Predicting resistance to stress: Incremental validity of trait emotional intelligence over alexithymia and optimism. *Psicothema*, 18, pp. 79-88.
- Mikolajczak, M., Menil, C. & Luminet, O. (2007). Explaining the protective effect of trait emotional intelligence regarding occupational stress: Exploration of emotional labour processes. *Journal of Research in Personality*, 41, pp. 1107–1117.
- Mikolajczak, M., Nelis, D., Hansenne, M. & Quoidbach, J. (2008). If you can regulate sadness, you can probably regulate shame: Associations between trait emotional intelligence, emotion regulation and coping efficiency across discrete emotions. *Personality and Individual Differences*, 44, pp. 1356–1368.
- Petrides, K. V. (2009). *Technical Manual for the Trait Emotional Intelligence Questionnaires (TEIQue)*. London: London Psychometric Laboratory.
- Petrides, K. V. (2011). Ability and Trait Emotional Intelligence. In T. Chamorro-Premuzic, S., Von Stumm, A. Furnham (Eds.). *The Wiley-Blackwell Handbook of Individual Differences*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Petrides, K. V., Sangareau, Y., Furnham, A. & Frederickson, N. (2006). Trait emotional intelligence and children's peer relations at school. *Social Development*, 15, pp.537–547.
- Petrides, K. V., Pérez-González, J. C. & Furnham, A. (2007). On the criterion and incremental validity of trait emotional intelligence. *Cognition and Emotion*, 21, pp. 26–55.
- Schein, E. H. (1978) *Career Dynamics: Matching Individual and Organizational Needs*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Schein, E. H. (1990a). *Career Anchors, Discovering your real values*. San Francisco, CA: Jossey-Bass/Pfeiffer.
- Schein, E. H. (1990b) *Career Anchors, Trainers Manual*. San Diego: Pfeiffer, Inc.
- Schein, E. (1996). Career anchors revisited: Implications for career development in the 21st century. *Academy of Management Executive*, 10(4), pp. 80–99.
- Szczygieł, D., A. Jasielska & Wytykowska, A. (2015). Psychometric properties of the Polish version of the Trait Emotional Intelligence Questionnaire-Short Form. *Polish Psychological Bulletin*, 46(3), pp. 447–459, doi 10.1515/ppb-2015-0051.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Психология
Том 114, 2024

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Psychology
Volume 114, 2024

ВЗАИМОВРЪЗКА МЕЖДУ СТИЛ НА ПРИВЪРЗАНОСТ И ТИПИЧНИТЕ НАЧИНИ НА РЕАГИРАНЕ В КОНФЛИКТНА СИТУАЦИЯ

ФИЛИПА ВЕЛКОВА

*докторант по клинична психология към катедрата по Социална,
организационна, клинична и педагогическа психология
filipavelkova@gmail.com*

Филипа Велкова. ВЗАИМОВРЪЗКА МЕЖДУ СТИЛ НА ПРИВЪРЗАНОСТ И ТИПИЧНИТЕ НАЧИНИ НА РЕАГИРАНЕ В КОНФЛИКТНА СИТУАЦИЯ

През последните десетилетия в психологическата литература все повече нараства интересът към проучване на влиянието, което индивидуалният стил на привързаност оказва върху динамиката на междуличностните взаимоотношения. Редица изследователи предполагат, че привързаността при възрастните е пряко свързана с моделите на поведение, които прилагат в конфликтни ситуации в близките взаимоотношения. Тази студия разглежда взаимовръзката между стила на привързаност и типичните начини на реагиране в конфликтна ситуация, като за целта респондентите попълват Въпросник за изследване на индивидуалния стил на привързаност „Преживявания в близките взаимоотношения – ревизирана версия“ (*Experiences in Close Relationships revised – ECR-R*) и Въпросник за изследване на типичните начини на реагиране в конфликтна ситуация (*Thomas-Killman Conflict Mode Instrument – TKI*). На база на проведения t-тест на Стюдънт може да допуснем, че в конфликтна ситуация за хората със сигурна привързаност е характерно да реагират преди всичко с търсене на компромис, както и с прилагане на сътрудничество и приспособяване. На хората с несигурен-тревожен стил на привързаност изглежда също е присъщо да подхождат със сътрудничество, докато тези с несигурен-избягващ стил – с бягство.

Приспособяването като начин на реагиране в конфликтна ситуация в най-голяма степен се свързва с несигурния-страхуващ се стил на привързаност. Въз основа на получените резултати са разгледани възможностите за потенциални бъдещи изследвания и работа.

Ключови думи: стил на привързаност; конфликт; междуличностни взаимоотношения

Filipa Velkova. THE RELATIONSHIP BETWEEN ATTACHMENT STYLE AND TYPICAL WAYS OF RESPONDING IN CONFLICT SITUATIONS

In recent decades, the influence of individual attachment styles on the dynamics of interpersonal relationships has received increasing attention in the psychological literature. A number of researchers have suggested that attachment in adults is directly related to the behavioral patterns they use in conflict situations in close relationships. This study examines the relationship between attachment style and typical responses in a conflict situation by having respondents complete the *Experiences in Close Relationships revised – ECR-R* and *Thomas-Killman Conflict Mode Instrument – TKI*. Based on the Stewart's t-test conducted, we can assume that it is typical for securely attached individuals to respond to a conflict situation primarily by seeking compromise, cooperating, and accommodating. It also seems to be characteristic of insecure-anxious individuals to cooperate, whereas insecure-avoidant individuals tend to flee. Adaptation as a way of responding to a conflict situation is most strongly associated with the insecure-anxious attachment style. Based on the findings, possible future research work is discussed.

Keywords: attachment style; conflict; interpersonal relationships

ВЪВЕДЕНИЕ

Удовлетворението от междуличностните взаимоотношения заема важно място в човешкия живот, допринасяйки за постигането на по-цялостно щастие, смисъл и благополучие. Един от ключовите аспекти в динамиката на близките взаимоотношения, който благоприятства поддържането на тяхното качество и стабилност, е начинът, по който хората реагират в конфликтни ситуации. Стратегиите за разрешаване на конфликти, които хората прилагат, са отражение не само на техните личностови особености и комуникативни умения, но и на по-фундаментални репрезентационни модели, отразяващи индивидуалния им стил на привързаност (Mikulincer & Shaver, 2007). Изграден на базата на междуличностни модели на взаимодействие с родителските фигури в детството, стилът на привързаност оформя начина, по който хората реагират на емоционален дистрес в междуличностните взаимоотношения (Feeney & Collins, 2001; Cassidy & Shaver, 2008). Трите условията, които в най-голяма степен е възможно да ак-

тивират системата на привързаността, са заплашителните ситуации, предизвикателствата и конфликтът (Simpson et al., 1996). Барки и Хартуик (Barki & Hartwick, 2004, pp. 234, цит. по Zakaria & Lazim, 2018) дефинират конфликта като: „динамичен процес, който се развива между две взаимозависими страни, докато те изпитват негативни емоции по отношение на възприемано несъгласие с постигането на техните цели“. От своя страна, в контекста на психодинамичната теория конфликтът се разглежда като проявление на неразрешени вътреличностни процеси, които се проектират в междуличностните взаимоотношения (Крумова-Пешева, 2020).

Все повече нараства броят на изследванията, които предполагат, че привързаността при възрастните е пряко свързана с поведението им в разрешаването на конфликти в близките взаимоотношения (Feeney & Fitzgeralds, 2019; Bretaña et al., 2020; Guzmán-Gonzalez & Contreras, 2020). Например изследователите се обединяват около становището, че хората със сигурен стил на привързаност като цяло прилагат по-конструктивни подходи към разрешаване на конфликтите и са ориентирани към намирането на максимално благоприятни и за двете страни решения (Corcoran & Mallinckrodt, 2000; Johnson, 2019). В противовес на това се предполага, че в конфликтна ситуация тези с несигурна-тревожна (*anxious-preoccupied*) привързаност може да проявят широк спектър от реакции в диапазона от пасивно избягване и компромис до интензивна емоционална експресия, насилствено изискване и упорство (Mikulincer & Shaver, 2007; Wendolowska, 2017). От своя страна, с цел избягване на емоционална уязвимост при хората с несигурен-избягващ (*dismissive-avoidant*) стил на привързаност се наблюдава тенденция към цялостно избягване на конфликти (Fraleay & Shaver, 2000; Gonzalez-Ortega et al., 2021; Aguirre et al., 2024), а при несигурните-страхуващите се (*fearful-avoidant/disorganized*) – непредсказуемост и липса на последователност в реакциите вследствие на неразрешена травма (Lyons-Ruth & Jacobvitz, 2008). В контекста на тези данни, макар да съществува известна яснота по отношение на по-общите тенденции, които се наблюдават между отделните стилове на привързаност и подходите за справяне с конфликта, към момента в литературата липсва становище за това, какви са по-характерните за всеки от четирите стила на привързаност начини на реагиране в конфликтни ситуации. Придобиването на по-задълбочено разбиране по отношение на взаимовръзката между индивидуалния стил на привързаност и различните подходи за справяне с конфликтите е от ключово значение за подобряване на междуличностната динамика както в извънклинична, така и в клинична среда чрез интегрирането на подходящи за стила на привързаност на конкретния човек терапевтични интервенции. В близките взаимоотношения осъзнаването и разпознаването на тези модели е неизменна част и от процеса на изграждане на по-здравословна комуникация (Johnson, 2019). Целта на настоящия материал е да проучи взаимовръзката между четирите стила на привързаност и изведените от Томас-Килман пет типични начина на реа-

гиране в конфликтна ситуация: сътрудничество, компромис, съперничество, приспособяване и бягство, със стремежа резултатите от изследването да са от помощ за клиницистите в придобиване на по-задълбочено разбиране в практиката им с пациенти и двойки с нарушения на привързаността.

ЦЕЛ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Въз основа на теоретичния обзор изследването си поставя за цел да проучи дали стилът на привързаност е предиктор на типичните начини на реагиране в конфликтна ситуация и кои са по-характерните начини на реагиране по време на конфликти за всеки един от четирите стила на привързаност.

Очакваме това изследване да доведе до изграждане на програми за ефективно управление на конфликти, които да включват теорията за привързаността за по-задълбочено разбиране на поведенческите модели, които хората прилагат в конфликтни ситуации, което на свой ред да доведе и до постигането на по-голяма удовлетвореност в междуличностните взаимоотношения.

МЕТОДОЛОГИЯ

Инструментариумът включва два въпросника: Въпросник за изследване на индивидуалния стил на привързаност „Преживявания в близките взаимоотношения – ревизирана версия“ (*Experiences in Close Relationships Revised – ECR-R*) и Тест за изследване на типичните начини за реагиране в конфликтна ситуация (*Thomas-Killman Conflict Mode Instrument – TKI*).

Въпросникът за изследване на индивидуалния стил на привързаност „Преживявания в близките взаимоотношения – ревизирана версия“ (*Experiences in Close Relationships Revised – ECR-R*) е създаден от Р. Фрейли, Н. Уолър и К. Бренън (Fraleigh, Waller, & Brennan, 2000) въз основа на айтемен анализ на въпросника „Преживявания в близките взаимоотношения“ (ECR) на К. Бренън, К. Кларк и Ф. Шейвър (Brennan, Clark, & Shaver, 1998) и адаптиран за българска извадка от Даниел Петров през 2005 г. (Петров, 2005). Състои се от 36 айтема със седемстепенна Ликъртова скала за оценка (от 1 – *изобщо не съм съгласен*, до 7 – *напълно съм съгласен*). Въпросникът измерва свързаните с привързаността две дименсии на *тревожност* и *избягване*. Хора, които имат високи резултати по скалата „тревожност“, обикновено се безпокоят до каква степен *партньорът* им е достъпен, отзивчив и на тяхно разположение, и демонстрират силен страх от изоставяне и отхвърляне (Mikulincer & Shaver, 2007). Тези с високи резултати по скалата „избягване“ предпочитат да не разчитат на другите или да не се разкриват пред тях; при тях се наблюдава високо ниво на автономност и независимост (Nofhle & Shaver, 2006). Стойностите по двете дименсии представят изследва-

ното лице по координатна система, в която могат да се ситуират и четирите прототипни стила на привързаност: сигурен, несигурен-избягващ, несигурен-тревожен и несигурен-страхуващ се/дезорганизиран. Хората със сигурен стил на привързаност възприемат значимите други като добронамерени и отговорни – те не се страхуват от обвързване и толерират взаимната зависимост с интимния партньор. Способни са да дават и да получават подкрепа, уверени са в социални ситуации, готови са да опознаят другия и са открити, което улеснява взаимността. Тези с несигурен-тревожен стил на привързаност показват негативен модел за себе си и позитивен за другите. Характерни за тях са силна тревожност и слабо избягване в интимните отношения, както и силен стремеж за създаване на контакти до степен на прилепчивост (Feeney & Collins, 2001). При хората с несигурен-избягващ стил на привързаност се наблюдава позитивен модел за себе си и негативен за другите – те са силно отбягващи и слабо тревожни в близките взаимоотношения. Избягват близостта заради страх от загуба на своята независимост и идентичност (Fraley & Shaver, 2000; Simpson & Rholes, 2017). Лицата с несигурен-страхуващ се стил на привързаност демонстрират негативни когнитивни схеми както за другите, така и за себе си. В този смисъл при тях закономерно се отчитат високи стойности по скалата както за „тревожност“, така и за „избягване“. Поведението им в близките взаимоотношения обикновено се характеризира с непредсказуемост и липса на последователност, варирайки от прекомерно търсене на близост до крайно избягване на интимност (Ein-Dor et al., 2011; Lyons-Ruth & Jacobvitz, 2008; Simpson & Rholes, 2017).

Всяка от двете дименсии на привързаността е представена във въпросника с 18 айтема. Инструкцията е следната: „Твърденията в първия въпросник описват как хората преживяват емоционално интимните си връзки. Това, което ни интересува, е как Вие преживявате връзките си по принцип, без значение дали в момента сте необвързани или в интимна връзка. Моля, отговорете на всяко от твърденията, като заградите съответната степен от скалата за оценка, която показва доколко сте съгласни с твърденията.“

Въпросникът за изследване на типичните начини за реагиране в конфликтна ситуация (*Thomas-Killman Conflict Mode Instrument – TKI*) на Томас-Килман е използван за определяне на стила на поведение в конфликтни ситуации. Той е стандартизиран за български условия от Д. Кутлев през 2004 г. (Кутлев, 2004). Въпросникът е ипсативен и се състои от 30 двойки твърдения за възможните алтернативни форми на поведение в ситуация на междуличностен конфликт. Използвана е техниката „принудителен избор“ (*forced-choice testing*), която изисква респондентът задължително да избере едно твърдение от двойката – това, което съответства в по-голяма степен на типичното му поведение в конфликтна ситуация като по този начин се контролира социалната желателност. Оценката на поведението се описва в две измерения: себеутвърждаване и коо-

перативност. Себеутвърждаването (асертивността) се отнася до степента, в която хората се стремят да удовлетворят собствените си интереси, а кооперативността се свързва със степента, в която човекът се стреми да удовлетвори интересите на другите. На базата на тези две измерения Томас и Килман идентифицират пет начина на реагиране в конфликтна ситуация: съревнование, приспособяване, компромис, бягство и сътрудничество.

Съревнование. Съревнованието се характеризира с висока степен на себеутвърждаване и ниски нива на кооперативност. Изразява се в преследване на собствените интереси за сметка на тези на другите. Често се наблюдава в ситуации, в които е необходимо бърза и решителна реакция (Thomas & Kilmann, 1974).

Сътрудничество. На този подход са присъщи високи нива както на себеутвърждаване, така и на кооперативност. Хората, които прилагат този стил, обикновено търсят решение, което в най-голямата степен да удовлетворява всички страни. Особено ефективен е в случаи на разрешаване на комплексни въпроси, където е полезно проблемът да се разглежда от няколко гледни точки (Thomas & Kilmann, 1974).

Бягство. Като начин на реагиране на конфликти то се свързва с ниски нива както на себеутвърждаване, така и на кооперативност. Този стил се изразява в оттегляне от конфликта или цялостно избягване на въпроса. Той може да е полезен, когато конфликтът е незначителен или когато е необходима повече информация преди вземане на решение (Thomas & Kilmann, 1974).

Компромис. Като стил на реагиране в конфликтна ситуация той се свързва с умерени нива на себеутвърждаване и кооперативност. Този подход цели да намери балансирана позиция, в която всяка страна се отказва от нещо, за да достигне до взаимно приемливо решение. Често се използва, когато и двете страни имат еднакво важни цели и времеви ограничения (Thomas & Kilmann, 1974).

Приспособяване. Свързва се с ниски нива на себеутвърждаване и високи нива на кооперативност. Хора, прилагащи този стил на реагиране при конфликт, обикновено поставят потребностите на другите пред своите. Стилът е ефективен и в ситуации, в които преди всичко е необходимо да бъде запазен мирът и разглежданият проблем е по-важен за отсрещната страна (Thomas & Kilmann, 1974).

ИЗСЛЕДВАНИ ЛИЦА

Изследването е проведено със 151 респонденти, от които мъжете са 43, а жените – 108. Участниците са на възраст от 18 до 69 години. Средната възраст на извадката е 29 години, като най-голям брой от участниците попадат във възрастовия диапазон между 19 и 25 години – близо 60% от цялата извадка, а най-малко са изследваните лица на възраст между 55 и 69 години – 7% от извадката. По отношение на семейното положение респондентите първоначално са разп-

ределени в категориите : „обвързан (без съжителство на семейни начала)“; „необвързан“; „живеещ на семейни начала“; „сгоден“ и „омъжена/женен“. С оглед на малкия брой изследвани лица със статус „живеещ на семейни начала“ (общо 12) и сгоден (общо 5), бе взето решение те да бъдат обединени с респондентите, които са омъжени/женени (общо 17 изследвани лица) в общата категория „обвързан“. По този начин от цялата извадка участниците със статус „обвързан“ са общо 90 изследвани лица, а тези със статус „необвързан“ – 61 изследвани лица.

РЕЗУЛТАТИ

За целите на статистическия анализ на резултатите е използван програмен език *Python 3.7*, като са използвани следните библиотеки: *Pandas* и *Numpy* за прочитане, структуриране и почистване на данните и *Scipy* за статистически анализ.

Тъй като единият от двата използвани инструмента – Въпросник за изследване на индивидуалния стил на привързаност – Преживявания в близките взаимоотношения (ECR-R) не е стандартизиран за български условия, е направен анализ за надеждността, вследствие на което са установени следните стойности на α на Кронбах, представени в таблица 1.

Таблица 1. Вътрешна консистентност на въпросника „Преживявания в близките взаимоотношения“ (ECR-R)

Скала ECR-R	α на Кронбах	α на Кронбах, базирана на стандартизирани айтеми	Брой айтеми
Скала „избягване“	0,814	0,815	18
Скала „тревожност“	0,887	0,888	18

Резултатите за коефициента на вътрешна съгласуваност (алфа на Кронбах) са високи и за двете субскали на въпросника „Преживявания в близките взаимоотношения“ – ревизирана версия, като в този смисъл може да се говори за голяма надеждност на инструмента при прилагането му в български социокултурни условия.

С цел проверка на факторната валидност на въпросника при прилагането му с българска популация е направен факторен анализ. Факторната валидност е индекс за съответствието между наблюдаваното и предварително очакваното отношение между айтеми и латентни конструкти. На основата на експлораторен факторен анализ са обособени два фактора: *тревожност* и *избягване*.

Въз основа на класически факторен анализ, проведен по метода на главните компоненти (*Principal Components*) върху всички айтеми и на Варимакс ротация на интеркорелациите, се установява двуфакторна структура (таблица 2). При

прилагане на методиката в български условия се наблюдава идентична факторна структура.

Таблица 2. Анализ на факторната структура на „Преживявания в близките взаимоотношения“ – ревизирана версия

Променлива	Фактор 1 Тревожност	Фактор 2 Избягване
Твърдение 29	0,779	-0,167
Твърдение 25	0,777	-0,096
Твърдение 27	0,742	-0,147
Твърдение 23	0,702	-0,244
Твърдение 33	0,645	-0,244
Твърдение 21	0,641	-0,012
Твърдение 19	0,640	-0,304
Твърдение 7	0,628	-0,181
Твърдение 11	0,602	-0,040
Твърдение 13	0,594	-0,031
Твърдение 15	0,590	-0,160
Твърдение 1	0,565	-0,102
Твърдение 31	0,553	-0,166
Твърдения 5	0,552	0,027
Твърдение 9	0,526	0,105
Твърдение 4	0,513	-0,595
Твърдение 3	0,476	0,067
Твърдение 16p	0,455	0,268
Твърдение 14	0,298	-0,769
Твърдение 34	0,273	-0,624
Твърдение 30	-0,344	-0,344
Твърдение 18p	-0,320	0,793
Твърдение 22p	-0,137	0,767
Твърдение 20p	-0,110	0,750
Твърдение 10p	-0,186	0,745
Твърдение 12p	-0,044	0,744
Твърдение 24p	-0,077	0,738
Твърдение 8p	-0,381	0,639
Твърдение 2p	-0,196	0,628
Твърдение 26p	0,203	0,547
Твърдение 35p	-0,569	0,404
Твърдение 6p	-0,121	0,390
Твърдение 32p	0,243	0,386
Твърдение 36	0,042	0,315
Твърдение 28	-0,021	0,120
Твърдение 17p	0,053	0,108

Първият извлечен фактор обединява 20 твърдения, които се отнасят до дименсията *тревожност*. Твърденията, попадащи в този фактор, са смислово свързани със страха от отхвърляне и изоставяне, безпокойство, свръхангажираност спрямо присъствието, реакциите и отделяното внимание от страна на любимия човек.

Айтемите, които се открояват с най-високи факторни тегла, са:

- „Често се притеснявам, че партньорът ми няма да иска да остане с мен“ (твърдение 29).
- „Притеснявам се, че интимните ми партньори няма да ги е грижа за мен толкова, колкото аз съм загрижен за тях“ (твърдение 25).
- „Често се безпокоя, че партньорът ми не ме обича истински“ (твърдение 27).
- „Много се притеснявам за интимните си връзки“ (твърдение 23).
- „Когато показвам чувствата си към моите партньори, се страхувам, че те няма да изпитват същото към мен“ (твърдение 33).

Други примерни айтеми, които попадат тук, са твърдение 21 („Когато партньорът ми е извън ползрението ми, се притеснявам, че може да се интересува от някой друг“), твърдение 19 („Страхувам се, че след като интимният ми партньор ме опознае, няма да ме хареса такъв, какъвто съм/такава, каквато съм“), твърдение 7 („Притеснявам се, че няма да отговоря на очакванията на другите хора“), твърдение 11 („Интимният ми партньор ме кара да се съмнявам в себе си“).

Обяснената дисперсия на този фактор е 21,43%. Алфа на Кронбах ($\alpha=0,8887$) показва висока вътрешна съгласуваност на скалата.

Вторият фактор обединява 15 твърдения, които се отнасят до дименсията *избягване*. Те са смислово свързани с избягване на близост с партньора, взаимозависимост от другите и емоционална експресия.

Айтемите, които се открояват с най-високи факторни тегла, са:

- „Обикновено обсъждам проблемите и притесненията си с моя партньор“ (твърдение 22).
- „Споделям с партньора си почти всичко“ (твърдение 18).
- „Полезно е да се обръщам към партньора си в случаи на нужда“ (твърдение 20);
- „Обсъждаме всичко с партньора ми“ (твърдение 10).

Други примерни айтеми, които попадат в този фактор, са твърдение 24 („Относително лесно ми е да се сближавам с партньора си“), твърдение 2 („Чувствам

се комфортно да споделям личните си чувства и мисли с партньора си“), твърдение 8 („Партньорът ми наистина разбира мен и моите потребности“), твърдение 26 („Лесно показвам привързаността към партньора си“).

Обяснената вариация на този фактор е 16,09%. Алфа на Кронбах на скалата е висок – $\alpha=0,814$.

Описаният факторен анализ до голяма степен повтаря получената факторна матрица от изследването на Даниел Петров (Петров, 2005), в което е използван същият въпросник. Прави впечатление, че айтем 30 („Трудно ми е да си позволя да завися от интимните си партньори“) не се разпределя към нито един от двата фактора. В този смисъл от гледна точка на отговорите на изследваните лица той не е бил разпознат в нито един от двата фактора –избягване или тревожност. Причината за това може да се търси в по-малкия брой изследвани лица. Предполагаме, че при по-голяма извадка той би попаднал във фактора избягване.

Поради формата на принудителен избор и ипсативност на отговорите на Въпросника за типичните начини за реагиране в конфликтна ситуация (TKI), както и на неговите пет скали, които не са независими, редица изследователи се обединяват около идеята, че при него факторният анализ не е приложим с оглед на това, че всеки айтем лежи на две скали. Тъй като има само четири степени на свобода при петте скали, алфа на Кронбах също не е подходящ индекс за надеждност, тъй като високият лимит на сумата на надеждността на алфа на Кронбах е четири вместо пет (Hicks, 1970, цит. по Kenneth et al., 2008).

За категоризиране на изследваните лица според индивидуалния им стил на привързаност са използвани описателни статистически техники. Въз основа на средните стойности по двете дименсии на привързаността (*тревожност* и *избягване*) в извадката са определени границите на високите и ниските стойности, което позволява разполагането на изследваните лица в четирите прототипни стила на привързаност. Предложеният от К. Бренън и съавтори двумерен модел, който съдържа и четирите категории на К. Бартоломю е използван като теоретична основа при категоризацията на изследваните лица (Brennan, Clark, & Shaver, 1998; Bartholomew & Horowitz, 1991). Установени са следните тенденции (таблица 3).

Таблица 3. Описателни статистики на двете дименсии на привързаността: тревожност и избягване

	Брой	Мин.	Макс.	Средна	Стандартно отклонение
Тревожност	151	21,0	112,00	61,682119	20,306114
Избягване	151	27,9	108,00	58,708609	16,222449

Средната стойност по субскала тревожност е $X=61,682$, $SD=20,306$, което, сравнено с нормите за българска среда, е над средното ($X_{норма}=58,96$). От друга

страна, по отношение на субскалата избягване се констатира $X=58,708$, $SD=16,222$, което е над средното за българската популация ($X_{\text{норма}}=54,16$). В този смисъл респондентите като цяло съобщават по-високи от нормата нива както на избягване, така и на тревожност, което се свързва с несигурен-страхуващ се стил на привързаност, за който е типичен негативен когнитивен модел за себе си и за другите. За сравнение: в изследване на Петров от 2005 г. (Петров, 2005), откъдето са цитираните получени средни стойности за българската популация, измерени по двете дименсии на привързаността със същия въпросник (ECR-R) на базата на 197 респондента, най-голям брой от изследваните лица са попаднали отново в страхувания се стил на привързаност. В този смисъл може да предполагаме наличие на известна тенденция към този стил на привързаност в българска среда. Това би могло да се провери в бъдещи изследвания с по-голям брой изследвани лица и с межкултурни извадки.

За определяне на броя на изследваните лица, които попадат в отделните групи на индивидуалните стилове на привързаност, както и на типичните начини на реагиране на конфликтна ситуация, е направено честотно разпределение, представено в таблици 5 и 6.

Таблица 4. Честотно разпределение на изследваните лица спрямо индивидуалния им стил на привързаност

Стил на привързаност	Брой	Процент
Сигурен	39	25,83 %
Несигурен-тревожен	29	19,21 %
Несигурен-избягващ	31	20,52 %
Несигурен-страхуващ се	52	34,44 %

Таблица 5. Честотно разпределение на изследваните лица спрямо типичните начини на реагиране на конфликт

Стил на реагиране на конфликт	Брой	Процент
Сътрудничество	32	21,19%
Компромис	62	41,06%
Приспособяване	24	15,89%
Бягство	27	17,88%
Съперничество	6	3,97%

Въз основа на изведеното честотно разпределение се вижда, че отделните стилове на привързаност са относително равномерно разпределени в извадката, което до голяма степен може да се дължи на по-малкия брой изследвани лица. Независимо от това, с най-висок процент са изследваните лица с несигу-

рен-страхуващ се стил, следвани от тези със сигурен стил, на трето място се нарежда несигурният-избягващ стил и най-малък процент са респондентите с тревожен стил на привързаност. При анализиране на резултатите за типичния начин на реагиране по време на конфликт трябва да се вземе предвид, че данните не са стратифицирани, което означава, че броят на участниците при разпределянето им в петте групи спрямо начина на реагиране в конфликтна ситуация не е еднакъв. Затова за целите на статистическия анализ се работи с относителните стойности, представени като части от единицата и тяхната неопределеност. На база на честотното разпределение най-голям брой респонденти в конфликтна ситуация реагират с компромис – 41,06% от цялата извадка. Резултатите от разпределението на стиловете на реагиране на конфликт със Сътрудничество, Приспособяване и Бягство са относително равномерно разпределени, а едва шест от участниците в конфликтна ситуация реагират със Съперничество. В този смисъл може да предположим, че в настоящия социокултурен контекст съществува тенденцията да се прилагат стилове на реагиране на конфликт, които в по-голяма степен са базирани на кооперативност, отколкото на себеутвърждаване.

Като част от дескриптивния анализ са направени изчисления на средните стойности и техните стандартни отклонения на четирите стила на привързаност спрямо петте типични начина на реагиране на конфликт. Получените резултати са представени в таблица 6.

Таблица 6. Дескриптивна статистика, съпоставяща средните стойности между четирите стила на привързаност с всеки един от петте начина на реагиране в конфликтна ситуация

		Средна стойност	Стандартно отклонение
Сигурен	Сътрудничество	0,28	0,08
	Компромис	0,34	0,06
	Приспособяване	0,25	0,09
	Бягство	0,11	0,06
	Съперничество	-	-
Избягващ	Сътрудничество	0,19	0,07
	Компромис	0,19	0,05
	Приспособяване	0,17	0,08
	Бягство	0,26	0,08
	Съперничество	0,33	0,19
Страхуващ се	Сътрудничество	0,25	0,08
	Компромис	0,32	0,06
	Приспособяване	0,38	0,10
	Бягство	0,44	0,10
	Съперничество	0,50	0,20

Тревожен	Сътрудничество	0,28	0,08
	Компромис	0,15	0,04
	Приспособяване	0,21	0,08
	Бягство	0,19	0,07
	Съперничество	0,17	0,15

Получените средни стойности и стандартни отклонения са използвани за определянето на наличието на статистически значима разлика между тях чрез t-тест на Стюдънт, откъдето е получена количествена оценка за стойността на r . Съпоставени са отделните стойности според начина на реагиране в конфликтна ситуация за всеки един от четирите стила на привързаност. Получените резултати за t-статистиката са представени в таблица 7.

Таблица 7: Множествени сравнения при статистически значими различия между четирите стила на привързаност и петте типични начина на реагиране на конфликт

			Компромис	Приспособяване	Бягство	Съперничество
Сигурен	Сътрудничество	Значимост	0,0007**	0,1783	< 0,0001***	-
	Компромис	Значимост	-	0,0001***	< 0,0001***	-
	Приспособяване	Значимост	-	-	< 0,0001***	-
	Бягство	значимост	-	-	-	-
Избягващ	Сътрудничество	значимост	0,6622	0,2968	0,0009**	0,1234
	Компромис	значимост	-	0,1194	0,0006**	0,1356
	Приспособяване	значимост	-	-	0,0001***	0,0878
	Бягство	значимост	-	-	-	0,3950
Страхуващ се	Сътрудничество	значимост	< 0,0001***	< 0,0001***	< 0,0001***	0,0295
	Компромис	значимост	-	0,0212	< 0,0001***	0,0866
	Приспособяване	значимост	-	-	0,0143	0,1986
	Бягство	значимост	-	-	-	0,5413
Тревожен	Сътрудничество	значимост	< 0,0001***	0,0017	< 0,0001***	0,1263
	Компромис	значимост	-	0,0014**	0,0141	0,7441
	Приспособяване	значимост	-	-	0,3027	0,5424
	Бягство	Значимост	-	-	-	0,782

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

На база на получените резултати при хората със сигурен стил на привързаност (с ниски нива както на тревожност, така и на избягване) се наблюдава статистически значима разлика при прилагането на компромис пред сътрудничество ($p=0,0007$), както и между прилагането на сътрудничество пред бягство – ($p<0,0001$). При сигурните възрастни се открива и статистически значимо различие между прилагането на компромис спрямо приспособяване ($p=0,0001$), както и между компромис и бягство ($p=0,0001$).

По отношение на прилагането на приспособяване пред прилагането на бягство в ситуация на конфликт също се отчита статистически значимо различие ($p=0,0001$). В този смисъл може да се предположи, че в конфликтни ситуации за хората със сигурен стил на привързаност в най-голяма степен е характерно да реагират с търсене на компромис в сравнение с прилагане на сътрудничество, приспособяване или бягство, но същевременно те реагират по-често със сътрудничество и приспособяване, отколкото да избягват конфликтни ситуации. В настоящето изследване нито едно от изследваните лица, класифицирани със сигурен стил на привързаност, не прилага съперничество като типичен начин на реагиране на конфликти, но поради малкия брой респонденти, класифицирани с този начин на реагиране, няма как да бъдат изведените по-конкретни изводи.

При тези с несигурен-избягващ стил на привързаност (ниски равнища на тревожност и високи на избягване) се наблюдава статистически значимо различие между използването на бягство и на сътрудничество ($p=0,0006$) и приспособяване ($p=0,0001$). В този смисъл може да се предположи, че несигурните-избягващите по-често избягват конфликта, отколкото да търсят работещи и за двете страни решения.

По отношение на несигурните-страхуващите се (с високи равнища както на тревожност, така и на избягване) се открива статистически значима разлика при прилагането на компромис, приспособяване и бягство пред прилагането на сътрудничество (и в трите случая $p<0,0001$). При тях се наблюдава и статистически значима разлика между прилагането на приспособяване пред прилагането на компромис ($p<0,0001$). Изглежда, че при хората с негативен образ за себе си и другите може да се предполага наличие на предпочитания към прилагане на приспособяването като типичен начин на реагиране на конфликт.

При хората с несигурен-тревожен стил на привързаност (ниски нива на избягване и високи на тревожност) се открива статистически значимо различие между средните им стойности по прилагане на сътрудничество, което като че ли е предпочитан подход пред прилагането на компромис и бягство (и в двата случая $p<0,0001$). При тревожните се отчита и статистически значима разлика между средните стойности по използването на приспособяване пред компромис ($p=0,0014$).

За да се проверят статистически значимите разлики при сравняване на средните стойности за респондентите по отношение на петте начина на реагиране в конфликтна ситуация спрямо всеки един от индивидуалните стилове на привързаност, отново е направен t-тест на Стюдънт. Резултатите са представени в таблица 8.

Таблица 8. Множествени сравнения при статистически значими различия между петте типични начина на реагиране на конфликт и четирите стила на привързаност

			Избягващ	Страхуващ се	Тревожен
Сътрудничество	Сигурен	значимост	<0,0001***	0,1142	1,0000
	Избягващ	значимост	-	0,0011**	<0,0001***
	Страхуващ се	значимост	-	-	0,1142
Компромис	Сигурен	Значимост	<0,0001***		<0,0001***
	Избягващ	значимост	-	<0,0001***	<0,0001***
	Страхуващ се	Значимост	-	-	<0,0001***
Приспособяване	Сигурен	Значимост	0,0011**	<0,0001***	0,0989
	Избягващ	значимост	-	<0,0001***	0,0762
	Страхуващ се	значимост	-	-	<0,0001***
Бягство	Сигурен	значимост	<0,0001***	<0,0001***	0,0002**
	Отхвърлящ	значимост	-	<0,0001***	0,0013
	Страхуващ се	значимост	-	-	<0,0001***
Съперничество	Сигурен	значимост	-	-	-
	Отхвърлящ	значимост	-	0,1764	0,1287
	Страхуващ се	значимост	-	-	0,0103*

*p<0,05, **p<0,01, *** p<0,001

Въз основа на изведените резултати при хората, които използват сътрудничество (високи нива както на кооперативност, така и на себеутвърждаване) като типичен начин на реагиране по време на конфликт, се наблюдава статистически значима разлика между тези със сигурен стил на привързаност и лицата с несигурен-избягващ стил. В този смисъл може да се предполага, че сътрудничеството като подход в ситуация на конфликт е по-характерно за хората със сигурен, отколкото за тези с несигурен стил. По отношение на сътрудничеството се открива и статистически значима разлика между тези с несигурен-избягващ стил на привързаност, за които може да се предполага, че по-рядко го прилагат в конфликтни ситуации, пред тези с несигурен-страхуващ се ($p=0,0011$) и несигурен-тревожен ($p=0,0001$).

По отношение на компромиса като типичен начин на реагиране на конфликт се наблюдава статистически значимо различие между средните стойности при хората със сигурен стил, които са по-високи от тези на респондентите с несигурен-тревожен ($p < 0,0001$) и несигурен-избягващ стил ($p < 0,0001$). Открива се и статистически значима разлика между средните стойности при хората с избягващ стил на привързаност, които са по-ниски от тези на участниците с несигурен-страхуващ се стил ($p < 0,0001$), но по-високи от тези на респондентите с несигурен-тревожен стил ($p < 0,0001$). Статистически значима разлика има и в резултатите на хората с несигурен-страхуващ се стил спрямо тези с несигурен-тревожен стил, които в сравнение с тях, изглежда, по-често търсят компромисно решение като начин на реагиране в конфликтна ситуация ($p < 0,0001$).

По отношение на приспособяването като типичен начин на реагиране на конфликт прави впечатление статистически значимата разлика в средните стойности между хората с несигурен-страхуващ се стил на привързаност, за които като че ли то е по-характерно спрямо другите респонденти със сигурен стил ($p < 0,0001$). Същевременно при този подход на реагиране на конфликт статистически значима е и разликата между средните стойности на сигурните и несигурните-избягващи лица и може да се предположи, че сигурната привързаност в по-голяма степен се свързва с прилагане на подхода на приспособяване в сравнение с избягването ($p = 0,0011$).

На база на направения t-тест се открива и че при прилагането на избягването като типичен начин на реагиране на конфликт се наблюдава статистически значимо различие между средните стойности при хората със сигурен стил, които са по-ниски от тези на лицата с несигурен-тревожен ($p = 0,0002$), несигурен-избягващ и несигурен-страхуващ се стил ($p < 0,0001$). Може да допуснем, че бягството като типичен начин на реагиране в конфликтна ситуация е по-скоро характерно за хората с несигурен стил на привързаност, отколкото за тези със сигурен.

С цел да се провери дали има взаимовръзка между субскалите на двата въпросника, с което потенциално да се търси и прогностична функция на стила на привързаност спрямо типичните начини на реагиране в конфликтни ситуации е направен корелационен анализ. От получените резултати за коефициента на корелация, представени в таблица 9, установяваме, че в случаите, в които се наблюдава стойност на $p < 0,05$ – индикация, че наблюдаваното ниво на корелация е статистически значимо, стойността на коефициента на Пиърсън е с много ниска стойност и в този смисъл не се наблюдават значителни корелационни зависимости между количествените оценки.

Таблица 9. Корелационен анализ на субскалите на използваните въпросници за оценка на индивидуалния стил на привързаност – „Преживявания в близките взаимоотношения – ревизирана версия“ (ECR-R) и Въпросника за изследване на типичните начини за реагиране в конфликтна ситуация (Thomas-Killman Conflict Mode Instrument – TKI)

Субскали	Коефициент на Пиърсън	Значимост
Тревожност (ECR-R) и Съперничество (TKI)	0,04	0,5921
Тревожност (ECR-R) и Сътрудничество (TKI)	0,07	0,3791
Тревожност (ECR-R) и Компромис (TKI)	0,16	0,0464*
Тревожност (ECR-R) и Бягство (TKI)	0,04	0,6242
Тревожност (ECR-R) и Приспособяване (TKI)	0,19	0,0205*
Избягване (ECR-R) и Съперничество (TKI)	0,10	0,2158
Избягване (ECR-R) и Сътрудничество (TKI)	0,18	0,0281*
Избягване (ECR-R) и Компромис (TKI)	0,13	0,1071
Избягване (ECR-R) и Бягство (TKI)	0,14	0,0853
Избягване (ECR-R) и Приспособяване (TKI)	0,03	0,7521

* $p < 0,05$

За проверка за наличието на статистически значима разлика в средните стойности между отделните скали на двата въпросника спрямо изследваните демографски данни – пол, възраст и семейно положение, е направен t-тест на Стьудънт. Изследваните лица са разделени на две групи: пол (мъж-1; жена-2), семеен статус (необвързан-1, обвързан-2) и възраст (под 35-годишна възраст и над 35-годишна възраст). Възрастта на изследваните лица е съобразена със стадията на развитие на Ерик Ериксън (Ериксън, 1996). С оглед на настоящия социалнокултурен контекст и разпределението на възрастта на изследваните лица от извадката приехме 35-годишната възраст за условна горна граница за стадия на ранната зрялост и над 35 години – за зряла възраст. Получените резултати са представени в таблица 10.

На база на направения анализ при жените се открива статистически значимо по-висока средна оценка за търсенето на компромис като типичен начин на реагиране в конфликтна ситуация, отколкото при мъжете ($p=0,0272$). Средната оценка за приспособяване като начин на реагиране в конфликтна ситуация при мъжете е статистически значимо по-висока, отколкото при жените ($p=0,0028$). Освен това при участниците над 35-годишна възраст се наблюдава по-висока оценка по отношение на нивата на тревожност, отколкото при тези на възраст под 35 години ($p=0,0467$). Същевременно при участниците на възраст над 35 години се наблюдава и по-висока средна оценка за сътрудничество като начин на реагиране в конфликтна ситуация ($p=0,0231$).

Таблица 10. Множествени сравнения при статистически значими различия между демографските фактори и субскалите от “Преживявания в близките взаимоотношения – ревизирана версия” (ECR-R) и Въпросника за изследване на типичните начини за реагиране в конфликтна ситуация (Thomas-Killman Conflict Mode Instrument – TKI)

Субскала	Критерии	Средна стойност 1	Стандартно отклонение 1	Средна стойност 2	Стандартно отклонение 2	Значимост
Тревожност	Пол 1-мъж 2-жена	65,33	17,10	60,23	21,35	0,1282
Избягване		62,21	16,78	57,31	15,86	0,1046
Съперничество		2,58	2,61	3,01	2,33	0,3522
Сътрудничество		6,86	1,74	6,29	1,84	0,0762
Компромис		7,33	1,64	7,99	1,63	0,0272*
Бягство		6,09	2,00	6,66	1,93	0,1179
Приспособяване		7,21	1,81	6,13	2,28	0,0028*
Тревожност	Семеен статус 1-необвързан 2-обвързан	59,06	20,38	65,56	19,72	0,0520
Избягване		59,96	16,26	56,87	16,12	0,2521
Съперничество		3,09	2,62	2,59	2,04	0,1921
Сътрудничество		6,22	1,82	6,79	1,80	0,0620
Компромис		7,80	1,63	7,80	1,70	0,9906
Бягство		6,41	1,99	6,62	1,92	0,5131
Приспособяване		6,61	2,18	6,18	2,25	0,24339
Тревожност	Възраст 1- <35 г. 2- >35 г.	55,81	19,80	61,68	20,31	0,0467*
Избягване		59,69	11,79	58,71	16,22	0,6128
Съперничество		2,61	2,02	2,89	2,41	0,3796
Сътрудничество		5,81	1,94	6,45	1,83	0,0231*
Компромис		8,08	1,50	7,80	1,65	0,2151
Бягство		6,78	1,99	6,50	1,96	0,3328
Приспособяване		6,78	1,91	6,44	2,21	0,2479

* $p < 0,05$

ДИСКУСИЯ

Това изследване си поставя за цел да проучи взаимовръзката между четирите стила на привързаност и изведените от Томас–Килман пет типични начина на реагиране в конфликтна ситуация. На база на направения корелационен анализ става ясно, че липсва статистически значима връзка между двете скали на

привързаността – избягване и тревожност, с всеки един от типичните начини на подхождане към конфликта. Настоящите резултати са в противоречие на установената от редица изследвания прогностична функция на стила на привързаност по отношение на индивидуалните начини на управление на конфликта (Simpson et al., 1996; Corcoran & Mallinckrodt, 2000; Shi, 2003; Morris-Rothschild et al., 2006). Причината за това може да се търси в броя на изследваните лица в конкретната извадка. Може да се предположи, че с разширяване и разнообразяване на извадката както по брой на изследвани лица, така и като разпределение по отделните стилове на привързаност, е възможно да се открият някои статистически значими корелации. Друга причина, с която бихме могли да обясним установеното противоречие, е, че в цитираните изследвания, в които се установява корелационна връзка и прогностична функция на стила на привързаност и типичните начини на реагиране на конфликти, са използвани други методики за измерване на типичните подходи, използвани в конфликтни ситуации. В този смисъл може да допуснем, че поради специфичния си характер на ипсативен въпросник с принудителен избор използваната методика на Томас–Килман не е най-подходящият инструмент за установяване на причинно-следствена връзка между стила на привързаност и типичните начини на подхождане към конфликтите. В този смисъл препоръчваме в бъдещи изследвания да се търси взаимовръзка между изследваните конструкти чрез прилагане на алтернативни инструменти за изследване на подходите, които хората прилагат в конфликти.

Въз основа на резултатите може да се допусне съществуването на тенденция в конфликтни ситуации спрямо хората с несигурна привързаност сигурните възрастни да подхождат най-вече с търсене на компромис, както и със сътрудничество и приспособяване. Данните са в унисон с изведените до момента в литературата предположения, че хората със сигурна привързаност, която се свързва с комфорт с интимността и автономността, използват по-ефективни стратегии за емоционална регулация, което благоприятства търсенето на конструктивни и за двете страни решения, а оттам и по-добър изход в конфликтни ситуации (Creasey & Ladd, 2005; Schumann & Orehek, 2019). Данните показват, че спрямо хората с несигурен-избягващ стил на привързаност за сигурните възрастни е по-характерно да реагират със сътрудничество. Към момента изследователите се обединяват около идеята, че хората със сигурна привързаност предпочитат по-адаптивните стратегии за управление на конфликти като сътрудничество и компромис с цел заздравяване на съюза и подобряване на хармонията във връзката, което води и до по-голямо удовлетворение от взаимоотношенията (Overall et al., 2014; Aguirre et al., 2024).

Базирайки се на получените резултати, може да се предположи и че в сравнение с останалите респонденти, за хората с несигурен-избягващ стил в конфликтна ситуация е по-характерно да реагират с бягство. Тези данни подкрепят изведеното до момента в литературата становище, че несигурният-избягващ

стил на привързаност се свързва с поведенчески модели, които възпрепятстват ефективното разрешаване на конфликти като омаловажаване на дискутирания проблем, избягване на преговори и липса на ангажираност за конструктивна комуникация. Характерна за хората с високи нива по скалата *избягване* е и склонността към небрежна комуникация, избягване и оттегляне от конфликтите (Bonache et al., 2019; Fowler & Dillow, 2011). Несигурните-избягващи обикновено предпочитат избягващия и съревнователния стил като начин на реагиране на конфликта. Водени от дискомфорта, който изпитват в моменти на изразяване на емоционална близост и уязвимост, те или цялостно отбягват конфликта, или заявяват ясно позицията си, без да оставят пространство за конструктивен диалог и достигане до споразумение (Winterheld, 2016). Изглежда, че като цяло високите нива по дименсията *избягване* до голяма степен се свързват с избягване на конфликти, докато тези по тревожност – с провокирането им (Pistole & Arricale, 2003; Rholes et al., 2014; Shi, 2003, цит. по González-Ortega et al., 2020).

Въз основа на резултатите става ясно, че спрямо хората с несигурна привързаност сигурните възрастни в по-малка степен се свързват с бягство в конфликтни ситуации. Като цяло, реагирането с бягство не решава конфликта, което ясно показва, че избягващият преднамерено отбягва обсъждането на проблема. Дългосрочното избягване на конфликти може да доведе както до чувство на безпомощност и фрустрация, така и до повишени нива на стрес и тревожност вследствие на натрупващите се с времето неразрешени проблеми (Van der Kolk et al., 2019). Все повече нараства броят на изследванията, които демонстрират, че високите нива по двете дименсии на привързаността при възрастните – тревожност и избягване, корелират положително с дефицити в уменията за овладяване на конфликтни ситуации и отрицателно – с ефективни стратегии за решаване на проблеми. Фини и Фицджералд (Feeney & Fitzgerald, 2019) предполагат и че високите равнища на избягване са предиктор за реагиране с бягство или съревнование в ситуация на конфликт.

Настоящите резултати демонстрират, че изследваните лица, класифицирани с несигурен-тревожен стил на привързаност, се отличават с по-високи стойности по сътрудничество (висока степен както на себеутвърждаване, така и на кооперативност) и по-ниски на оценките за останалите начини на реагиране по време на конфликт спрямо лицата с някой от другите три стила на привързаност. Тези данни влизат в известно противоречие с изведеното до момента в литературата допускане, че за хората с несигурен-тревожен стил на привързаност е по-характерно провокирането на конфликти вследствие на нуждата им от подsigуряване и валидиране (Overall & McNulty, 2017). От гледна точка на Боначе и колеги (Bonache et al., 2019) в някои моменти тревожните реагират бързо и импулсивно, проявявайки свръхбдителност, а в други са водени от страха си от отхвърляне и прилагат подхода на бягството. Обяснението за настоящите резултати потенциално се крие в обичайното за хората, които по време на конфликт

реагират със сътрудничество – търсене на решение, което в най-голямата степен да удовлетворява всички страни. В контекста на прекомерната нужда на лицата с несигурна-тревожна привързаност да бъдат валидирани и подсигурени в любовта на значимия друг е възможно те да са интегрирали именно този начин на реагиране на конфликти като механизъм за запазване на хармонията в междуличностните взаимоотношения и избягване на потенциално допълнително ескалиране на конфликта.

От гледна точка на настоящите данни може да се предположи, че в конфликтни ситуации хората с несигурен-страхуващ се стил на привързаност е вероятно да реагират с приспособяване (ниска степен на себеутвърждаване и висока – на кооперативност) спрямо тези, класифицирани в някои от останалите стилове на привързаност. Някои изследователи се обединяват около идеята, че чрез деескалирането на конфликта подходът на приспособяването може да редуцира натрупалото се в дадена ситуация напрежение, но същевременно с това честото му приложение може да окаже негативно влияние върху психичното здраве, предизвиквайки фрустрация и ниско самочувствие в близките взаимоотношения, а в професионалната сфера – бърнаут (LePine et al., 2016). В контекста на присъщите за хората с несигурен-страхуващ се стил на привързаност високи равнища както на избягване, така и на тревожност, е сравнително очаквано – особено когато проявяват своята „тревожна част“ – да реагират с подход, който, от една страна, своевременно деескалира напрежението, с което побързо се излиза от него, и, от друга, приоритизира потребностите на другия. В момента в литературата липсва категоричен отговор кой е най-характерният за хората с несигурен-страхуващ се стил на привързаност начин на реагиране на конфликти. Бренан и колеги (Brennan & Shaver, 1998) предполагат, че хората с дезорганизиран стил обикновено проявяват непредсказуемо поведение за управление на конфликти, като редуват избягване, приспособяване и конкуриране в зависимост от ситуацията. Техният непоследователен подход обикновено отразява вътрешния им конфликт и липсата на съгласувана стратегия за справяне с проблеми във взаимоотношенията (Li & Chan, 2012).

На базата на получените в това изследване данни може да се предположи, че в конфликтни ситуации за жените е по-характерно да реагират с търсене на компромис (умерени нива както на себеутвърждаване, така и на кооперативност) в сравнение с мъжете. Данните подкрепят установената и от други изследвания тенденция в конфликтни ситуации жените по-често да реагират с компромис в сравнение с мъжете, до голяма степен вследствие на социалните и културните очаквания към тях (Muthumani & Kumar, 2023; Kizilkaya, 2024).

В контекста на получените резултати може да се допусне и че с нарастването на възрастта хората са по-предразположени да реагират със сътрудничество в конфликтни ситуации. Изследователите до момента предполагат, че хо-

рата в ранна зрялост е по-вероятно да прилагат стратегията съревнование (висока степен на себеутвърждаване и ниска степен на кооперативност), която се свързва с фактори като по-малък житейски опит и по-силна склонност да се отстояват собствените цели. За разлика от тях, при по-възрастните се наблюдава предпочитание към прилагане на по-адаптивни стратегии за справяне с конфликти като сътрудничество и компромис, вероятно заради желанието им да се запази мирът и вследствие на редуцираната потребност от директна конфронтация (Gbadamosi et al., 2014). В допълнение, настоящите данни предполагат, че с нарастването на възрастта се увеличава и тревожността от загубата на значимите други. В момента в литературата се водят дебати по въпроса, до каква степен дименсиите на привързаността при възрастните се променят с напредването на живота. Някои автори подкрепят становището, че стилът на привързаност се запазва сравнително стабилен през целия живот (Fraley et al., 2021). Същевременно в лонгитудно изследване, проведено от Чопик и колеги (Chopic et al., 2013) се открива, че макар нивата на тревожност да намаляват около периода на юношеството, в по-късна зрялост те отново се увеличават. Настоящите резултати могат да намерят своето обяснение, ако допуснем, че с напредването на възрастта потенциално се увеличават и загубите на близки, които хората преживяват, което на свой ред би могло да доведе и до повишаване на тревожността им.

ОГРАНИЧЕНИЯ НА НАСТОЯЩЕТО ИЗСЛЕДВАНЕ И НАСОКИ ЗА БЪДЕЩА РАБОТА

Това изследване има няколко ограничения, които е важно да се вземат предвид при тълкуването на резултатите. Вярваме, че отбелязвайки слабите страни на този текст, можем да бъдем от полза на изследователската общност и да дадем насоки за подобряване на методологията.

Сравнително малкият размер на извадката – 151 изследвани лица, ограничава възможността за обобщаване на достигнатите изводи за широката популация. В този смисъл се препоръчва в бъдещи изследвания да се включат по-голям брой респонденти и да се осигури по-голямо разнообразие на извадката от гледна точка на възраст, семейно положение, географски райони, както и на изследвани лица, използващи съревнованието като начин на реагиране в конфликти (които в това изследване са само б), с цел постигане на по-голяма представителност.

В извадката липсва и достатъчна представителност по отношение на хората със семеен статус „живеещ на семейни начала“, „женен“ и „сгоден“, което наложи обединяването им в категория „обвързан“. В бъдещи изследвания с по-голяма извадка ще е полезно да се проследи дали се наблюдават различия спрямо нивото на обвързаност сред изследваните лица. В допълнение, тъй като някои от респондентите попълват въпросниците онлайн, а други – на живо, в бъдещи изследвания

се препоръчва прилагането на единен подход в попълването на инструментите с цел избягване на потенциално замърсяване на резултатите.

Изследвания, които проследяват взаимовръзката между стил на привързаност и типичните начини на реагиране на конфликти в различни страни, ще предоставят ценна информация за влиянието на културните фактори. Межкултурните изследвания ще помогнат да се идентифицират най-добрите практики за ефективно овладяване на конфликтите и ще дадат насоки за прилагането им в различен контекст.

В бъдещите изследвания се препоръчва да се включи разработване и проверка на интервенции и тренинги, базирани на теорията на привързаността, с цел по-ефективно отреагиране и овладяване на конфликтни ситуации както в романтичните, така и в професионалните взаимоотношения. Макар да набира популярност, към момента конструктът „стил на привързаност“ все още не е познат за много хора и в този смисъл прилагането на базирани на теория на привързаността подходи в терапевтичен и професионален контекст потенциално би могло да доведе до по-добро осъзнаване, разбиране и приемане на причините, които в голяма степен обуславят специфичните реакции на хората в конфликтни ситуации, а с това и до подобряване на качеството на междуличностните взаимоотношения.

ЛИТЕРАТУРА

- Ериксън, Е. (1996). *Идентичност. Младост и криза*. С., Наука и изкуство.
- Кутлев Д. (2004). *Детерминанти на стиловете за справяне с междуличностни конфликти*. НАЦИД.
- Кримова-Пешева, Р. (2020). *Психоаналитичната психотерапия – терапевтичен метод и стил*. Монография. Сити Център.
- Aguiree, P., Martinez, L., & Hernandez, S. (2024). Assessment of correlation between attachment style and romantic conflict management skills among university students. *Asian Research Journal of Arts & Social Sciences*, 22(5), 39-52. <https://doi.org/10.9734/arjass/2024/v22i5536>
- Bartholomew, K., Horowitz, L.M. (1991). Attachment style among young adults: A test of a four category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 226-244. <https://doi:10.1037//0022-3514.61.2.226>
- Bonache, H., Gonzalez-Mendez, R., & Krahe, B. (2019). Adult attachment styles, destructive conflict resolution, and the experience of intimate partner violence. *Journal of Interpersonal Violence*, 34(2), 287-309. <https://doi.org/10.1177/0886260516640776>
- Brennan, K. A., Clark, C. L., & Shaver, P. R. (1998). Self-report measurement of adult attachment: An integrative overview. In J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment Theory and Close Relationships* (pp. 46-76). Guilford Press.

- Bretaña, L. A., Gutiérrez, M. I., & Bolaños, L. A. (2020). Attachment styles and perceptions of partner behaviors during conflicts. *Journal of Couple and Family Therapy*, 29(4), 415-430. <https://doi.org/10.1002/cft.22356>
- Cassidy, J., & Shaver, P. R. (Eds.). (2008). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (2nd ed.). The Guilford Press.
- Chopik, W. J., Edelstein, R. S., & Fraley, R. C. (2013). From the cradle to the grave: Age differences in attachment from early adulthood to old age. *Journal of Personality*, 81(2), 171-183. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2012.00793>
- Corcoran, K. L., & Mallinckrodt, B. (2000). Adult attachment, self-efficacy, perspective taking, and conflict resolution. *Journal of Counseling & Development*, 78(4), 473-483. <https://doi.org/10.1002/j.1556-6676.2000.tb01931.x>
- Creasey, G., & Ladd, A. (2005). Generalized and Specific Attachment Representations: Unique and Interactive Roles in Predicting Conflict Behaviors in Close Relationships. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31(8), 1026-1038. <https://doi.org/10.1177/0146167204274096>
- Ein-Dor, T., Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2011). Attachment insecurities and the processing of threat-related information: Studying the schemas involved in insecure people's coping strategies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101(1), 78-93. <https://doi.org/10.1037/a0022503>
- Feeney, B. C., & Collins, N. L. (2001). Predictors of caregiving in adult intimate relationships: An attachment theoretical perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80(6), 972-994. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.80.6.972>
- Feeney, J., & Fitzgerald, J. (2019). Attachment, conflict and relationship quality: Laboratory-based and clinic insights. *Current Opinion in Psychology*, 25(3), 127-131. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2018.04.002>
- Fraley, R. C., & Shaver, P. R. (2000). Adult romantic attachment: Theoretical developments, emerging controversies, and unanswered questions. *Review of General Psychology*, 4(2), 132-154. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.4.2.132>
- Fraley, R. C., Waller, N. G., & Brennan, K. A. (2000). An item response theory analysis of self-report measures of adult attachment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78(2), 350-365. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.78.2.350>
- Fraley, R. C., Gillath, O., & Deboeck, P. R. (2021). Do life events lead to enduring changes in adult attachment styles? A naturalistic longitudinal investigation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 120(6), 1567-1606. <https://doi.org/10.1037/pspi0000326>
- Fowler, C., & Dillow, M. R. (2011). Attachment dimensions and the four horsemen of the apocalypse. *Communication Research Reports*, 28(1), 16-26. <https://doi.org/10.1080/08824096.2010.518910>
- Gbadamosi, O., Ghanbari Baghestan, A., & Al-Mabrouk, K. (2014). Gender, age and nationality: assessing their impact on conflict resolution styles. *Journal of Management Development*, 33(3), 245-257. <https://doi.org/10.1108/JMD-02-2011-0024>

- Gonzalez-Ortega, E., Orgaz, B., Vicario-Molina, I. J. (2021). Adult attachment, conflict resolution style and relationship quality among Spanish Young-adult couples. *The Spanish Journal of Psychology*, 24(5), 1-9. <https://doi.org.10.1017/SJP.2021.4>
- Guzmán-Gonzalez, M. P., & Contreras, D. A. (2020). Romantic attachment, unforgiveness and relationship satisfaction in couples: a dyadic mediation analysis. *Interpersonal Relations Journal*, 37(10-11), 2822-2842. <https://doi.org/10.1177/0265407520940399>
- Johnson, S. M. (2019). *Attachment theory in practice: Emotionally focused therapy (EFT) with individuals, couples, and families*. The Guilford Press. <https://doi.org/10.4324/9781351168366>
- Kızılkaya, S. (2024). The mediating role of job burnout in the effect of conflict management on work stress in nurses. *Curr Psychol*, 43, 20275–20285. <https://doi.org/10.1007/s12144-024-05776-1>
- LePine, J. A., Zhang, Y., Crawford, E. R., & Rich, B. L. (2016). Turning their pain to gain: Charismatic leader influence on follower stress appraisal and job performance. *Academy of Management Journal*, 59(3), 1036–1059. <https://doi.org/10.5465/amj.2013.0778>
- Li T., & Chan D. K. S. (2012). How anxious and avoidant attachment affect romantic relationship quality differently: A meta-analytic review. *European Journal of Social Psychology*, 42, 406–419. <https://doi.org/10.1002/EJSP.1842>
- Lyons-Ruth, K., & Jacobvitz, D. (2008). Attachment disorganization: Genetic factors, parenting contexts, and developmental transformation from infancy to adulthood. In J. Cassidy, J., & Shaver, P. R. (Eds.). (2008). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (2nd ed.). The Guilford Press.
- Kenneth, T., Thomas, G. & Schaubhut, N. (2008). Conflict styles of men and women at six organization levels. *International Journal of Conflict Management*, 25 (19-2), 148-66 <https://doi.org/10.1108/10444060810856085>
- Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2007). *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change*. The Guilford Press.
- Morris-Rothschild, B. K., & Brassard, M. R. (2006). Teachers' conflict management styles: The role of attachment styles and classroom management efficacy. *Journal of School Psychology*, 44(2), 105–121. <https://doi.org/10.1016/j.jsp.2006.01.004>
- Muthumani, S. & Kumar, M.M. (2023). Conflict management strategies: an empirical study on industrial conflict's effect on employees' productivity. *Int J Syst Assur Eng Manag*, 14, 2301–2311. <https://doi.org/10.1007/s13198-023-02073-1>
- Noftle, E. E., & Shaver, P. R. (2006). Attachment dimensions and the big five personality traits: Associations and comparative ability to predict relationship quality. *Journal of Research in Personality*, 40(2), 179-208. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2004.11.003>

- Overall, N. C., Girme, Y. U., Lemay, E. P., Jr., & Hammond, M. D. (2014). Attachment anxiety and reactions to relationship threat: The benefits and costs of inducing guilt in romantic partners. *Journal of Personality and Social Psychology, 106*(2), 235–256. <https://doi.org/10.1037/a0034371>
- Overall, N. C., & McNulty, J. K. (2017). What type of communication during conflict is beneficial for intimate relationships? *Current Opinion in Psychology, 13*, 1-5. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2016.03.002>
- Simpson, J. A., Rholes, W. S., & Phillips, D. (1996). Conflict in close relationships: An attachment perspective. *Journal of Personality and Social Psychology, 71*(5), 899-914. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.71.5.899>
- Simpson, J. A., & Rholes, W. S. (2017). Adult attachment, stress, and romantic relationships. *Current Opinion in Psychology, 13*, 19-24. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2016.04.006>
- Shi, L. (2003). The association between adult attachment styles and conflict resolution in romantic relationships. *American Journal of Family Therapy, 31*(3), 143–157. <https://doi.org/10.1080/01926180301120>
- Thomas, K. W., & Kilmann, R. H. (1974). *Thomas-Kilmann Conflict Mode Instrument (TKI)* [Database record]. APA PsycTests. <https://doi.org/10.1037/t02326-000>
- Van der Kolk, B., Van Veen-Dirks, P. M., & Ter Bogt, H. J. (2019). The impact of organizational change on trust and work engagement. *Journal of Organizational Behavior, 40*(7), 820-833. <https://doi.org/10.1002/job.2377>
- Wendolowska, (2017). Security of attachment and adolescent depression. *Psychotherapia, 181*(2), 87-102.
- Winterheld, H. A. (2016). Calibrating use of emotion regulation strategies to the relationship context: An attachment perspective. *Journal of Personality, 84*(3), 369-380. <https://doi.org/10.1111/jopy.12165>
- Zakaria, M. S., & Lazim, N. A. M. (2018). The practices of conflict management styles from different perspectives. *Jurnal Psikologi Malaysia, 32*(4), 18-27.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Психология

Том 114, 2024

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Psychology

Volume 114, 2024

НЯКОИ ПОСЛЕДСТВИЯ ОТ ПОЛЯРИЗАЦИЯТА МЕЖДУ ЛИЧНОСТНИ ЧЕРТИ

КРАСЕН ФЕРДИНАНДОВ

училищен психолог, СМГ „Паусий Хилендарски“

krasferdinandov@gmail.com

Красен Фердинандов. НЯКОИ ПОСЛЕДСТВИЯ ОТ ПОЛЯРИЗАЦИЯТА МЕЖДУ ЛИЧНОСТНИ ЧЕРТИ

В студията са представени резултати от анализи на данни от две психологически проучвания: първото е на тема *„Какво те кара да се чувстваш добре и как го постигаш?“*, проведено с общо 823 участници, и второто – на тема *„Кои са твоите силни и слаби страни?“* с 983 участници. Използвани са кратки въпросници за самооценка на четири „тъмни“ черти, за автентичен живот, лично удовлетворение и преуспяване, пет адаптивни и пет дезадаптивни черти, а математическите индекси за системен шум и обезценяване на ползата от личностната самооценка са изведени от показателите, получени с два кратки варианта на въпросник за социално желателно отговаряне. С мрежови анализ са изследвани по-вероятните корелации и параметри на взаимодействие в двата набора от индекси и са проучени вариациите в по-детайлни примерни образци на половите специфики, засягащи връзките между дезадаптивните черти и обезценяването на самооценката, системният шум, адаптивните личностни черти, благополучието и допълнителни контролни индекси за стремежа към автентичност – себеотчуждението и приемането на външно влияние според степента им на междинност, близост и очаквано влияние.

Ключови думи: личностни черти; автентичност; социално желателно отговаряне; благополучие; поляризация

Krasen Ferdinandov. SOME CONSEQUENCES OF PERSONALITY TRAITS POLARIZATION

This paper presents the results of two psychological research studies. The first, called "What Makes You Feel Good and How Do You Achieve It?," was conducted with a total of 823 participants. The second, called "Which Are Your Strengths and Weaknesses?," was conducted with a total of 983 subjects. We used several short questionnaires to gather self-reports about four "dark" traits, five adaptive and five dysfunctional traits, and measures of authenticity and well-being. Mathematical indices of systematic noise and impairment of the benefit of personal self-report are derived from the indices obtained with two short versions of a socially desirable responding questionnaire. More likely correlations and interaction parameters across the two sets of indices were explored using network analysis, and variation across more detailed examples of gender specificity affecting the relationships between dysfunctional personality traits and self-esteem devaluation, systemic noise, adaptive personality traits, well-being, and additional control indices of striving for authenticity – self-alienation and acceptance of external influence were examined according to their degree of betweenness, closeness, and expected influence.

Key words: personality traits; authenticity; social desirable response; well-being; polarization

ВЪВЕДЕНИЕ

„Способността ни да изграждаме кохерентни образи за себе си е невероятна...“ (Канеман и съавт., 2021, с. 357)

Настоящата студия е продължение на опита за емпирично изследване на ролята на системния шум и обезценяването на самооценката, на мястото им в процеса на поляризацията между черти на характера и значението им за динамиката на екзистенциалните кризи на личността. Най-очевидният страничен ефект от „системен шум“ около „силните“ и „слабите“ страни в характера е масовото възхищение и вследствие на това *преувеличаването* на пристрастията към поведенчески преимущества. Тези пристрастия могат да се проявят като *психологически изкривявания – идеализация* на „добродетели“ или *демонизация* на „пороци“, продукт на *поляризирано мислене* – хората са или „добри“, или „лоши“, и това да предопределя автоматично преценките, продиктувани от трайно вкоренен емоционален навик хората да се себепредставят или като „супергерои и светци“, или като „клетници и злодеи“. Натоварването на такъв тип мислене с емоционално въздействащи опозиции е част от всекидневния *афективен реализъм* (Барет, 2023) и може да отклони вниманието от предизвикателствата пред личното израстване, да стесни широтата на възгледите и възприемчивостта към сложността на проблемите, дори да предизвика отказ от ини-

циатива и отчуждение от себе си, да повлияе толкова крайно върху самомнението на някои хора, че да ги подтикне да подценяват и да пренебрегват разбирането си за реалността – да се преструват на „герои“ и/или „светци“, за да прикрият недобронамереността си, и/или на „клетници“ и „жертви“, за да спечелят другите на своя страна, като предизвикват симпатията им, и/или да създадат удобна рекламна фасада на „злодеи“ за популяризиране на непочтените си цели (Jonason et al., 2012). В такива случаи е трудно или почти невъзможно да се разграничи автентичната личност от изиграната роля.

Друг често коментиран ефект от „системния шум“ е предпочитанието към подобни художествени роли да се *неутрализира* от пресищането на вниманието към тях – след краткотраен конфликт между роли и идентичност настъпва сблъсък на очаквания, ценности и убеждения, снемане на отговорност, сяпко подчинение, нравствено дезангажиране, цинично отношение, страх от несигурността, бездействие спрямо прояви на дехуманизация или действена омраза към *образа на врага*, безмисловно съучастие в „тотална ситуация“ и други прояви на *ефекта на Луцифер* – „...полярностите на жестокостта и почтеността... в различни моменти изискват две радикално различни психологически констелации на Аза...“ (Зимбардо, 2017, 228). Свърхувереността в личната правота, последователност и автентичност нерядко е съчетана със съзнание за привилегированост и вяра в личното превъзходство. Склонността на някои хора да се представят като специални и по-уверени в себе си без фактическо основание за това може да се окаже проявление на високо самомнение и стремеж към налагане на идеята за собствената свърхценност. Например „специалните“ вярват, че самоувереността им ще вдъхне повече доверие у другите, от което биха спечелили впоследствие. Тази черта, смятана за „силна страна“, може да се възприеме и като една от типичните „слабости“ в индивидуалния характер – често става обект на поведенческо филтриране под формата на изопачаване *и/или* преиначаване, което само по себе си оправдава разделянето на „преимущества“ и „недостатъци“. Това интуитивно може да се наблюдава по време на екзистенциална криза, при която човекът, предпочел да живее според повелите на „сценария на мачото“, „като всеки войник, се стреми да се окичи с власт, гордост и слава, а победените да жънат страха, мъката и срама, които някога и той е изпитал... той разбира света като разделен на силни и слаби...“ и може „...да предпочете смъртта пред позора...“ (Moshier & Tomkins, 1988, pp. 69, 81).

Идеализациите или *неутрализациите* затрудняват точното и обективно измерване на личностните аспекти, които в съзвучие с тези четири ролеви образа проличават при случаен сблъсък в чувството за автентичност, особено когато е налице прекалена зависимост от социалното обкръжение. Крайностите в поведението и самооценката могат да предизвикат противоречие, което според Уолтър Мишел може да оспори един „...внимателно култивиран публичен имидж...“ (Мишел, 2020, с. 278) – съществена част от *имплицитния репертоар*

на личността, в който високото самомнение и високомерието, преструването и манипулативните маниери поддържат и „оптимистичния“ (Taylor et al., 2003), и „песимистичния“ уклон (Rozin & Royzman, 2001). Характерното за този поведенчески репертоар е, че представлява неизменна част от адаптивността и социализацията, защото е съчетание от широка гама усвоени и обиграни маниери, които се проявяват при подходящите обстоятелства и поддържат високо ниво на лична самоувереност в собствения успех. Този устойчив модел на социално приемливо поведение може да рухне в момент на криза, по време на която да настъпи т.нар. *разпадане на персоната*, „...състояние на нарушаване на психичното равновесие, източник на паника, капитулиране пред лицето на някакво условие, изглеждащо безнадеждно...“, предшествано от отчаяни усилия да се овладеят затрудненията, след което „...идва крахът, при което се разпада водещата до момента воля“ (Юнг, 2004, с. 197–198). В смисловото ядро на „персоната“ Юнг влага представата си за „...маска, която маме с индивидуалност, която кара другите и себе си да вярват, че е индивидуалност, докато всъщност е една изиграна роля... ореол... една двуизмерна... второстепенна действителност... компромис между индивида и общността за това „как някой да изглежда“...“ (пак там, с. 192–193). Публичната личност обикновено зависи от културните норми – тя е вариация или комбинация от характеристики, чрез които даден човек поддържа статус в групата, сдобива се с положение в обществото, роля в организацията и си осигурява нужния комфорт и признание – удобна „персона“, или обратното, задава потенциален конфликт в личната нагласа и според Юнг може да предизвика неистов стремеж към идеален образ, който иска да утвърди пред себе си и другите: „...такива „лични“ хора винаги са много чувствителни, защото лесно може да се случи нещо, което да доведе до съзнанието им нежеланата част от истинския („индивидуалния“) характер...“ (пак там, с. 192).

Мотивът за неустойчивия на изкушения, но „добре култивиран публичен имидж“ на „героите“ на Мишел в много голяма степен напомня на още един аспект от архетипните персонажи на Юнг, който остроумно съчетава и допълва представата си за „персоната“ с друг критично важен момент, при който след „разпада“ на социално приемливите или социално желателните роли могат да се проявят и силно нежелани личностни предразположения. В херметическия си модел за „цялостната личност“ Юнг обобщава тези кризисни състояния чрез проявлението на архетипния образ на „сянката“ – „...лицето, което не показваме на света, защото го прикриваме с персоната, маската на актьора ...нещото, което човек не желае да бъде... негативната страна на личността, съвкупност от всички неприятни качества, които човек иска да скрие, нишката безстойностност и примитивна страна на човешката природа, „другият човек“ в човека, тъмната страна..., внезапния гняв и чувствената слабост... една душна атмосфера на егосцентричната...“ (Юнг, 1993, с. 166).

Конфронтацията с аспектите на *сянката* може да доведе до състояние, което Юнг, придавайки му поетична сугестия, назовава с фразата *изгубен в себе си* – обичайните противоположности са опорни точки, компенсирани се взаимно измерения и изкривявания в самооценката, които губят субективно значение и полза, защото „срещата със сянката ...е поглед в огледало, което не ласкае, стои зад маската и показва истинското лице... първият тест за смелост по пътя към себе си, тест, способен да изплаши повечето хора, защото срещата със себе си е едно от най-неприятните неща, което може да бъде избягвано дотогава, докато можем да проектираме навън всичко отрицателно...“ (пак там, с. 166), защото „...силните натури – или по-добре да ги наречем слаби? – не обичат да им се напомня за това, а предпочитат да мислят за себе си като за герои, които са отвъд доброто и злото...“ (пак там, с. 167). В този персоналистичен образ Юнг разгръща някои свои моралистични възгледи – сянката „...не само предизвиква цялостния човек, но в същото време му напомня за неговата безпомощност и негодност, за слабостта – вечния проблем на съвременния човек...“; тя е „тесен коридор, тясна врата, от мъчителното притискане на която не избягва никой... защото онова, което идва след вратата, е напълно изненадващо, едно пространство без граници, изпълнено е с безпрецедентна несигурност, с очевидна липса на вътре и вън, горе и долу, тук и там, без мое и твое, без добро и зло“ (пак там, с. 168). Сблъсъкът между социално приемливи черти и нежелателни склонности е съпроводен от житейска динамика с неочаквани обрати от една крайна благополучна позиция в коренно противоположната и е описан от Юнг с образа на т.нар. „планинска болест“: „...Той се е изкачвал твърде високо, но не подготвен за височината, забравя откъде е тръгнал“ (Юнг, 1995, с. 101).

Научният проблем, който предстои да се изследва, е дали нереалистичното самооценяване и пренебрежителното себепредставяне са *симптоматично* олицетворение на процеса на изява на „архетипите“ на *персоната* и *сянката*. Двете метафори, въведени от Карл Густав Юнг в парадигмата на аналитичната психология, са намерили нов и широк отзвук в съвременната психометрична оценка на личността под формата на „силни“ и „слаби“ страни на характера. Тези дуалистични морални разбирания са дотолкова вкоренени в популярния културен контекст, че заради тяхната умозрителна употреба са придобили *ореол* на същности, а тяхната *концептуална ниша* в научната сфера е или твърде размита и неясна като обем поради склонността на учените да разглеждат характера като съвкупност от дискретни категории, придавайки им ценностното значение, или е продукт на емоционална поляризация не само в реален житейски, но и в клиничен контекст (Haslam, 2019).

Склонността да се надценяват (положително изкривяване) или подценяват (отрицателно изкривяване) желани или нежелани аспекти на собствената личност е отражение на двуполусен социален стереотип при разглеждането на личностната динамика (Lee & Ashton, 2014; Muris et al., 2017; Neumann et al.,

2020). Особено отчетливи са в ситуации на самонаблюдение, в която се задейства склонността за преднамерено фалшифициране на резултатите от себепредставянето (Kowalski et al., 2018; Walker et al., 2022) като елемент от културно-специфична стратегия за „запазване на репутацията“ (доброто име и статута), продиктувано от всеобщата нужда от управление на впечатлението за собствената идентичност (Cheung et al., 2011). Тази нагласа за тълкуване е в противовес на друга крайна склонност, при която, ако са под напрежение, хората разкриват психично състояние на несъгласуваност между подбудите и реалното поведение, присъщо на *освободения вътрешен звяр*, който иска да постигне житейските си цели и щастие дори на цената на измама и самозаблуди (Womick et al., 2019). От тази гледна точка обикновено нормални хора може да се окажат във всяка една от четирите „житейски роли“, подготвени в различна степен за критичните обстоятелства, в които възможностите на личността, особено в периода на развитие, не само противоречат на базисните нужди (Ryan & Deci, 2000), но и се неутрализират от житейската динамика (Jonason et al., 2010; McDonald et al., 2012).

Пренебрегването на някои от дезадаптивните черти („слабостите“) в самооценката може да доведе до прекомерно акцентирание върху адаптивните („преимствата“) и обратно – по аналогия на процеса, наблюдаван в екологичните системи, но пренесен в субективен план – при нарушаването на равновесието в координираната обратна връзка между „хищници“ и „плячка“ се задейства *трофична каскада*: ако „хищниците“ се отстранят от системата, след рязко нарастване популацията на „плячката“ заличава и изчезва (Ripple et al., 2015). В индивидуален план „трофична каскада“ може да създаде контекст, според който личностните склонности функционират във взаимно подсилваща се и същевременно уравновесяваща се система от „високи“ амбициозни и „нисши“ самоувреждащи стремежи, очертават субективна рамка от условия, които предразполагат към това случайни ситуационни сили да въздействат така, че привидно нормални хора да преживеят трансформации, за които не са подготвени (Fassbinder & Arntz, 2021).

Дисбалансът между ситуативни роли и самоопределена идентичност може да ги лиши от яснота за последствията и от перспективи за избор, да създаде отчетлив контраст между прекалена самоувереност и откровеност. Такава неосезаема диалектика подлага на изпитание преценките на повечето хора, смятащи се за специални, почтени, свободни, подсигурени и т.н.; „...това убеждение в личната сила да се съпротивляват на мощните ситуационни и системни сили не е нищо повече от успокояваща илюзия за неуязвимост. Парадоксално, поддържането на тази илюзия служи единствено, за да направи човека по-уязвим, като не е достатъчно бдителен за опитите за нежелано въздействие, които се практикуват неуловимо върху него“ (Зимбардо, 2017, с. 192; Sagarin et al., 2002).

За такива случаи друг известен психолог – Карл Роджърс, напомня, че за да постигнем оптимално функциониране, е необходимо отърсване от „позитивната заблуда“ – процес на постепенно отхвърляне на „фасадите“ и преодоляване на лицемерното удовлетворяване на очакванията на другите, които отчуждават човека – парадоксално, но начинът да бъдеш истински себе си, означава да „освободиш вътрешния звяр“ (Rogers, 1961, p. 177). Процесът на отърсване може да е проблематичен за общество с по-консервативни устои, което отхвърля ползата от „ефекта Марди Гра“ – „...сила за освобождението на човешкия дух от неговото улегнало ограничение в рационалния дискурс и подреденото планиране, така и сила на разрушението: похот без граници и лично удоволствие без обществен контрол... живота за момента зад маска, която прикрива собствената идентичност и дава възможност за вентилиране на похотливи, насилнически и егоистични импулси, които обикновено са овладени...“ (Зимбардо, 2017, с. 306–307, 359). Според К. Роджърс обаче цялостното себеприемане може да повиши доверието в собствената уникалност, чувствителността към разнообразието от нагласи, разбирането и приемането на първичните подбуди, които са неизменна част от човешкия генотип, „...без да е необходимо това да поражда ужас...“ (Rogers, 1961, p. 178).

Един от (макар и ограничените) начини за емпирично моделиране на въздействието на такива *културни модели на криза* на човека и неговата „...психична матрица да бъде светец или грешник, алтруистичен или егоистичен, внимателен или жесток, подчиняващ се или доминиращ, психично здрав или луд, добър или зъл...“ (Зимбардо, 2017, с. 242), е чрез създаване на подходяща номологична мрежа от показатели – психометричен контекст за съотнасяне на множество конкретни показатели към един или повече по-абстрактни аспекти (Cronbach & Meehl, 1955; Campbell & Fiske, 1959), които засягат съкровени субективни области, особено в случаи, когато е налице социално желателно отговаряне (вместо термина „социално желателно отговаряне“ за по-кратко ще се използва съкращението СЖО). Чрез СЖО може да се измерват две основни систематични субективни изкривявания, продукт на навиците за автоцензуриране („маскиране“) на подбуди и намерения (Фердинандов, 2022):

- a. за *изопачаване* на себепредставянето – независимо от социалния контекст, хора искат да изтъкнат себе, да изглеждат като *супергерои* в собствените си очи – тази склонност е продукт на *несъзнателни егоистични мотиви* да се преувеличават лични преимущества, да се подчертават положителни качества (*Self-Deception Enhancement*), които са *рядко срещани*, но много желани и уважавани в обществото, за да спечелят одобрение, искрено да вярват в собствената правота, която може да се превърне в самозаблуда и демонстрация на високо самомнение;

- б. за *преиначаване* на впечатленията за себе си – в зависимост от обстоятелствата хора се правят на *светци* пред другите като продукт на *моралистични склонности* – *съзнателно* желание да създават погрешни впечатления за себе си в своя изгода и с цел избягване на неодобрение да прикриват или да отричат наличието на *често срещани* отрицателни качества и малко уважавани във всекидневието прояви на недостатъци, неприемливи от социална гледна точка (*Impression Management* на български се среща и като „управление на впечатленията“, Paulhus & Trapnell, 2008). Тези два вида изкривявания – несъзнателното моралистично и съзнателното егоистично – рамкират многообразието и направляват сложното взаимодействие на множеството приемливи и неприемливи личностни аспекти, към които хората се стремят и/или с които избягват да се идентифицират.

Многомерният подход към личностната сфера е доказал ефективността и приложимостта си и в областта на комплексната оценка за измерване на устойчиви поведенчески черти, насочвайки фокуса върху това, *за какви се представят* самооценяващите се, а не толкова *какви са всъщност* (McCrae & Costa, 2021). Широко приетата персоналистична методология за измерване на тези личностни черти разчита на поне пет основни области от преимущества и отклоненията от тях, удостоверени от *Пет-факторния модел*:

- а. „Отворен ум“ (*openness to experience* се превежда и като „Отвореност за нов опит“, „Култура“, „Интелект“, *Culture, Intellect, O*) е индекс, който отразява доколко човекът е оригинален, творчески настроен, с чувствителност към изкуствата, дали споделя необичайни вкусове, сложни виждания, дали притежава богато въображение, поддържа ли широта и разнообразие в интересите си, проявява ли любопитство и нужда от промяна, гъвкавост на възгледите, стремеж към разнообразие в емоциите, обем и дълбочина в размишленията, пластичност в убеждения и други.
- б. „Съвестност“ (среща се и като „съзнателност“, *Conscientiousness*“, *C*) е показател, който се отнася до нивото на въздържание, дали човекът се придържа към установените принципи и правила в отношенията с другите, проявява ли самоконтрол върху импулсите си, доколко поведението му е организирано и съобразително, силна или слаба е волята му, има ли чувство за дълг и дали изпитва преданост към своята общност или организация, посвещава ли се на своите задачи, изпитва ли нужда от постижения и др.
- в. „Екстраверсия“ (*Extraversion*, също и „Енергия“, *Surgency, E*) описва степента на активност, ентузиазъм и амбиция, вложена в действията, дали

човекът настоява на интересите си, доколко общува непосредствено и спонтанно, реагира ли импулсивно, проявява ли желание да превъзхожда и стреми ли се да оказва влияние върху другите, поддава ли се на предизвикателства, предприема ли рискове и въвлеча ли се в авантюри, изпитва ли силни положителни емоции и доколко това граничи с мания, която пренебрегва отрицателния емоционален опит, и др.

- г. „Сърдечност“ (среща се и като „Доброжелателност“, *Agreeableness*, A) измерва доколко собствената личност се възприема като привлекателна, дали човекът цени взаимното доверие, проявява ли щедрост, жертвоготовност и благородство, съчувствие към страданието и нуждите на другите, отнася ли се внимателно и вежливо, скромно и загрижено към състоянията и чувствата на другите хора, с какво желание се съгласява с авторитети, противоречи ли на тяхното мнение, и др.
- д. „Стабилност“ (*Neuroticism*, също „Емоционална стабилност“, *Emotional Stability*, N) – този показател представя по обратен начин липсата на страдание, безпокойство и затормозяване, потиснатост, напрегнатост и податливост на стрес, раздразнителност и обидчивост, склонност да се изпитва чувство за вина, подчертана нерешителност в действията, песимизъм и ирационални мисли, дали е ниско самочувствието, доколко хронични са отрицателните емоции, има ли предразположение към афективни разстройства (тревожност, депресия и др.).

Други пет измерения, възприемани като противоположност на адаптивните области, могат да се измерят с краткия Въпросник за DSM–5 (Krueger et al., 2012; Koleva & Kaltchev, 2019; Monaghan & Bizumic, 2023), който обхваща следните трайни личностни смущения:

- а. „Отрицателни емоции“ (*Negative Affectivity*, за по-кратко се използва обозначението NAF) – маркер за психично страдание, дължащо се на отчетливи отрицателни емоции и чувства, повлияни от стресиращи преживявания;
- б. „Отчуждение“ (*Detachment*, DET) е индекс за нагласа на безразличие и липса на ангажираност с дейности и отношения, поведение на социално отдръпване, загуба на интерес от общуването, и др.;
- в. „Съперничество“ (*Antagonism*, ANT) е показател, който отразява склонност към утвърждаване на личното превъзходство, към възползване и съперничество, ощетяващи както човека, така и другите, към демонстриране на отношения, които са във вреда на другите и водят до конфликти на интереси и очаквания, и др.;

- г. „Невъздържаност“ (*Disinhibition, DIS*) описва слабия самоконтрол върху подбудите и импулсивното задоволяване на желанията, безотговорността, прибързаното увличане в необмислени рискови ситуации, и др.;
- д. „Странносту“ (*Psychoticism, PSY*) се определя от наличието на необичайни наклонности и начини на мислене, ексцентрично поведение, завладяващи представи и вярвания без фактическо основание и връзка с реалността.

Обединени в един показател, петте вида лични проблеми са насока за наличието или отсъствието на хронични *затруднения (TOTAL)*, превръщащи хората в своеобразни *клетници*, страдащи заради патологичния си характер, или *злодеи*, причиняващи страдание на другите.

Теоретико-емпиричният модел на „тъмните черти“ предлага алтернативен, но същевременно по-детайлен и допълващ гореописания подход за систематично измерване на устойчиви поведенчески нагласи от спектъра на екстернализираното поведение – описва по-конкретно кои са *злодеите* сред нас – тези, които избягват да носят отговорност, и така създават, поддържат и пренасят проблемите и конфликтите върху другите (Međedović & Petrović, 2015; Book et al., 2016). Според тази концепция това обикновено са нормални хора, които вярват, че са *специални (feeling special, SPECIAL)*, смятат се за *хитруци (being crafty, CRAFTY)*, обичат да *буѝстват (getting wild, WILD)* и стават *жестоки (getting mean, MEAN)*; чертите са обозначени по този начин с цел да се намали реакцията на отхвърляне спрямо оригиналните им наименования; виж Paulhus et al., 2021, p. 213). Ключовите характеристики на всекидневните прояви на тези черти при „хитрите“ са липсата на съчувствие и манипулирането за извличане на лична изгода, при „специалните“ – жаждата за внимание и самохвалството, при „буѝните“ – импулсивността и търсенето на рискови вълнуващи преживявания, а за „жестоките“ – насладата от причиняването на вреда и болка (Paulhus, 2014; Bonfá-Araujo et al., 2022). Когато са в по-изразена (субклинична) форма, същите обичайни поведенчески прояви служат за назоваване на патологични склонности: *нарцисизъм, макиавелизъм, психопатия и садизъм*, трайно ощетяващи социалните отношения:

- а. за *нарцисизма* („самохвалство“) е присъщо чувството за превъзходство и грандиозност, водещо до безкраен стремеж към подсилване на егото, всепоглъщащият мотив за преувеличен смисъл на собствена значимост, чувство за привилегированост, натрапчиво търсене на внимание и признание от страна на другите;
- б. *макиавелизмът* („хитрост“) се определя като търсене на надмощие чрез машинации, стратегии и манипулиране, преследване на власт с

убеждението, че човекът има право да използва другите въпреки тяхното несъгласие, воден е от отявлено циничен светоглед, липса на морал, предварително планира принуждаващи сценарии, изгражда съюзи и поддържа положителна репутация чрез внушаване на фалшиви впечатления за себе си;

- в. *психопатията* („буйство“) е тип поведение, при което е налице стремение да се рискува на цената на междуличностни конфликти и пренебрегване на хармонични отношения с другите, характеризира се с импулсивност, необмислени действия, недостатъчен самоконтрол и неспособност за ограничаване на неподходящи пориви; когато е придружена от социално предпочитани качества като изтъкване на интелигентността, привлекателността, атлетичните способности, психопатното поведение може да придобие по-обострена форма;
- г. за *сацизма* („жестокост“) е характерна склонността да се причинява болка и да се извлича удоволствие от страданието на другите, вълнение от нараняването и унижаването им, безразличие, презрение и безчувственост към тях, особено когато са в по-слаба и безпомощна позиция, или липса съпричастност към пострадалите. Възприемането на подобни *социално желателни нагласи* или, обратно, разграничаването от и отричането на *социално неприемливи склонности* би могло да засегне *чувството за неповторимост* и да е в тон с убеждението, че човекът е последователен и съгласуван във вижданията си, че представя себе си непресторено и непосредствено по време на самооценката (Jones & Paulhus, 2017).

В такъв случай не е ли необходимо да се разгледа доколко изопачаването и преиначаването на „преимущества“ и „слабости“ по време на личната самооценка допринасят за изкривяване на стремежа към съгласуване между намерения и външно поведение, роля и характер, дали последователността в себепредставянето има значение за изясняване действително ли човекът е това, което отчита, че е или само образ, оформен от въображението му за онова, което иска или има нужда да бъде?

Смята се, че индексът за *автентичност*, разработен от Ууд и съавтори (Wood et al., 2008), може да определи доколко количествените самооценки и истинското Аз съвпадат в себеописанията на действителни черти, чувства и убеждения и до каква степен има съгласуваност в собствената самооценка по следните три показателя:

- а. *чувството за автентичен живот (authentic living, AL)* е обобщение на последователно и съгласувано изразяване на емоции и убеждения, съ-

образено предимно със субективното осъзнаване на всички лични преживявания, така че човекът да е верен на себе си и да живее в съответствие със своите ценности и вярвания;

- б. степента, до която изпитва *отчуждение от себе си (self-alienation, SAL)*, отразява субективния опит на човека, който не познава себе си и чувства, че няма допир с истинското си Аз; резултат е на фалшиво разделение между реално и въображаемо себепредставяне, както и на разминаване между осъзнатото себепредставяне (публичния „Аз“) и реалното преживяване на себе си (личния „Аз“);
- в. доколко даден човек *приема външно влияние (accepting external influence, AEI)*, нуждае ли се от близки отношения, чувствителен ли е към социалното одобрение или отхвърляне, проявява ли готовност и води ли се от мнението на другите, съобразява ли се с очакванията им и поддава ли се на влиянието им.

Между трите аспекта се допуска взаимодействие – съгласието с възгледите на другите и приемането на външно влияние засягат както чувството за отчуждение от себе си, така и преживяването на живота като автентична проява на собствената уникалност, но идеалната съвместимост между тези аспекти е практически непостижима, т.е. винаги е налице някаква степен на себеотчуждение, но оптималното съотношение води до благоприятни последици за психичното функциониране (Robinson et al., 2012; Gohar et al., 2016).

Оптимистичният уклон е един от отличителните признаци на нереалистично завишено чувство за *удовлетворение от живота* (Diener et al., 1985), *процъфтяване* (Diener et al., 2010), *благополучие* (Diener et al., 2018) и *преуспяване* (Su et al., 2015), а предоверяването на собствената правота, преднамереното представяне в по-лицеприятна светлина, убедеността в личното превъзходство, постигането на личните цели за сметка на другите и без оглед на използваните средства, осъществяването на спонтанните влечения независимо от последствията, извличането на удоволствие от страданието на другите очертават границите и отношенията между *положителната илюзия* и, обратно, *негативистичния уклон* – елементи от своеобразен *имплицитен репертоар*, при който могат да се задействат както общ адаптивен, така и дезадаптивен процес. Установено е, че системните изкривявания на самооценката могат да се представят математически (Фердинандов, 2024) като:

- а. *системен шум* – измерва нивото на нереалистичност в самооценката като обобщава устойчивата вътреличностна склонност да се завишава самоувереността до степен на самозаблуда (*смушение в нивото*; по Ка-

неман и съавтори, 2021), както и доколко даден човек не се самооценява честно и изопачава често срещани слабости, което зависи от междуличностния контекст (*смущение в схемата*, пак там);

- б. *обезценяване на ползата от самооценката* (по Leibson, 1997) – отчита пренебрежителното отношение в нагласите на база на дисбаланса в резултат на преувеличената и преиначена самооценка.

ЦЕЛ

Възможно ли е да се разшири изследователската рамка за системен шум и обезценяване на ползата, в която са интегрирани по балансиран начин двата вида СЖО, и доколко тази номологичната мрежа допринася за изясняване на значението на двата проспекта в по-широкия контекст от личностни характеристики?

Целта на изследването е да се провери доколко емпиричният модел на въпросниците съответства на поляризираните виждания за личността – положителни („силни“) и негативни („слаби“) страни, и да се установи как и доколко производните индекси за системен шум и обезценяване на ползата от самооценката взаимодействат с тези аспекти.

ХИПОТЕЗА

Хипотезата на изследването е, че от двата функционални показателя – обезценяване (D) и системен шум (SN), специфични признаци на изкривявания в преценката за „силни“ и „слаби“ страни, зависят различни траектории, според които могат да се предвидят някои динамични сценарии за промяна и криза в поведенческите нагласи – D е признак на афинитет към определен вид тъмни черти и екстернализирани личностни смущения, а SN е белег за фалшифициране на адаптивни личностни черти и лично благополучие. Очаква се и че разликите в мрежовите модели, в които се включват SN и D, ще са минимални, т.е. без значителни вариации, дължащи се на пола.

МЕТОД

В изследването са използвани следните седем въпросника, които са част от две отделни батерии за комплексна личностна самооценка на тема „*Какво те кара да се чувстваш добре и как го постигаш?*“ (първият изследователски дизайн, I ИД), достъпна за попълване в интернет на адрес <https://forms.office.com/r/mg91jAL398>, и „*Кои са твоите силни и слаби страни?*“ (II ИД), достъпна на <https://forms.office.com/r/X55wR7F09e>:

1. *Кратък въпросник за тъмната четворка (Short Dark Tetrad, SD4; Paulhus et al., 2021)*. Скалата се използва в I ИД и се състои от 28 твърдения – по 7 за всяка от четирите тъмни черти: *самохвалство (SPECIAL)*, *хитрост (CRAFTY)*, *буйство (WILD)*, *жестокост (MEAN)*. За самооценка се използва Ликъртова скала с диапазон от 1 до 5 (1 – въобще не; 5 – напълно да), а крайните показатели се изчисляват като средноаритметична стойност от получените самооценки.
2. *Въпросник за автентичен живот (Authenticity Scale, AS; Wood et al., 2008)*. Включен е в I ИД и се състои от 12 твърдения – по 4 за трите аспекта: *автентичен живот (Authentic Living, AL)*, *отчуждение от себе си (Self-Alienation, SAL)* и *приемане на външно влияние (Accepting External Influence, AEI)*. Самооценката се осъществява чрез Ликъртова скала от 1 до 7 (1 – въобще не; 7 – напълно да), а индексите се изчисляват като сумарна стойност за четирите твърдения по всяка от трите под-скали.
3. *Скала за удовлетворение от живота (Satisfaction With Life Scale, SWLS; Diener et al., 1985)*. Скалата е част от I ИД, едномерна е и е съставена от 5 директно формулирани твърдения, за които е установено, че описват по обобщен начин *личното благополучие (Subjective Well-Being, SWB)*. Ликъртовата скала варира от 1 до 7 (1 – въобще не; 7 – напълно да), а крайният индекс сумира петте самооценки.
4. *Кратък въпросник за преуспяване (Brief Inventory of Thriving, BIT, Su et al., 2015)*. Част е от II ИД и съдържа 10 изцяло положително формулирани твърдения, които отразяват източниците на *преуспяването (Thriving, T)*. Използва се Ликъртова скала с диапазон на избора от 1 до 5 (1 – въобще не; 5 – напълно да), а крайният бал се представя като средноаритметична стойност.
5. *Кратки въпросници за Големите пет черти (В I ИД е използвана много кратката скала Ten-Item Personality Inventory, TIPI, Goslin et al, 2003, а във II ИД – Big Five Inventory-2-Short, BFI-2-S, Soto & John, 2017)*. Първият въпросник съдържа 10 твърдения – по 2 за всяко измерение, като 5 са реверсивни, а вторият – 30 стимула – по 6 за всяка от петте личностни черти *отворен ум (Open-mindedness, O)*, *съвестност (Conscientiousness, C)*, *екстраверсия (Extraversion, E)*, *сърдечност (Agreeableness, A)* и *емоционална стабилност (Emotional Stability, N)*, 15 от които са зададени в прав текст и 15 – реверсивни. Скалата за самооценка е от Ликъртов тип – за TIPI се използва диапазон от 1 до 7 (1 – въобще не; 7 – напълно да), като крайните балове са сумарни, а за BFI-2-S от 1 до 5 (1 – въобще не; 5 – напълно да), а крайните балове се изчисляват като средноаритметична стойност.

6. *Кратък личностен въпросник за DSM-5 (PID-5-BF, Personality inventory for DSM-5 – Brief Form; Krueger et al., 2013; Колева и Калчев, 2019)* присъства във II ИД и се състои от 25 кратки изречения, които служат за самооценка по Ликъртова скала (от 0 – въобще не, до 3 – напълно да) до каква степен всяко от петте твърдения описват едно от петте вида личностни смущения: *отрицателни емоции (NAF), невъздържаност (DIS), съперничество (ANT), отчуждение (DET) и странности (PSY)*.
7. *Кратки форми на балансиран въпросник за социално желателно отговаряне (B I ИД е използван *Balanced Inventory for Desirable Response-6-Brief Form, BIDR-6-BF*, по Paulhus, 1998, а във II ИД – *Balanced Inventory for Desirable Response-16 Short Form, BIDR-16SF*, Hart et al. 2015).* Двата въпросника съдържат съответно шестнадесет (BIDR-16SF) и шест твърдения (BIDR-6-BF), като в много кратката версия са включени само по три твърдения за двата вида социално желателно отговаряне – *себеизтъкване (Self-Deception Enhancement, SDE) и преиначаване (Impression Management, IM, суровите балове се изчисляват реверсивно)*. Стимулите се оценяват с Ликъртова скала от 1 до 5 (1 – въобще не; 5 – напълно да), а крайните балове са средна стойност.
8. *Системният шум (SN) и обезценяването на ползата (D) от самооценката се изчисляват чрез следните две формули:*

$$(1) SN = \sqrt{SDE^2 + IM^2} \quad \text{и} \quad (2) D = \frac{SDE - IM}{2}$$

Пояснение: Системният шум (SN) в уравнение (1) е равен на квадратния корен от сумата от квадратните стойности на стандартните балове, получени за двата вида СЖО – за смущение в нивото се приема себеизтъкването (SDE), а за смущение в схемата се приема преиначаването (IM); в уравнение (2) обезценяването на ползата (D) е равно на намалената наполовина разлика между крайните балове за SDE и IM.

Преводите на седемте въпросника са направени така, че формулировките да звучат полово неутрално, а за целите на изследването е взето съгласието на авторите им. Параметрите на вътрешна съгласуваност, конструктна валидност и кратка описателна статистика на въпросниците са представени в таблица 3 на Приложението.

Предмет на изследването са данни от допитвания до 823 участници в I ИД на средна възраст 17±8 години и 983 участници в II ИД на средна възраст 18±8 години (таблица 1).

Таблица 1. Характеристика на участниците в двете изследвания

ДЕМОГРАФСКИ ПРИЗНАК	I ИД (N=823)		II ИД (N=983)		
	БРОЙ	%	БРОЙ	%	
Пол	Мъже	387	47	434	44
	Жени	436	53	549	56

Двете изследвания са проведени на анонимни и доброволни начала, с две различни една от друга извадки в периода ноември 2020 – януари 2023 г.

Методите за анализ на хипотезите, които са използвани, са: (1) *корелационен анализ* за установяване на значимостта и големината на взаимовръзките, с които да се измери нивото на припокриване между личностни конструкти с положителна и отрицателна конотация, двата вида индекси за СЖО и крайните показатели за системен шум и обезценяване на ползата от самооценката; (2) *мрежови анализ* за изследване на три параметъра за *централност*, описващи взаимодействието между системния шум, обезценяването и личностните индекси: (а) *междинност (betweenness)* отчита каква е вероятността възлите (*edges*) да се появят на случаен принцип по произволно избран най-кратък път между два показателя и доколко тези възли могат да служат като посредници към други възли от мрежата; (б) *близост (closeness, centrality degree)* отразява вероятността даден възел да увеличи броя на връзките (*nodes*), падащи върху него по най-късия път; (в) *очаквано влияние (expected influence)* измерва доколко активацията на определени възли въздейства върху други, усилвайки или отслабвайки връзките на съседните. Отрицателните стойности са показатели за ниска междинност, близост и очаквано влияние, и обратно. Мрежовите модели са създадени с JASP 0.17.2 при минимален праг $r > 0,29$ (незначими и по-слаби корелации не се включват, поради вероятността да не се направи точна прогноза за устойчива взаимозависимост между променливите; шансът може да се прецени като се превърне коефициентът за *корелация* в ниво на *конкордация* между индексите – параметър, описващ дяла на споделените каузални фактори, който при този възприет праг на корелация ще е $>60\%$ вероятност за взаимно обуславяне; Канеман и съавт., 2021, с. 129).

РЕЗУЛТАТИ

За изследване на очакванията, описани в първата хипотеза, само необходимите за целта корелационни коефициенти са обобщени в таблица 2. Корелацията между двата индекса за системен шум (SN) и обезценяване (D) е $r(821) = -0,128$ ($p < 0,001$) за I ИД и $r(981) = -0,064$ за II ИД ($p < 0,05$), което е находка за незначително припокриване между тях и в полза на първата хипотеза за тяхната самостоятелност.

Взаимовръзките на SN и D с останалите индекси са умерени до значителни. Независимо от това, че са използвани два различни въпросника за самооценка на

петте общи личностни черти, все пак от получените резултати може да се установи, че *системният шум* (SN) консистентно и в умерена до значителна степен влияе върху и се влияе от няколко важни за социалната адаптация измерения: *автентичност* (AL), *сърдечност* (A), *съвестност* (C) и *стабилност* (N), в противовес на *отчуждение от себе си* (SAL) и *приемане на външно влияние* (AEI).

По идентичен начин системният шум взаимодейства с двата индекса за благополучие: за *лично удовлетворение* (SWB) и *преуспяване* (T), докато индексът за *обезценяване на ползата* (D) е свързан със социално неприемливи черти от „тъмния“ и дезадаптивния спектър на личността.

Таблица 2. Взаимовръзки между първичните и вторичните показатели

ПОКАЗАТЕЛИ:	I ИД (N=823)		ПОКАЗАТЕЛИ:	II ИД (N=983)	
	<i>Системен шум (SN)</i>	<i>Обезценяване на ползата (D)</i>		<i>Системен шум (SN)</i>	<i>Обезценяване на ползата (D)</i>
<i>Себеизтъкване (SDE)</i>	0,665**	0,646**	<i>Себеизтъкване (SDE)</i>	0,766**	0,589**
<i>Преиначаване (IM)</i>	0,775**	-0,717**	<i>Преиначаване (IM)</i>	0,809**	-0,634**
<i>Отворен ум (O)</i>	0,173**	0,049	<i>Отворен ум (O)</i>	0,244**	0,021
<i>Съвестност (C)</i>	0,381**	-0,081*	<i>Съвестност (C)</i>	0,493**	0,052
<i>Екстраверсия (E)</i>	0,176**	0,049	<i>Екстраверсия (E)</i>	0,298**	0,251**
<i>Сърдечност (A)</i>	0,366**	-0,158**	<i>Сърдечност (A)</i>	0,460**	-0,245**
<i>Стабилност (N)</i>	0,459**	0,032	<i>Стабилност (N)</i>	0,462**	0,234**
<i>Хитрост (CRAFTY)</i>	-0,094	0,395**	<i>Отрицателни емоции (NAF)</i>	-0,366**	-0,210**
<i>Самохвалство (SPECIAL)</i>	0,014	0,441**	<i>Отчуждение (DET)</i>	-0,268**	-0,060
<i>Буйство (WILD)</i>	-0,258**	0,345**	<i>Съперничество (ANT)</i>	-0,346**	0,333**
<i>Жестокоост (MEAN)</i>	-0,300**	0,301**	<i>Невъздържаност (DIS)</i>	-0,392**	-0,084**
<i>Автентичен живот (AL)</i>	0,395**	0,247**	<i>Странности (PSY)</i>	-0,366**	-0,093**
<i>Себеотчуждение (SAL)</i>	-0,419**	-0,052	<i>Преуспяване (T)</i>	0,481**	0,152**
<i>Приемане на външно влияние (AEI)</i>	-0,382**	-0,009			
<i>Лично благополучие (SWB)</i>	0,418**	0,185**			

Бележка: Степента на сигурност е обозначена с ** при $p < 0,001$; * – при $p \leq 0,05$.

Поляризация в нагласите за СЖО, т.е. умерено изразено противопоставяне под формата на *идеализация* на адаптивни черти и *неутрализиция* на дезадаптивни черти на личността и трайните състояния на себеотчуждение и поддаване на чуждо влияние, като контрапункт на автентичния начин на живот, благополучие и преуспяване, се наблюдава само спрямо два индекса – *жестокост* (MEAN) и *съперничество* (ANT). Тази първа и съществена находка в обобщените резултати от изследването насочва тълкуването в очакваната посока – противопоставянето между „желателни“ и „нежелателни“ черти в характера изглежда прототипно от гледна точка на очертания средноаритметичен образ на извадката.

За по-обстойно изследване на втората и третата хипотеза са създадени и мрежови модели, които детайлно описват обема на по-значителните корелации, чрез които може да се определят *устойчивостта* на връзките между индексите и *преимуществото* на някои от тях спрямо други ($r \geq 0,30$ или вероятност за конкордация поне 60%, като най високите са до $r=0,71$ или 75%).

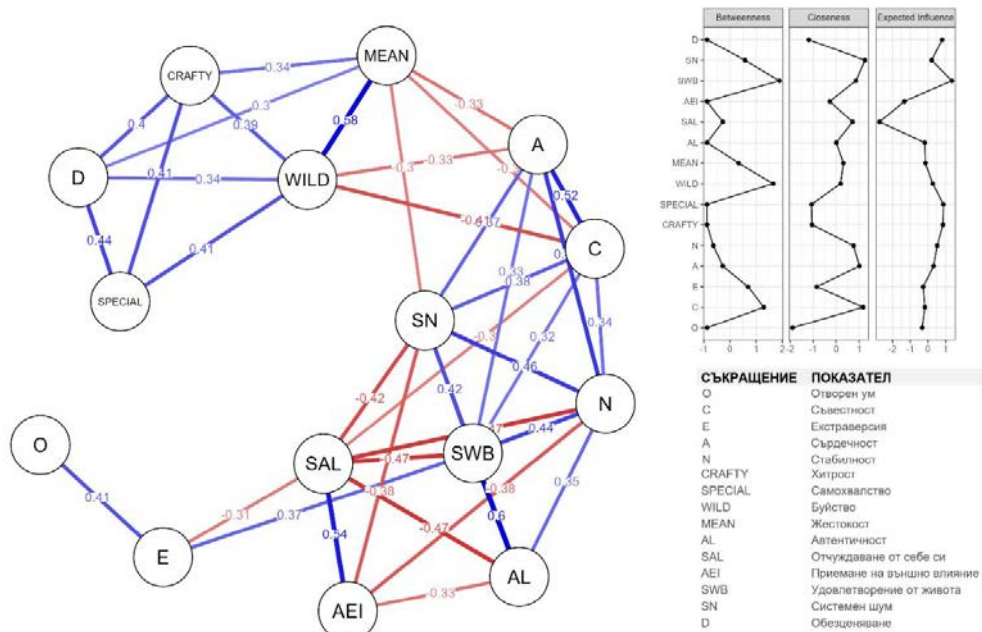
На фигура 1 са представени две наглед ясно разграничени траектории на взаимодействие между няколко възела с по-изразена междинност на върховете, което означава концентриране на очакваното им влияние върху другите показатели.

Първата мрежа фокусира връзките си около *системния шум* (SN), който заема централна позиция не само заради близостта и междинността си спрямо чувството за *удовлетворение от живота* (SWB) и *автентичния начин на живот* (AL), но и спрямо ключов центриращ възел от спектъра на „тъмните“ черти – *жестокост* (MEAN). Личностната черта, която оформя възможно най-тясна връзка със социализиращия характер на системния шум, е *съвестност* (C), като мрежата на взаимодействие на SN с другите две черти допринася за поддържането на приемливо ниво на *социализация* или *стабилност* (α -фактор, „А“, „С“ и „N“, Digman, 1997; DeYoung et al., 2002; DeYoung, 2006) и оптимистична *илюзия за благополучие* (SWB), което е в унисон с други открития в тази област (Taylor et al., 2003). Периферни и с по-несъществено значение остават двете черти, за които се смята, че се определят от втория универсален фактор – за постигане на *лична зрялост* или *пластичност* (β -фактор, „Е“ и „О“, Digman, 1997; вж. също DeYoung et al., 2013; Cieciuch & Strus, 2017; Cieciuch & Strus, 2021). Стойностите за очаквано влияние на индексите от „позитивния“ (адаптивния) спектър са много високи за *лично удовлетворение* (SWB), около което се позиционират увереността в собствените убеждения и *автентичният начин на живот* (AL) като контрапункт на *себеотчуждение* (SAL). От това следва, че непоследователното отстояване на себе си и неведението за собствените преживявания в координирана връзка с *възприемчивостта на външно влияние* (AEI) – два индекса с най-слабо влияние в мрежата, са показателни за потенциалната уязвимост, противопоставена на *самохвалството* (SPECIAL).

Втората траектория, описана на фигура 1, се организира около взаимодействието между чертите от „тъмния“ спектър, състояща се от *самохвалство* (SPECIAL), *хитрост* (CRAFTY) и *буйство* (WILD) – показатели с най-високо очаквано въздействие, които допринасят с умерена до значителна вероятност не само за повишаване на *обезценяване на ползата* (D) от самооценката, но и за понижаване на желанието да се отчитат прояви на *жестокост* (MEAN) – индекс с най-голяма междинност.

Мрежовият модел, представен на фигура 2, изобразява значително по-сложни траектории на взаимодействие, но някои от тях пресъздават описаните по-горе находки. Три траектории предлагат отправна точка и ориентир за тази частична логико-семантична съпоставка. Първо, вторичният индекс за системен шум (SN; на фигура 2) се отнася към показателя за *преуспяване* (T) така, както SN – към *лично благополучие* (SWB) и *автентичен начин на живот* (AL, фигура 1). Във втората мрежа *преуспяване* (T) е не само междинен, но и силно изразен събирателен възел с много силно влияние.

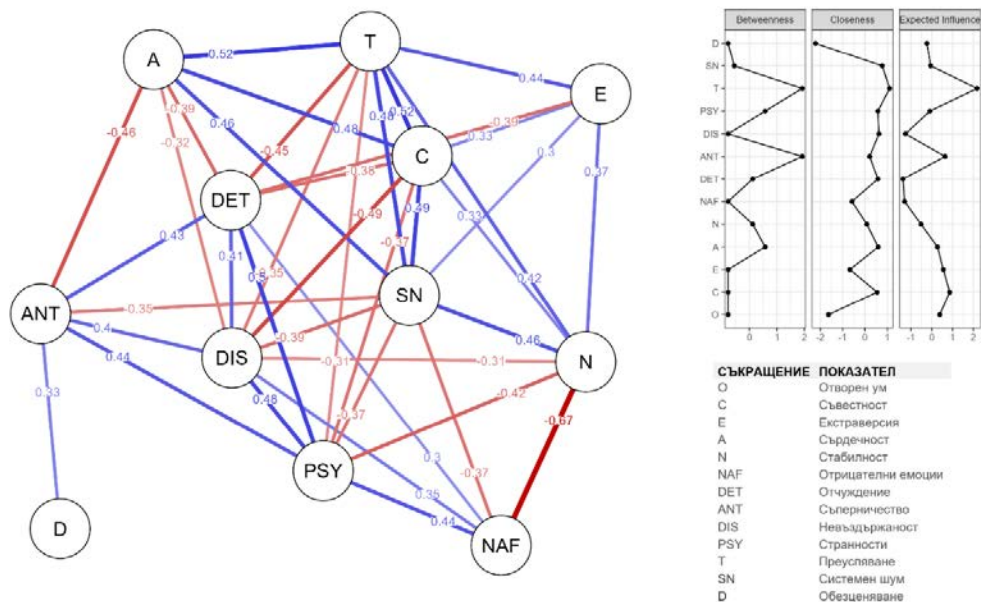
При сходни параметри на взаимодействие SN оформя силни положителни взаимовръзки не само със силно предпочитани личностни черти като *емоционална стабилност* (N), *съвестност* (C) и *сърдечност* (A), но по-умерено и с отрицателен знак взаимодействия с индексите за екстернализирани поведенчески смущения – *невъздържаност* (DIS) и *съперничество* (ANT) – разликите между корелациите е минимална (<0,09).

Фигура 1. Мрежови модел на показателите от IID

Обезценяването на ползата от самооценката (D, на фигура 2) – индекс с периферна позиция и влияние в мрежата, което следователно може да послужи за косвен – при ниска степен на повлияване от другите показатели – признак за изкривяване. Този резултат показва, че D е умерено свързан със *съперничество* (ANT), дължащо се на надменност и стремеж за възползване от другите – модел, който се припокрива от логико-смислова гледна точка с две от „тъмните“ черти – *самохвалство* (SPECIAL) и *хитрост* (CRAFTY) – находка, сходна с други констатации (Dinić et al., 2021).

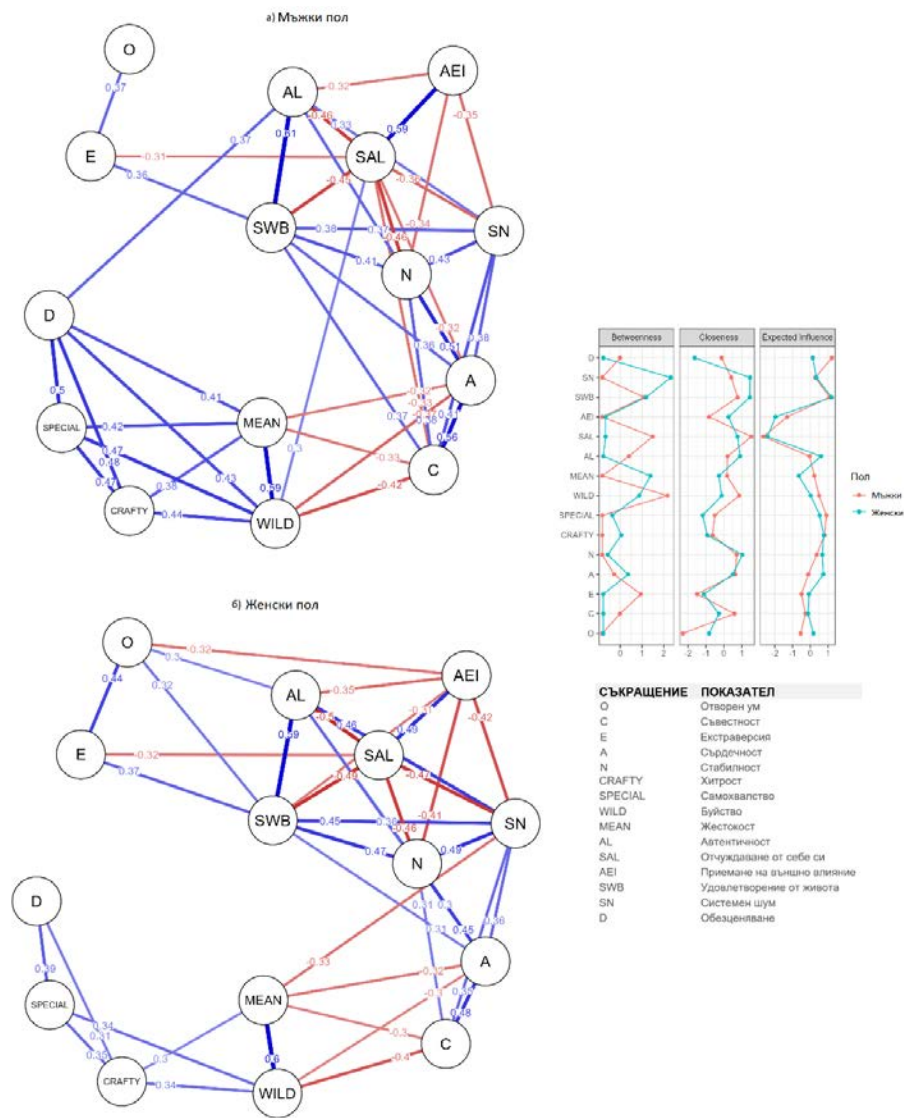
Трети важен момент, въз основа на който може да се наблюдава взаимно допълване между двете мрежи, е умерената отрицателна взаимовръзка между SN и *отчуждение от себе си* (SAL, фигура 1; $r(821) = -0,419, p > 0,001$), както и слабата корелация между SN и *отчуждение* (DET, фигура 2; $r(981) = -0,269, p > 0,001$) – вероятно системният шум „маскира“ и „компенсира“ вътреличностни смущения по-скоро когато човекът не е наясно със себе си, отколкото когато избягва да създава близки отношения и изпитва безразличие към случващото се в живота.

Фигура 2. Мрежови модел на показателите от II ИД

За да се изследва допускането за неизменност и устойчивост на тенденциите да се изкривяват самооценките по двата специфични начина, бяха създадени мрежови образци, чиито траектории са очертани от парциалните корелационни връзки и параметри за мрежово позициониране и взаимодействие

между показателите от двете изследвания, обособени на база полова идентификация (фигури 3 и 4).

Фигура 3. Примери за полови специфики в мрежовите модели от I ID

В примерната мрежа от I ID (фигура 3) се наблюдават минимални вариации в корелационните пътеки, като при участниците от женски пол мрежата е чувствително по-интегрирана в адаптивния спектър, докато при групата от мъжки пол „тъмният“ спектър е значително по-съгласуван от очакваното, т.е.

преходите от един вид ощетяващо поведение към друг са трудно разграничими. При по-детайлно сравнение между двете схеми половата разлика във взаимовръзките на SN с отрицателен знак се организира около *жестокост* (MEAN) – при групата от мъжки пол мрежата от тези черти е значително по-фокусирана към D.

От фигура 3 е очевидно и че полът няма особено голямо значение за оформяне на централните връзки на *системен шум* (SN) и *обезценяване* (D) с останалите индекси от „тъмната“ (психопатологична) и „благополучната“ (адаптивна) сфера.

Разсейването на стойностите за близост и очаквано влияние в малка степен се дължи на половите специфики и изглежда следват сходни траектории – пикови разлики в параметрите за междинност се наблюдават при четири показателя, които са критично важни за чувството за функционалната цялост на човека – SN, *отчуждение от себе си* (SAL), *жестокост* (MEAN) и *буйство* (WILD). В ядрото от взаимовръзки между адаптивни черти и функционални нагласи, описани в предишните два модела, присъства ключов момент, общ и за двата пола (фигура 3).

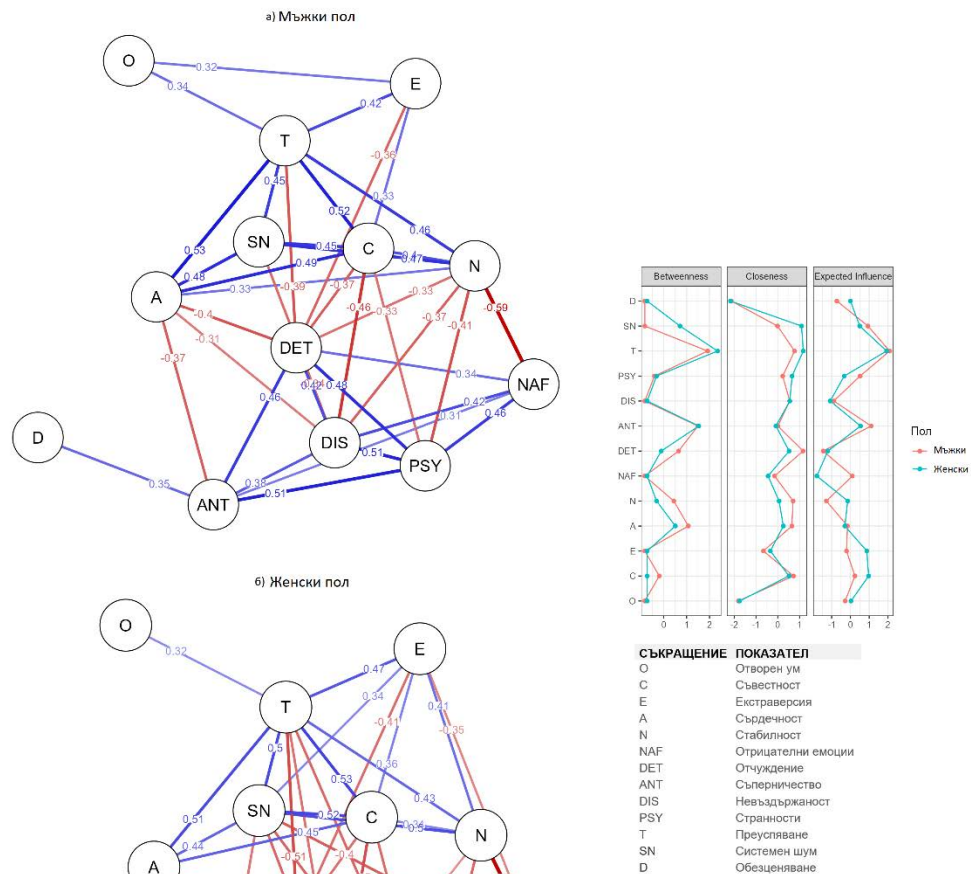
Изглежда, че оптималната адаптация зависи от поддържането на *положителна илюзия* и при двата пола, която предпазва от проява на противоречащи или вредни за личността импулси и склонности. Тези взаимовръзки от индекси, определени от У. Мишел като важна част от *психичната имунна система*, поддържат морално обусловената преценка за това, доколко *добросърдечно* (A) и *съвестно* (C) хората да се отнасят към своите дейности и към другите.

При внезапен и трудно преодолим стрес (шок) или хронично напрежение (дистрес) *благополучие* (SWB и T), *емоционална стабилност* (N) и *системен шум* (SN) намаляват, след което се задейства каскада от различни смущения и критични обрати, които могат да повишат упоритото и непрестанно желание на хората да мислят за възможни алтернативи на събития от живота, които вече са се случили. Вследствие на това те може да действат така, както смятат, че другите биха искали те да действат, и така стават *възприемчиви към външно влияние* (AEI) – стават податливи на неприсъщи за тях внушения, а *отчуждението от себе си* (SAL) нараства.

Установената значителна полова неизменност на този „сценарий“ (или поведенческа схема „ако/то“; Мишел, 2020) до голяма степен се удостоверява и от примерните мрежи, създадени с показателите на II ИД (фигура 4).

Тук някои от индексите имат по-различен смислов ракурс: SN маскира и противодейства на NAF, PSY и ANT, вместо на MEAN. Специфичното при групата от женски пол (фигура 4) е акцентът върху социално приемливата показна самоувереност – колкото по-висока е самозаблудата им, толкова по-малко вероятно е да проявят ответна жестокост при оспорването ѝ, а мъжката групово специфика (фигура 4) е цинично да пренебрегват и да омаловажават последствията от това да създават проблеми на другите, допускатки че може да им се размине.

Находката актуализира виждането на К. Г. Юнг – *чувството за триумф* прикрива злобно пораженчество и обратно, и все пак тази спекулация изисква по-обстойни индивидуални контекстуализации. В случая емпиричното описание на контрапункта между адаптивни и дезадаптивни черти отразява ярък *морален контраст*, проявяващ се в ситуации на житейски конфликти, когато нежелани склонности надделяват под въздействие на непреодолими ситуационни сили и провокират силна емоционална реактивност – признак на криза.

Фигура 4. Примери за полови специфики в мрежовите модели от II ИД

Интуитивно обяснение е наличието на специфична придобита стереотипна поведенческа схема с отбранителен характер – ако *илюзорната самоувереност* е застрашена, при разсейване на отговорността от 69% до 75% е шансът да се задейства промяна в характера, придружена от отрицателни емоции, странен начин на мислене и съперничество, т.е. „героят“ да се превърне в „злодей“, а „светецът“ – в „клетник“.

Възможно е и тези специфични контрасти да са страничен продукт, дължащ се на начина, по който стимулите в измервателните инструменти рамкират разбирането на участниците за съдържанието на петте области от черти. По-краткият и смислово по-стеснен обем на въпросника TIPI (I ИД) в сравнение с BFI-2-S (II ИД) обхваща три пъти по-малко твърдения за идентификация на по-конкретни личностни черти (фасети). Като цяло описаните емпирични находки не противоречат съществено на издигнатите хипотези за наличие на последователно организирани и самоусилващи се траектории. Посоката на тенденциите по-скоро описва поляризацията и обратите в житейските нагласи, а представените полови специфики посочват какво в тях *не е* инвариантно (прототипно), т.е. не бива да се възприема като окончателно доказателство за наличие на „архетипни структури“, които определят хода на динамиката и симптоматичната трансформация на личността от „персоната“ към „сянката“.

ОБСЪЖДАНЕ

Резултатите от проучвателните мрежови анализи (фигура 1 и 2) показват, първо, че системният шум и обезценяването на самооценката са ключови показатели, които участват при оформянето на концептуалната структура на личността – компонентите на „Аза“ (съответстващи на образите на „светците“ и „героите“) и „другият Аз“ (на „злодеите“ и „клетниците“) са само условни, но отчетливо поляризирани. Параметрите и взаимодействията в първия обобщен модел (Фигура 1) допълват тази цялостна картина. Описаните сценарии на свръхрепрезентиране на положителни аспекти и траекториите, очертаващи потенциалния срыв на самонадеяността и старанието хората да поддържат лицемерна маска, прикриваща „другия им Аз“, могат (около 61–63% е вероятно при около 24–27% от случаите и в двете извадки) да стимулират стремеж към наваксване на изгубени ползи. Според моделите това наваксване обостря чувствителността към публично отхвърляне, засилва податливостта на външно влияние и така не само повиша нивото на себеотчуждение, но и намалява личната автентичност и благополучие.

Според втората номологична мрежа (фигура 2), която допълва *характерологично* обема и спецификите на взаимовръзките от първата (фигура 1), когато този поляризиран поведенчески *репертоар* не намери подходящите условия за осъществяване, това може да доведе до повишена самокритичност, придру-

жена от изява на нетипични импулсивни и несъгласувани затормозяващи отрицателни емоционални преживявания, необичайни реакции и странни състояния, задействани от неуместни емоционални схеми, които подронват не само взаимоотношенията с другите (Horowitz, 1998; Wright et al., 2022; Kardum et al., 2023), умствената твърдост и индивидуалното приспособяване (Onley et al., 2013; Love & Holder, 2014), но и емоционалната интелигентност (Walker et al., 2021). Подобни зависимости са открити и при други опити за създаване на номологични мрежи около черти с дезадаптивен и неприемлив характер (Blötner et al., 2022; Dinić et al., 2021; Neumann et al., 2021; Schreiber & Marcus, 2020; Rogoza et al., 2019; Schermer & Jones, 2020; Rogoza et al., 2021), при които спецификите зависят в малка степен от пола на участниците, особено в спектъра на социално неприемливи черти (Blötner et al., 2022a; Chiorri et al., 2019; Colins et al., 2017; Dinić & Wertag, 2018; Neumann et al., 2012).

Двата индекса: за системен шум (SN) и обезценяване на ползата (D), може да се възприемат по-скоро като относително самостоятелни и експлицитни маркери за наличие на устойчиви модели на взаимовръзки, някои от които създават и поддържат *огледален поляритет* в една зависимо възникваща и самоорганизираща се цялостна структура от личностни черти. Съгласно *принципа за симетрията на Брънзуик* (Figueredo et al., 2015; Paulhus & Klaiber, 2020) двата индекса, разгледани на равнопоставено ниво в организацията на личностните нагласи и преценки, са по-скоро свидетелство за уравновесяване или диспропорционалност в тези две относително различни йерархични области на поведение. Признаците на *двойствени стандарти* (двуличиe) в отношението към самооценката не са еднозначни симптоми на проявяването на два „архетипа“ от колективното несъзнавано – „персоната“ и „сянката“. Независимо от метафоричния характер и риторичните жестове, с които К. Г. Юнг, К. Роджърс и У. Мишел описват динамиката в сценария на личностната криза, дължаща се или на загуба на самоконтрол и неумение за поддържане на дългосрочна перспектива, тези психолози напомнят, че противопоставянето и размиването на индивидуалните устои под влияние на „колективните сили на несъзнаваното“ предлагат по-скоро съобразен с духа на времето интуитивен, евристичен и същевременно социално ангажиран критичен поглед към проявите на морален дуализъм спрямо високо ценени „преимущества“ и пренебрежително подценявани „недостатъци“ на личността. Изхождайки от предположението, че колкото по-универсален е характерът на *системния шум* (SN) и *обезценяването* (D), толкова по-малко зависят от пола, а ролята на *културата* като устойчив *социален стереотип*, индивидуализиран под формата на *личен репертоар*, е да затрудни и да забави промяната на психопатния характера (Zettler et al., 2020). В такива случаи подходът при измерването им е необходимо да отразява както тяхното дуалистично значение в общ план, така и ситуативната асиметрия, която изисква по-прецизен и комплексен подход (Kowalski et al., 2021; Voman, 2024).

Взети като цяло, описаните в тази част от анализа находки демонстрират в каква степен *уклонът към свръхувереност* влияе върху „...ценността на психичната имунна система и личните качества...“, които в краткосрочен план „поддържат жизнестойчивостта“ (Мишел, 2020, с. 263). Когато „прекаленият оптимизъм“ се комбинира със склонността да се прикриват импулсивни и злонамерени нагласи зад маската на омаловажаването на собствените недостатъци и подсилвани от чувството за привилегированост, това води до образуване на самоподдържащ се и самоусилващ се цикъл от обратни връзки, при които по косвен път подценяването на личните слабости до известна степен стимулира прекалената самоувереност и самозаблуда, и обратно, а каскадният ефект в мрежата обхваща и двата спектъра от „публичния образ“ и „личния характер“ на извадката.

Погледнато в по-общ план, статистическите находки от двете мрежи насочват интерпретацията и последващите предположения към един особен момент – тази на пръв поглед *инвариантност на самоуверената самозаблуда и обезценяването на ползата*, отразена от второстепенните индекси и връзката им с двата спектъра от личностни нагласи, може да изглежда привидна и подвеждаща. От тази гледна точка резултатите не са окончателно доказателство за наличието или липсата на устойчив дуализъм в структурата на личността, а още една находка в полза на изследването и оформянето на бъдещи изследователски хипотези. Вероятностните тенденции очертават елементите на относително комплексен и непълен *номинален модел* на структурни контрасти и динамични взаимодействия между личностни диспозиции, пресъздадени под формата на правдоподобна система за обяснение – поредната „истина в нечий очи“, която задейства самопотвърждаващ се *ефект на Пигмалион* – даден човек да се превърне в това, което се очаква от него (Rosenthal & Jacobson, 1968).

Ограниченията на изследването са основно две. Първо, представените в изследването статистически находки се базират на корелационен анализ и линейни модели, които очертават само до известна степен каскадните и серийно организирани *нелинейни ефекти* на взаимодействие и конфронтация между две относително различни сфери от личностната самооценка – на функциите за социално адаптиране и дисфункциите в поведението, между които бе открита обща пресечна точка. Преодоляването на другото ограничение може да стане при наличие на повече и по-диференцирани данни за различни кохорти – това ще допринесе за отразяването на влиянието на някои по-специфични демографски фактори и ще осветли до каква степен точността на моделирането на устойчивите тенденции зависи от поколенчески предпочитания (McCrinkle & Wolfinger, 2009; McCrinkle, 2021).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съотнасянето на двата индекса за системен шум и обезценяване на ползата от самооценката на личностни аспекти към по-широка мрежа от показатели показва, че опитът за обединяването на два самостоятелни вида мотиви за социално желателно отговаряне – привичката несъзнателно да се подчертава собствената самоувереност и преднамерено, и съзнателно да се изопачават впечатленията, за да се подведат другите – беше в голяма степен успешно. Резултатите от анализите на математическите функции също така показаха, че двата индекса могат да послужат като косвени признаци за наличие на склонности от спектъра на екстернализиращото, създаващо проблеми за околните, и интернализиращото поведение, създаващо проблеми за самия човек, като залогът да бъдат признати или отхвърлени социално неприемливи склонности и черти е значително по-висок от обичайния.

Двете вторични функции: системният шум и обезценяването на ползата, са полезна изходна точка, която насочва към предразположения, отнасящи се до фундаменталното влияние на социално желателното отговаряне – многомерни изкривявания, които самите хора понякога не допускат, че притежават, или пренебрегват тяхното субективно и социално значение. В случая беше демонстрирано, че системният шум и обезценяването могат да се приемат за признаци на криза между неустойчиви и наглед несвързани помежду си в краткосрочен план черти само ако е налице *контраст (поляризиращ ефект)* между двата спектъра. Емпиричните находки описват по специфичен начин ролята както на самомнението и неискреността (системния шум), така и на пренебрежението (обезценяването на ползата), като продукт на поляризиращи се нагласи и страничен ефект от ценностна рамка за „сценариен анализ“, при който сложната концептуална *структура* на личността, в която само наглед противоположни аспекти се допълват и взаимно хармонизират до момент на криза, всъщност се определят от стила на живот, ограничен от еднопосочни и еднозначни идентификации с желателни *или* нежелателни роли.

Посредством моделите за описание на евристични пътеки на подбор и определяне на „подходящите и неподходящите“ аспекти, приложими към определени социални „реалии“ (полови специфики), беше установено, че в краткосрочен план всеки от компонентите, източници на изкривявания, е самостоятелен и въпреки това по паралелен начин стимулира взаимодействията на останалите. Независимо от това, че са слаби до умерени, тенденциите не бива да се пренебрегват – ако такъв тип системни характеристики се наситят достатъчно, в дългосрочен план значението на всеки един от компонентите може да обедини ефектите си с останалите в матрицата на динамичната система (Simon, 1962), която вместо да ги изравни и неутрализира с цел целенасочената им организация съгласно кибернетичния прин-

цип, че доминиращите елементи в система с множество подсистеми са най-нестабилните (Ashby, 1957) вследствие на тяхната поляризация, това състояние може да доведе до неочаквани критични обрати.

ЛИТЕРАТУРА

- Барет, Л. (2023). *Как се раждат емоциите: тайният живот на мозъка*. София: Изток-Запад.
- Зимбардо, Ф. (2017). *Ефектът „Луцифер“: Как добрите хора стават зли*. София: Изток-Запад.
- Канеман, Д., Сибони, О., Сънстейн, К. (2021). *Noise. Смущения в човешкото мислене*. София: Изток-Запад.
- Колева, С., Калчев, П. (2019). Личностен въпросник за DSM–5: кратка форма (PID–5–BF). Факторна структура, надеждност и валидност в българска юношеска извадка. *Годишник на Софийския Университет „Св. Климент Охридски“*, Философски Факултет, Психология, Том 109, 115-152.
- Мишел, У. (2020). *Тестът Маршмелоу: развитие на самоконтрола*. София: Изток-Запад.
- Фердинандов, К. (2022). Изкривявания в точността при самооценка, *Психологическа мисъл*, 15(2), 114-147, Югозападен университет „Неофит Рилски“. <https://doi.org/10.37708/psyct.v15i2.706>
- Фердинандов, К. (2024, под печат). Системен шум и обезценяване на самооценката. *Българско списание по психология – Доклади от X Юбилеен международен конгрес по психология*, 3.XI.-5.XI.2023 г.
- Юнг, К. Г. (1993). *Архетипове на колективното несъзнавано, Избрано*, т. 2. Плевен: Евразия-Абагар.
- Юнг, К. Г. (1995). *За основите на аналитичната психология. Тавистокски лекции 1935*, Плевен: Евразия-Абагар.
- Юнг, К. Г. (2004). *Две студии по аналитична психология*. Плевен: Евразия-Абагар.
- Ashby, W. R. (1957). *An Introduction to Cybernetics*. London: Chapman & Hall Ltd.
- Blötner, C., Ziegler, M., Wehner, C., Back, M. D., & Grosz, M. P. (2022). The nomological network of the Short Dark Tetrad scale (SD4). *European Journal of Psychological Assessment*, 38(3), 187–197. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000655>
- Blötner, C., Webster, G. D., & Wongsomboon, V. (2022a). Measurement invariance of the Short Dark Tetrad across cultures and genders. *European Journal of Psychological Assessment*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000715>
- Boateng, G. O., Neilands, T. B., Frongillo, E. A., Melgar-Quiñonez, H. R., & Young, S. L. (2018). Best Practices for Developing and Validating Scales for Health, Social, and

- Behavioral Research: A Primer. *Frontiers in public health*, 6, 149, <https://doi.org/10.3389/fpubh.2018.00149>
- Boman, B. (2024). The Gray Nine and Parallel Personality Patterns: Big Five, Dark Tetrad, and a “Well-Rounded Personality”. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 1–17, <https://doi.org/10.1007/978-3-031-51636-8>
- Bonfá-Araujo, B., Lima-Costa, A. R., Hauck-Filho, N., & Jonason, P. K. (2022). Considering sadism in the shadow of the Dark Triad traits: A meta-analytic review of the Dark Tetrad. *Personality and Individual Differences*, 197, 111767. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2022.111767>
- Book, A., Visser, B. A., Blais, J., Hosker-Field, A., Methot-Jones, T., Gauthier, N. Y., Volk, A., Holden, R. R., & D'Agata, M. T. (2016). Unpacking more “evil”: What is at the core of the dark tetrad? *Personality and Individual Differences*, 90, 269–272. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.11.009>
- Campbell, D. T., & Fiske, D. W. (1959). Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix. *Psychological Bulletin*, 56(2), 81–105. <https://doi.org/10.1037/h0046016>
- Cheung, F. M., van de Vijver, F. J. R., & Leong, F. T. L. (2011). Toward a new approach to the study of personality in culture. *American Psychologist*, 66(7), 593–603. <https://doi.org/10.1037/a0022389>
- Chiorri, C., Garofalo, C., & Velotti, P. (2019). Does the Dark Triad manifest similarly in men and women? Measurement invariance of the Dirty Dozen across sex. *Current Psychology*, 38(3), 659–675. <https://doi.org/10.1007/s12144-017-9641-5>
- Cieciuch, J., & Strus, W. (2017). The two-factor model of personality. In Zeigler-Hill, V., Shackelford, T.K., (Eds.), *Encyclopedia of Personality and Individual Differences*, pp. 599–615, Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-28099-8_2129-1
- Colins, O. F., Fanti, K. A., Salekin, R. T., & Andershed, H. (2017). Psychopathic personality in the general population: Differences and similarities across gender. *Journal of Personality Disorders*, 31(1), 49–74. https://doi.org/10.1521/pedi_2016_30_237
- Cronbach, L. J., & Meehl, P. E. (1955). Construct validity in psychological tests. *Psychological Bulletin*, 52(4), 281–302. <https://doi.org/10.1037/h0040957>
- DeYoung, C. G., Peterson, J. B., & Higgins, D. M. (2002). Higher-order factors of the Big Five predict conformity: Are there neuroses of health? *Personality and Individual Differences*, 33(4), pp. 533–552. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(01\)00171-4](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(01)00171-4)
- DeYoung, C. G. (2006). Higher-order factors of the Big Five in a multi-informant sample. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91(6), 1138–1151. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.91.6.1138>

- DeYoung, C. G., Weisberg, Y. J., Quilty, L. C., & Peterson, J. B. (2013). Unifying the aspects of the Big Five, the interpersonal circumplex, and trait affiliation. *Journal of Personality*, *81*(5), pp. 465–475. <https://doi.org/10.1111/jopy.12020>
- Diener, E., Emmons, R., Larsen, R., Griffin, S. (1985). The Satisfaction with Life Scale, *Journal of Personality Assessment*, *49*(1), pp. 71-75. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4901_13
- Diener, E., Wirtz, D., Tov, W., Kim-Prieto, C., Choi, D. W., Oishi, S., & Biswas-Diener, R. (2010). New well-being measures: Short scales to assess flourishing and positive and negative feelings. *Social Indicator Research*, *97*, 143-156. <https://doi.org/10.1007/s11205-009-9493-y>
- Diener, E., Oishi, S., & Tay, L. (Eds.) (2018). *Handbook of well-being*. Salt Lake City, UT: DEF Publishers. DOI:nobascholar.com
- Digman, J. (1997). Higher order factors of the Big Five. *Journal of Personality and Social Psychology*, *73*, pp. 1246-1256. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.73.6.1246>
- Dinić, B. M., & Wertag, A. (2018). Effects of Dark Triad and HEXACO traits on reactive, proactive aggression: Exploring the gender differences. *Personality and Individual Differences*, *123*(1), 44-49. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.11.003>
- Dinić, B. M., Wertag, A., Sokolovska, V., & Tomašević, A. (2021). The good, the bad, and the ugly: Revisiting the dark core. *Current Psychology: A Journal for Diverse Perspectives on Diverse Psychological Issues*. *42*, 4956–4968, Advance online publication. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-01829-x>
- Dunning, D. (2011). The Dunning-Kruger effect: On being ignorant of one's own ignorance. In J. M. Olson & M. P. Zanna (Eds.), *Advances in experimental social psychology*, *44*, 247–296. Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-385522-0.00005-6>
- Figueredo, A. J., Gladden, P. R., Sisco, M. M., Patch, E. A., & Jones, D. N. (2015). The unholy trinity: The Dark Triad, coercion, and Brunswik-Symmetry. *Evolutionary Psychology*, *13*(2), 435-454. <https://doi.org/10.1177/147470491501300208>
- Fassbinder, E., & Arntz, A. (2021). Schema therapy. In A. Wenzel (Ed.), *Handbook of cognitive behavioral therapy: Overview and approaches* (pp. 493–537). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000218-017>
- Funder, D. C., & Ozer, D. J. (2019). Evaluating effect size in psychological research: Sense and nonsense. *Advances in Methods and Practices in Psychological Science*, *2*(2), 156–168. <https://doi.org/10.1177/2515245919847202>
- Gohar, D., Leary, M. R., & Costanzo, P. R. (2016). Self-presentational congruence and psychosocial adjustment: A test of three models. *Journal of Social and Clinical Psychology*, *35*(7), 589-608. <https://doi.org/10.1521/jscp.2016.35.7.589>
- Gosling, S. D., Rentfrow, P. J., Swann, W. B., Jr. (2003). A very brief measure of the Big-Five personality domains. *Journal of Research in Personality*, *37*(6), 504-528. [https://doi.org/10.1016/S0092-6566\(03\)00046-1](https://doi.org/10.1016/S0092-6566(03)00046-1)

- Hart, C. Ritchie, T., Hepper, E. Gebauer, J. (2015). The Balanced Inventory of Desirable Responding Short Form (BIDR-16). *Sage Open*, 5(4).
<https://doi.org/10.1177/2158244015621113>
- Horowitz, M. J. (1998). *Cognitive psychodynamics: From conflict to character*. John Wiley & Sons Inc.
- Hu, L., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6, 1-5. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>
- Jonason, P. K., Koenig, B. L., & Tost, J. (2010). Living a fast life: The Dark Triad and life history theory. *Human Nature*, 21, 428-442. <https://doi.org/10.1007/s12110-010-9102-4>
- Jonason, P. K., Webster, G. D., Schmitt, D. P., Li, N. P., & Crysel, L. (2012). The antihero in popular culture: Life history theory and the dark triad personality traits. *Review of General Psychology*, 16(2), 192–199. <https://doi.org/10.1037/a0027914>
- Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2017). Duplicity among the dark triad: Three faces of deceit. *Journal of Personality and Social Psychology*, 113, 329-342. <https://doi.org/10.1037/pspp0000139>
- Kardum, I., Hudek-Knezevic, J., Mehić, N., & Banov Trošelj, K. (2023). The dark triad traits and relationship satisfaction: Dyadic response surface analysis. *Journal of personality*, Advance online publication. <https://doi.org/10.1111/jopy.12857>
- Kowalski, C. M., Rogoza, R., Vernon, P. A., & Schermer, J. A. (2018). The Dark Triad and the self-presentation variables of socially desirable responding and self-monitoring. *Personality and Individual Differences*, 120, 234-237. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.09.007>
- Kowalski, C. M., Rogoza, R., Saklofske, D. H., & Schermer, J. A. (2021). Dark Triads, Tetrads, Tents, and Cores: Why navigate (research) the jungle of dark personality models without a compass (criterion)? *Acta Psychologica*, 221, 103455. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2021.103455>
- Krueger, R. F., Derringer, J., Markon, K. E. , Watson, D. & Skodol, A. E. (2013). *The Personality Inventory for DSM–5 Brief Form (PID–5–BF)*, APA.
- Laibson D. (1997). Golden Eggs and Hyperbolic Discounting. *Quarterly Journal of Economics*, 112(2), pp. 443-477. <https://doi.org/10.1162/003355397555253>
- Lee, K., & Ashton, M. C. (2014). The Dark Triad, the Big Five, and the HEXACO model. *Personality and Individual Differences*, 67, 2-5. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.01.048>
- Love, A. B., & Holder, M. D. (2014). Psychopathy and subjective well-being. *Personality and Individual Differences*, 66, 112-117. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.03.033>
- McCordle, M., & Wolfinger, E. (2009). *The ABC of XYZ: Understanding the global generations*. University of New South Wales Press.
- McCordle, M. (2021). *Generation Alpha*. Hachette UK.

- McCrae, R. R., & Costa, P. T. (2021). Understanding persons: From Stern's personalistics to Five-Factor Theory. *Personality and Individual Differences*, 169. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.109816>
- McDonald, M. M., Donnellan, M. B., & Navarrete, C. D. (2012). A life history approach to understanding the Dark Triad. *Personality and Individual Differences*, 52, 601–605. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.12.003>
- Međedović, J., & Petrović, B. (2015). The Dark Tetrad: Structural properties and location in the personality space. *Journal of Individual Differences*, 36(4), 228-236. <https://doi.org/10.1027/1614-0001/a000179>
- Monaghan, C., & Bizumic, B. (2023). Dimensional models of personality disorders: Challenges and opportunities. *Frontiers in psychiatry*, 14, 1098452. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2023.1098452>
- Mosher, D. L., & Tomkins, S. S. (1988). Scripting the macho man: Hypermasculine socialization and enculturation. *Journal of Sex Research*, 25(1), 60–84. <https://doi.org/10.1080/00224498809551445>
- Muris, P., Merckelbach, H., Otgaar, H., & Meijer, E. (2017). The malevolent side of human nature: A meta-analysis and critical review of the literature on the dark triad (narcissism, Machiavellianism, and psychopathy). *Perspectives on Psychological Science*, 12(2), 183-204. <https://doi.org/10.1177/1745691616666070>
- Haslam, N. (2019). Unicorns, snarks, and personality types: A review of the first 102 taxometric studies of personality. *Australian Journal of Psychology*, 71(1), 39–49. <https://doi.org/10.1111/ajpy.12228>
- Neumann, C. S., Schmitt, D. S., Carter, R., Embley, I., & Hare, R. D. (2012). Psychopathic traits in females and males across the globe. *Behavioral Sciences & the Law*, 30(5), 557-574. <https://doi.org/10.1002/bsl.2038>
- Neumann, C. S., Kaufman, S. B., ten Brinke, L., Yaden, D. B., Hyde, E., & Tsykayama, E. (2020). Light and dark trait subtypes of human personality: A multi-study person-centered approach. *Personality and Individual Differences*, 164, Article 110121. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110121>
- Neumann, C. S., Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2022). Examining the Short Dark Tetrad (SD4) Across Models, Correlates, and Gender. *Assessment*, 29(4), 651-667. <https://doi.org/10.1177/1073191120986624>
- Onley, M., Veselka, L., Schermer, J. A., & Vernon, P. A. (2013). Survival of the scheming: A genetically informed link between the Dark Triad and mental toughness. *Twin Research and Human Genetics*, 16, 1087–1095. <https://doi.org/10.1017/thg.2013.66>
- Paulhus, D. L. (1998). *Manual for The Balanced Inventory of Desirable Responding (BIDR)*. Toronto/Buffalo: Multi-Health Systems.

- Paulhus, D. L., & Trapnell, P. D. (2008). *Self-presentation of personality: An agency-communion framework*. In O. P. John, R. W. Robins, & L. A. Pervin (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research*, pp. 492–517. The Guilford Press.
- Paulhus, D. L. (2014). Toward a taxonomy of dark personalities. *Current Directions in Psychological Science*, *23*(6), 421-426.
<https://doi.org/10.1177/0963721414547737>
- Paulhus, D. L., & Klaiber, P. (2020). HEXACO, dark personalities, and Brunswik Symmetry. *European Journal of Personality*, *34*(4), 541-542.
- Paulhus, D. L., Buckels, E. E., Trapnell, P. D., & Jones, D. N. (2021). Screening for Dark Personalities: The Short Dark Tetrad (SD4). *European Journal of Psychological Assessment*, *37*(3), pp. 208-222. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000602>
- Rogoza, R., Kowalski, C. M., & Schermer, J. A. (2019). Dark Triad traits within the framework of the Circumplex of Personality Metatraits model. *Journal of Individual Differences*, *40*(3), 168–176. <https://doi.org/10.1027/1614-0001/a000289>
- Rogoza, R., Cieciuch, J., Strus, W. (2021). A three-step procedure for analysis of circumplex models: an example of narcissism located within the circumplex of personality metatraits. *Personality and Individual Differences*, *169*, 109775. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109775>
- Ripple, W.J., Estes, J.A., Schmitz, O.J., Constant, V., Kaylor, M.J., Lenz, A., Motley, J.L., Self, K.E., Taylor, D.S., Wolf, C. (2016). What is a Trophic Cascade? *Trends in Ecology and Evolution*, *31*(11), 842-849.
<https://doi.org/10.1016/j.tree.2016.08.010>
- Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). The darker and brighter sides of human existence: Basic psychological needs as a unifying concept. *Psychological Inquiry*, *11*, 319–338. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_03
- Robinson, O. C., Lopez, F. G., Ramos, K., & Nartova-Bochaver, S. (2012). Authenticity, social context, and well-being in the United States, England, and Russia: A comparative analysis. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, *44*, 719–737. <https://doi.org/10.1177/00220221124656>
- Rogers, C. R. (1961). *On becoming a person*. Boston: Houghton Mifflin.
- Rosenthal, R., & Jacobson, L. (1968). *Pygmalion in the classroom: Teacher expectation and pupils' intellectual development*. Holt, Rinehart & Winston.
- Rozin, P., & Royzman, E. B. (2001). Negativity bias, negativity dominance, and contagion. *Personality and Social Psychology Review*, *5*(4), pp. 296–320. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0504_2
- Sagarin, B. J., Cialdini, R. B., Rice, W. E., & Serna, S. B. (2002). Dispelling the illusion of invulnerability: The motivations and mechanisms of resistance to persuasion. *Journal of Personality and Social Psychology*, *83*(3), 526-541. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.83.3.526>

- Schreiber, A., & Marcus, B. (2020). The place of the “Dark Triad” in general models of personality: Some meta-analytic clarification. *Psychological Bulletin*, *146*(11), 1021–1041. <https://doi.org/10.1037/bul0000299>
- Schermer, J. A., & Jones, D. N. (2020). The behavioral genetics of the dark triad core versus unique trait components: A pilot study. *Personality and Individual Differences*, *154*, 109701. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109701>
- Simon, H. A. (1962). The Architecture of Complexity. *Proceedings of the American Philosophical Society*, *106*(6), 467–482.
- Soto, C. J., John, O. P. (2017). Short and extra–short forms of the Big Five Inventory–2: The BFI–2–S and BFI–2–XS. *Journal of Research in Personality*, *68*, pp. 69–81. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2017.02.004>
- Strus, W., & Cieciuch, J. (2021). The Circumplex of Personality Metatraits and the HEXACO model: Toward refinement and integration. *Journal of personality*, *89*(4), 803–818. <https://doi.org/10.1111/jopy.12616>
- Su, R., Tay, L., Diener, E. (2014). The Development and Validation of the Comprehensive Inventory of Thriving (CIT) and the Brief Inventory of Thriving (BIT). *Applied Psychology Health and Well Being*, *6*(3), pp. 251–279. <https://doi.org/10.1111/aphw.12027>
- Taylor, S. E., Lerner, J. S., Sherman, D. K., Sage, R. M., & McDowell, N. K. (2003). Portrait of the self-enhancer: Well-adjusted and well liked or maladjusted and friendless? *Journal of Personality & Social Psychology*, *84*(1), pp. 165–176. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.84.1.165>
- Walker, S. A., Double, K. S., & Birney, D. P. (2021). The complicated relationship between the dark triad and emotional intelligence: A systematic review. *Emotion Review*, *13*, 257–274. <https://doi.org/10.1177/17540739211014585>
- Walker, S. A., Double, K. S., Birney, D. P., & MacCann, C. (2022). How much can people fake on the dark triad? A meta-analysis and systematic review of instructed faking. *Personality and Individual Differences*, *193*, 111622. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2022.111622>
- Wang, J., Iannotti, R. J., & Nansel, T. R. (2009). School bullying among adolescents in the United States: Physical, verbal, relational, and cyber. *Journal of Adolescent Health*, *45*(4), 368–375. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2009.03.021>
- Wood, A. M., Linley, P. A., Maltby, J., Baliouis, M., Joseph, S. (2008). The authentic personality: A theoretical and empirical conceptualization and the development of the Authenticity Scale. *Journal of Counseling Psychology*, *55*(3), pp. 385–399. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.55.3.385>
- Womick, J., Foltz, R. M., & King, L. A. (2019). “Releasing the beast within”? Authenticity, well-being, and the Dark Tetrad. *Personality and Individual Differences*, *137*, 115–125. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.08.022>

- Wright, A. G. C., Ringwald, W. R., Hopwood, C. J., & Pincus, A. L. (2022). It's time to replace the personality disorders with the interpersonal disorders. *American Psychologist*, 77(9), 1085-1099. <https://doi.org/10.1037/amp0001087>
- Zettler, I., Moshagen, M., & Hilbig, B. E. (2020). Stability and change: The dark factor of personality shapes dark traits. *Social Psychological and Personality Science*. <https://doi.org/10.1177/1948550620953288>

ПРИЛОЖЕНИЕ

Таблица 3. Коефициенти за надеждност и конструктна валидност на въпросниците

ВЪПРОСНИЦИ И ПОКАЗАТЕЛИ ОТ I ИД:		Кронбах-α		TVE	GFI	TLI	CFI	RMSEA	SRMR	M	SD
Социално-желателно отговаряне (BIDR-6BF)	Себеизтъкване (SDE)	0,59	0,69	620,1	0,99	0,93	0,96	0,07	0,04	30,23	00,86
	Преиначаване (IM)		0,68							30,60	00,94
Системен шум (SN)		-								40,93	00,90
Обезценяване на ползата (D)		-								-00,19	00,62
Личностни черти (TIPI)	Отворен ум (O)	0,70	0,29	750,3	0,99	0,97	0,98	0,09	0,06	90,84	20,59
	Съвестност (C)		0,37							100,23	20,63
	Екстраверсия (E)		0,46							90,15	20,87
	Сърдечност (A)		0,36							100,82	20,43
	Стабилност (N)		0,59							90,66	20,88
Тъмна четворка (SD4)	Хитрост (CRAFTY)	0,88	0,73	460,2	0,94	0,74	0,76	0,08	0,07	30,15	00,79
	Самохвалство (SPECIAL)		0,76							20,77	00,78
	Буйство (WILD)		0,79							20,10	00,86
	Жестокост (MEAN)		0,79							20,19	00,76
Автентичност (AS)	Автентичен живот (AL)	0,62	0,73	540,5	0,99	0,89	0,92	0,09	0,055	220,26	40,54
	Отчуждаване от себе си (SAL)		0,86							110,37	60,19
	Приемане на външно влияние (AEI)		0,85							120,23	50,76
Удовлетворение от живота (SWLS)	Лично благополучие (SWB)	0,869		690,9	0,99	0,99	0,99	0,05	0,014	240,53	70,11

ВЪПРОСНИЦИ И ПОКАЗАТЕЛИ ОТ II ИД:		Кронбах- α		TVE	GFI	TLI	CFI	RMSEA	SRMR	M	SD
Социално-желателно отговаряне (BIDR-6SF)	Себеизтъкване (SDE)	0,73	0,67	330,1	0,98	0,60	0,65	0,09	0,08	30,63	00,67
	Преиначаване (IM)		0,68							30,36	00,64
Системен шум (SN)		–								40,98	00,72
Обезценяване на ползата (D)		–								-00,14	00,40
Личностни черти (BFI-2-S)	Отворен ум (O)	0,84	0,68	500,2	0,95	0,60	0,64	0,09	0,09	30,58	00,74
	Съвестност (C)		0,69							30,62	00,74
	Екстраверсия (E)		0,67							30,31	00,70
	Сърдечност (A)		0,78							40,08	00,68
	Стабилност (N)		0,81							30,15	00,89
Личностни смущения (PID-5-BF)	Отрицателни емоции (NAF)	0,89	0,74	550,9	0,92	0,82	0,84	0,07	0,08	10,27	00,69
	Отчуждение (DET)		0,76							00,84	00,62
	Съперничество (ANT)		0,79							00,80	00,68
	Невъздържаност (DIS)		0,80							00,87	00,66
	Странности (PSY)		0,75							10,12	00,69
Преуспяване (BIT)	Преуспяване (T)	0,91	550,2	0,98	0,88	0,90	0,12	0,05	30,80	00,81	

Бележка: I ИД – първи изследователски дизайн (N=823) и II ИД – втори изследователски дизайн (N=983); Кронбах- α – стандартизиран коефициент за степен на вътрешно съгласуване между твърденията във въпросниците. TVE – описва в %обема на обяснените вариации, зависещи от изследваните собствени характеристични стойност на главни компоненти; GFI, TLI, CFI, RMSEA и SRMR – съкращенията се отнасят до Goodness-of-Fit Index, Tucker–Lewis Index, Comparative Fit Index и Root-Mean Square Error of Approximation – средноквадратична грешка на приближение, и Standardized root mean square residual – стандартизиран средноквадратичен остатък на вариациите; тези коефициенти са широко приети мерки за описание на степента на кохерентност на модел като отразяват нивото на съответствие между предложения брой фактори в теоретичния модел на авторите и действително получените при потвърдителен факторен анализ такива (за идеални стандарти се приемат GFI, CFI и TLI да са >.90, а RMSEA<.08 и SRMR \leq 0.06, Boateng et al. 2018); M – средноаритметична стойност, SD – стандартно отклонение.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Психология

Том 114, 2024

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Psychology

Volume 114, 2024

**УДОВЛЕТВОРЕНОСТ И АНГАЖИРАНОСТ ПРИ СЛУЖИТЕЛИ В
ОРГАНИЗАЦИЯ В СФЕРАТА НА ТЕЛЕКОМУНИКАЦИИТЕ**

ВИХРА НАЙДЕНОВА

*Катедра по Социална, организационна, клинична и
педагогическа психология*

vihra@phls.uni-sofia.bg, vihranaydenova@yahoo.com

**Вихра Найденова. УДОВЛЕТВОРЕНОСТ И АНГАЖИРАНОСТ ПРИ СЛУЖИТЕЛИ В
ОРГАНИЗАЦИЯ В СФЕРАТА НА ТЕЛЕКОМУНИКАЦИИТЕ**

Студията разглежда темата за удовлетвореността от различни аспекти на работата и ангажираността, както и техните взаимовръзки в телекомуникационния сектор и в реалността на бърза дигитализация. Обсъжда се ролята на удовлетвореността от съдържанието и значението на труда, както и от въвеждането в работата, обучението и развитието на служителите в този сектор. Описани са различни аспекти на удовлетвореността в този бизнес сектор, както и тяхното влияние и връзка с ангажираността. Представено е изследване в компания от телекомуникационния сектор с обхванати 258 изследвани лица. Анализът показва, че удовлетвореността от съдържанието и значимостта на работата има най-силна взаимовръзка с ангажираността в телекомуникационния сектор (0,674; $p < 0,001$). Силна взаимовръзка е констатирана и между удовлетвореността от въвеждането в работата и ангажираността (0,614; $p < 0,001$), както и между удовлетвореността от възможностите за обучение и развитие в организацията и общата ангажираност в работата (0,589; $p < 0,001$). Отчетени са взаимовръзките, свързани с удовлетвореността от социалните взаимоотношения в работата и ролята на преките ръководители. Значима взаимовръзка не е открита единствено при удовлетвореността от възнаграждението. Резултатите от направения регресионен анализ показват, че значимостта и съдържанието на

работата е най-силният фактор, който обяснява около 41% от общата ангажираност на служителите. Представени са и дискусия, възможни действия в организациите и препоръки.

Ключови думи: удовлетвореност; въвеждане в работата; съдържание; ангажираност

Vihra Naydenova. SATISFACTION AND WORK ENGAGEMENT IN A TELECOMMUNICATIONS ORGANIZATION

The study examines the topic of job satisfaction and engagement, and their interrelationships in the telecommunications sector and in the reality of rapid digitalization. It discusses the role of job satisfaction of the content and meaning of work, as well as the induction, training and development of employees in this sector. Various aspects of satisfaction in this business sector are described, as well as their impact and relationship to engagement. A study of a company in the telecommunications sector with 258 respondents is presented. The analysis shows that job content satisfaction and job importance have the strongest correlation with engagement in the telecommunications sector (.674; $p < .001$). A strong correlation was also found between satisfaction with job induction and engagement (.614; $p < .001$), and between satisfaction with training and development opportunities in the organisation and overall job engagement (.589; $p < .001$). Relationships related to satisfaction with social relationships at work and the role of direct supervisors were reported. Significant correlation was not found only for satisfaction with remuneration. The results of the regression analysis show that job relevance and job content are the strongest factor explaining about 41% of total employee engagement. Discussion, possible actions in organizations and recommendations are also presented.

Keywords: job satisfaction; onboarding process; job content; engagement

ВЪВЕДЕНИЕ

Последните няколко години в България и в света се наблюдават сериозни промени и трансформации в реалността на организациите и начините на работа. С промените, които настъпиха с пандемията от ковид-19, се увеличи значението и приложението на дистанционната и хибридната работа, както и предизвикателствата пред лидерите да постигат високи резултати и ангажираност. В тази реалност все повече организации създават програми за учене и развитие на служителите си, както и целенасочени действия за повишаване на ангажираността и мотивацията, включително на тези служители, които работят дистанционно или хибридно.

Телекомуникационният сектор е един от бързо развиващите се в България и в него работят много служители с различни професионални профили, за които

ученето, развитието и надграждането на квалификацията и уменията са ключови за постигането на успех и актуалност в бързо променящата се бизнес среда и силна конкурентност. Дигитализацията бързо навлиза в тези организации и, от една страна, подпомага процесите, но от друга, поставя пред нови предизвикателства бизнес лидерите по отношение на практиките, свързани с управление и развитие на човешките ресурси.

Ключови за този сектор и неговата успеваемост са човешкият капитал и инвестициите в подходящи програми за обучение, развитие на лидерството и професионалните знания и умения, както и действия, свързани със засилване на ангажираността, която въздейства на крайните резултати на компаниите.

Дигитализацията подпомага ефективността на процеси и практики, но тя следва да е съчетана с продължаващото инвестиране в знания и умения на хората в организацията.

ТЕОРЕТИЧНА РАМКА

Практиките, свързани с ученето и развитието в организацията, както и удовлетвореността от тях могат да имат ключово влияние върху ангажираността и трудовото представяне на служителите не само в телекомуникационния сектор, но в бизнес организациите като цяло. Тук ще бъдат разгледани различни аспекти на удовлетвореността от работата и възможностите за обучение и развитие с фокус върху телекомуникационния сектор, както и практиките за засилване на ангажираността на хората в реалността след пандемията от ковид-19 в новата организационна реалност.

Ще бъдат представени и дискутирани теоретични концепции, както и емпирични изследвания във връзка с основните разглеждани конструкти: удовлетвореност, обучение, развитие и ангажираност в организацията с фокус върху телекомуникационния сектор.

Резултатите от емпирично изследване на Alegre и колеги от 2016 г. допринасят за вникването в същността на удовлетвореността от работата, като очертават няколко комбинации от фактори, които оказват влияние. Високо равнище на работа в екип и високо ниво на идентифициране и ангажираност със стратегията на компанията въпреки сравнително ниското ниво на баланса между професионалния и личния живот създават високи нива на удовлетвореност от работата (Alegre, Mas-Machuca, Verbeegal-Mirabent, 2016). Оказва се, че когато служителите имат добри взаимоотношения с колегите си и се идентифицират с целите и задачите на компанията въпреки възможния конфликт между работа и семейство, това е сериозна предпоставка за постигане на удовлетвореност. Освен това емпиричните резултати показват, че по-високите нива на автономия в процеса на вземане на решения, повишените нива на идентификация и ангажираност с организационните цели и по-високите нива на баланс между работа и

семејство за служителите създават високи нива на удовлетвореност от работата (Ibid.). Когато служителите споделят стратегията и мисията на организацията, имат автономията да структурират и да управляват работата си и могат да балансираат работата си със семејството или свободното си време, това води до силна удовлетвореност от работата.

Разбирането на днешната телекомуникационна индустрия е предпоставка за успешна трансформация. Огромните промени в индустрията през последните десетилетия напълно променят нейните правила и структура. В миналото традиционните (главно държавни) телекомуникационни оператори отговарят за техническата реализация на фиксирани и мобилни радиокомуникации. Техният бизнес модел се основава на дългосрочни инвестиции в инфраструктура, които са финансирани чрез такси за свързване въз основа на потреблението. Днес конкурентите на традиционните оператори не се нуждаят непременно от собствена мрежова инфраструктура, например доставчиците на *Over-the-top media service* (OTT)¹. Техническата връзка все повече се превръща в стока. Иновативни приложения, конвергентни услуги и специализирана ориентация към клиента са днешните фактори за успех (Czarnecki, Dietze, Czarnecki, & Dietze, 2017). Увеличаването на обема данни и мобилното използване обаче все още изискват непрекъснато модернизиране на мрежовите технологии. Основно предизвикателство за телекомуникационните оператори е комбинацията от непрекъснати изисквания за иновации със стагниращ пазар и променящи се вериги и пазарни реалности.

Например резултатите от изследване на Кортман и колеги показват, че дигитализацията е предимно полезна, но може да е и неблагоприятна в няколко аспекта. Според авторите колкото по-висока е степента на дигитализация, толкова по-висока е средно общата удовлетвореност от работата на служителя. За общия възприеман професионален стрес не се открива значима взаимозависимост. По отношение на отделни аспекти на субективното качество на работата служителите, работещи в по-дигитализирани професии, отчитат средно по-висока удовлетвореност от работното време и доходите, и по-ниски нива на стрес поради техните графици. Те обаче съобщават и за по-високи нива на стрес поради негативни фактори на околната среда (Kortmann, Simonson, Vogel, & Nuxhold, 2021).

Според автори като Мартин и колеги използването на дигиталните инструменти както преди, така и по време на локдаун, изглежда, генерира твърде голям информационен поток, при което дистанционните работници може да страдат от информационно претоварване, което засилва техния стрес и нама-

¹ Медийна услуга, предлагана директно на зрителите чрез публичен интернет, а не чрез ефирен, кабелен или сателитен доставчик. – Б. ред.

лява удовлетвореността от работата и производителността им. Навикът всекидневно да се използват дигитални инструменти предпазва дистанционните служители от повечето неблагоприятни ефекти с изключение на увеличаването на стреса на работното им място (Martin, Hauret, & Fuhrer, 2022).

Взимайки предвид теоретичната рамка, удовлетвореността от работата изпълнява няколко основни регулаторни функции:

- адаптивна: действа за създаване на връзка на човека с организацията, да се идентифицира с целите на организацията и да е готов да влага усилия за постигането им, по-леко да приема промените в организационния контекст и е предпоставка за привързаност към организацията;
- защитно-компенсаторна (защитна): спомага за запазване на психичното равновесие, повишава издръжливостта на стрес, спомага за поддържането на позитивни изводи за кариерата и живота;
- оценъчна: определя самооценката на човека в условията на социално сравнение. Равнището на претенции към работната среда е важен фактор в субективната оценка на степента на удовлетвореност. Съществуват индивидуални различия в съдържанието на оценката. Тя се свързва с възможностите на възникване на чувство за успех (Радославова, 1999).

Така удовлетвореността може се дефинира като „обобщена афективна реакция на индивида (атитюд) спрямо обективните свойства на конкретната дейност и трудовата среда. Удовлетвореността на служителите зависи не пряко от обективните условия на работната среда, а от личностните възприятия за тях. „Когнитивните схеми“ опосредстват трудовото преживяване (пак там). Удовлетвореността е емоционален индикатор на отношението човек–организация.

Удовлетвореността според повечето съвременни психолози в Западна Европа и САЩ е една от нагласите към труда, заедно с привързаността към организацията, ангажираността и др. Тя е един от ключовите детерминанти на трудовото поведение и определя реализацията на човека в труда.

В съответствие с трикомпонентния модел на нагласата тези учени посочват, че удовлетвореността има афективен (емоционален), когнитивен (оценъчен) и конотативен (поведенчески) компонент. Авторите, които са привърженици на двукомпонентния модел, приемат, че намерението за осъществяване на действието и самото действие са резултати от нагласата, а не нейни компоненти (Илиева, 1998).

Чувството за личен успех заема централно място в интегралния модел на удовлетвореността от труда (Радославова, 1999). То отразява степента на преживяна удовлетвореност от постигнатите в достатъчна степен субективно важни цели, желания, стремежи, идеали в организацията и е критерий за оценка на обективните условия на труда.

Разглеждайки понятието „удовлетвореност“, много изследователи подхождат по два начина: разглеждат удовлетвореността като общ, глобален конструкт или се вглеждат в отделни нейни компоненти.

Съществуват два подхода към удовлетвореността от работата. Първият е *глобалният*, който отчита цялостната удовлетвореност. Този начин на разглеждане на удовлетворението от работата се интересува дали служителят като цяло е удовлетворен, използвайки въпроси, на които може да се отговори с „да“ и „не“ или с някаква рейтингова скала. Вторият е подходът на аспектите, който приема, че удовлетвореността от работа е съставена от чувства и нагласи към различни елементи или аспекти на работата. Например цялостната, глобална удовлетвореност може да е съставена от редица фактори: удовлетвореност от заплащането, от самия тип работа, работните условия, типа надзор, политиката и процедурите на компанията, отношенията с работниците и възможностите за издигане и напредване. Обратното, подходът на елементите отчита всеки един от тези аспекти поотделно.

Водят се дискусии по отношение на двата подхода (Highhouse & Becker, 1993). Защитниците на глобалния подход твърдят, че именно цялостната удовлетвореност от работата е това, което е важно, и че тя е нещо повече от сбора на удовлетвореността от отделните аспекти на работата (Scarpello & Campbell, 1983; Schneider, Bowen, 1985).

Според изследователи като Дийнър и други удовлетвореността е когнитивен компонент на благополучието. Удовлетвореността отразява когнитивен процес, тъй като е свързана с „глобална оценка на качеството на живот и постижения, които човекът ретроспективно определя и сравнява спрямо собствените си критерии“ (Pavot, Diener, 2003; Diener et al., 1999). Тези критерии се формират последователно с напредването на живота и под влияние на средата и културата, но въпреки това те не могат да се привнесат отвън и да се зададат като единен стандарт за оценка на личната удовлетвореност. Налице е преплитане на обективните условия и субективната оценка за формиране на чувството на удовлетворение.

Според изследване от 2018 г. удовлетвореността от работата варира значително преди и след смяна на работата. Макар да е известно, че неудовлетвореността от работата често предшества преминаването към друг работодател, съществуват много по-малко изследвания върху удовлетвореността от новата работа като резултат от промяната. Служителите са изключително удовлетворени през първата си година на ново работно място. Оказва се, че силната удовлетвореност сред новодошлите в организацията не може да е устойчива, така че адаптацията се извършва през следващите години на изграждане на взаимоотношението служител-работодател (Chadi & Hetschko, 2018).

Резултатите от изследване на Омар и колеги от 2017 г. показват, че прилаганите от компаниите практики по управление и развитие на човешките ресурси (HRMP)

оказват значително влияние върху удовлетвореността от работата на служителите, например чрез системите за управление на трудовото представяне, обученията и постигането на чувство за справедливост. Практиките по управление на човешките ресурси, които генерират най-голяма удовлетвореност сред служителите, са тези, ориентирани към отворени системи и към служителите. Обратно, HRMP с по-негативни ефекти върху удовлетвореността имат строги практики на контрол. Практиките, ориентирани към отворени системи, насърчават груповата синергия чрез директна и открита комуникация, и фокусираните върху служителите HRMP означават инвестиция на организацията в растежа и професионалното развитие на нейния човешки капитал въз основа на допускането, че в компаниите, където те се култивират, служителите ще изпитват силна удовлетвореност от работата. По същия начин, като се има предвид, че ориентирани към твърди системи практики по управление на човешките ресурси възпрепятстват автономията на служителя и гъвкавостта в организацията на целите му, е логично този тип HRMP да имат отрицателно въздействие върху удовлетвореността от работата на служителите (Omar, Salessi, & Urteaga, 2017).

Макар че може да има различни фактори, които допринасят за удовлетвореността от работата за повечето хора (например работни условия, взаимоотношения в работата и т.н.), връзката между тези фактори и удовлетвореността невинаги е директна. Удовлетвореността се опосредства от възприятията на служителите (Gardner & Pierce, 1998; Mathieu, Hofmann, & Farr, 1993). Причината са личностните особености и индивидуални възприятия, които в голяма степен определят дали работникът ще е удовлетворен от работата си. Например подобряването на работната среда може да влияе върху удовлетворението на някои работници, но не и на други, защото не всеки е неудовлетворен от средата.

Удовлетвореността на служителите е важна и въздейства на ангажираността им, което е ключово за индивидуалния принос и трудовото представяне, задържането на талантите, както и за цялостния организационен успех и конкурентност.

Според Уилям Кан и въведения от него подход (*The Needs Satisfying Approach*) служителите са ангажирани, ако са задоволени три техни психологически потребности и условия: сигурност, смисленост и достъпност (Kahn, 1990). Всъщност чувството на удовлетвореност от постигнатото в работата е обяснено чрез смислеността. Тук се подчертава влиянието на работните задачи и тяхната същност. Те са важен фактор във възприемането на ролята като смислена от хората.

Още през 1990 г. Кан вдъхновява изследователите, предлагайки ангажираността да се разглежда основно като психично състояние, в чиито рамки служителите изразяват себе си на физическо, когнитивно и емоционално ниво в работата си (Kahn, 1990). Тук са вплетени трудовата роля и пълното когнитивно, физическо и емоционално ангажиране на хората в нея. Изследователят провежда качествени изследвания и наблюдения по време на летен трудов лагер.

Кан допълва, че ангажираният служител ще покаже лоялност, готовност да поеме отговорност. Освен това ангажираността не е константна величина. Той отчита, че в работния процес има моменти, в които нивото на ангажираност варира (спада и се покачва) и това зависи от средата – колко стресираща е тя. Отнасянето със служителите като с партньори, воденето на редовни диалози с тях и изясняването на ролята им в компанията (задълженията им, работните им задачи и взаимоотношенията) – всичко това се отплаща, предразполагайки ги да говорят открито за своите впечатления от работния процес. Интересът към служителите и питането как се чувстват и доколко са ангажирани, също въздействат благоприятно на тяхното отношение към работата и организацията.

Кан заключава, че ангажираните хора са готови да инвестират значителни лични ресурси под формата на време и усилия за успешното изпълнение на задачата си и че ангажираността е най-голяма, когато човекът влага личната си енергия физически, когнитивно и емоционално.

Изследователи като Фъргюсън твърдят, че ангажираността на служителите се влияе не само от индивидуалните различия, но и от социокултурни фактори (Ferguson 2007). Културата и климатът в организацията влияят на нивата на ангажираност. Климатът включва различни аспекти и удовлетвореност от организацията; културата включва аспекти като общността (Schein, 1987).

Бъдещите изследвания би следвало да установят как промените в климата и културата влияят върху ангажираността на служителите, но е нужно да се изследва и влиянието на дистанционното лидерство, хибридно работно място, онлайн общуването на екипите и други.

Индивидуалните различия, които въздействат на ангажираността, оказват влияние и върху намеренията за напускане. Въпреки това изследванията показват, че организациите могат значително да повишат нивата на ангажираност и че всички служители – независимо от демографските фактори – имат потенциал да бъдат ангажирани в своята работа, ако се положат подходящи усилия за това от страна на мениджмънта.

Ангажираността е описвана като пълноценен, положително свързан с работата опит и психично състояние. Установено е, че тя е свързана с добро здраве и положително отношение към работата. Тези положителни преживявания и емоции могат да доведат до положителни работни резултати. Намерението на служителите да напуснат организацията обикновено се разглежда като важен показател за това, как се чувстват в работата си.

Взаимоотношенията в работата влияят позитивно върху чувството за смисленост и ангажираността (May et al., 2004). Тук ключови са отношенията и комуникацията с прекия ръководител и с колегите вътре в екипа.

Освен добрите социални взаимоотношения и възможностите за учене, служителите търсят в организацията си и възможности за влияние и автономия, удовлетвореност, уважение и статус.

Както разкриват някои изследвания, от изключителна важност е възможността да се изразява мнение, да се участва във вземането на решения, да се създаде култура на открита комуникация и прозрачност по отношение на цели, визия, дългосрочна перспектива, смисъл.

Според Бакър (Bakker, 2011) ангажираността представлява позитивно и емоционално приповдигнато състояние с две основни характеристики: енергия и включеност. А според модела на Соане и колеги, за да говорим за ангажираност на служителите, трябва да са налице три фактора: позитивен афект, активизация и фокусиране върху работата и ролята (Soane et al., 2012). Акцентира се върху природата на ангажираността като позитивно и енергетично състояние, което включва сериозен интерес и фокус върху работата.

Повечето от изследванията на ангажираността показват, че колкото по-ангажиран се чувства даден служител, толкова по-малка е вероятността да напусне организацията. Все пак според Фъргюсън и други автори с натрупването на стаж в организацията ангажираността спада (Ferguson, 2007; Kular et al., 2008).

Според Ча ангажираността на служителите представлява активна включеност в работата и пълно физиологично, когнитивно и емоционално състояние, което допълва ангажираността, включвайки три дименсии: ангажираност в работата, организационно признание и чувство за ценност в работата (Cha, 2007, цит. Sun, 2019). Според други автори като Мейси и Шнайдер ангажираността е многопластова и многостранна, и има различни типове – като черта, като психично състояние и като поведенческо ангажиране (Macey & Schneider, 2008).

В проекта на „Гугъл“ „Аристотел“ се изследват 180 екипа в организация и се търсят модели на успешно вътрешноекипно сътрудничество. Установява се, че екипите, които са изградили „психологическа безопасност“, имат най-голям успех. Това включва лидерство, за което са характерни емпатия и откритост. Доказва се, че най-важното предизвикателство и условие за добрия ръководител е да изгради подкрепяща култура, позволяваща на служителите да покажат истинската си същност – да бъдат себе си, да се чувстват защитени от неоправдан контрол. В компанията се смята, че не е необходим огромен бюджет и постоянни анкети за обратна връзка, а е нужно преките ръководители да се вслушват и да комуникират на добро ниво.

Изследванията показват и че ресурси като социалната подкрепа от страна на колегите и ръководителите, обратната връзка за представянето, разнообразието в нужните за работата умения, автономията и възможностите за учене корелират положително с ангажираността в работата (Bakker & Demerouti, 2008; Тимева, 2016). Тук ресурсите се дефинират като онези физически, социални или организационни аспекти на работата, които могат: (1) да намалят трудностите в работата и свързаните с тях физиологични и психологически ефекти; (2) да помогнат при постигането на трудовите цели или (3) да стимулират личното раз-

вители, учене и цялостно благополучие (Bakker & Demerouti, 2007). Ресурсите играят ролята на стимулатори както на вътрешната мотивация, защото подкрепят ученето и развитието, така и на външната мотивация, защото чрез тях могат да се постигат целите и да се извършват успешно задачите в работата. Например подкрепата на колегите и обратната връзка за представянето могат да увеличат вероятността служителите да изпълняват успешно трудовите си задачи (Meijman & Mulder, 1998).

Ванс обяснява факта, че ангажираността на служителите е неразривно свързана с практиките на работодателите (Vance, 2006). За да хвърли светлина върху начините, по които практиките на работодателите влияят върху работата и ангажираността, той представя модел на изпълнение на работата. Според него ангажираността на служителите е резултат от лични качества и компетентност като знания, умения, способности, темперамент, нагласи и личност, както и различни аспекти на организационния контекст, който включва лидерство, условия на труд и социални практики и взаимоотношения, както и практики в сферата на управление на човешките ресурси. Всички те влияят върху човека и постигането на целите. Оказва се, че повечето двигатели/фактори, които водят до ангажиране на служителите, са нефинансови.

Днес лидерството и практиките по управление на човешките ресурси в организациите са тези, които могат позитивно да въздействат върху удовлетвореността и ангажираността на служителите и оттам върху организационния успех. Особено значими са практиките по обучение и развитие на лидерите и на служителите, както и пораждането на чувство за смисленост и принос. Например, колкото по-добре е концептуализирано и осъществено въвеждането в работата, ученето и развитието, както и следващите стъпки за ангажиране и задържане на добрите и ключовите служители, толкова по-малка е вероятността те да напуснат (Найденова, 2022).

Практиките и учените смятат, че последиците от ангажираността на служителите са положителни за организациите и съществува връзка между нея и бизнес резултатите (Harter et al., 2002, Saks, 2006). Според Кан (Kahn, 1992) силната ангажираност води до положителни резултати за хората (напр. тяхното преживяване на работата, емоциите им, както и качество на работата им и собствения им опит), но има и положителни организационни резултати, например растеж и производителност.

Според мащабно изследване на глобалната консултантска компания „Тауърс Перин“ от значение за ангажираността са не само емоционалните елементи, но и рационалните фактори. Те се свързват с емоции като чувството на удовлетвореност, на постижение от задачите, а рационалните елементи се откриват във взаимоотношенията на служителя и организацията и нейните политики и култура. В рационалните фактори се включва това, доколко служителят

свързва своите задачи и цели с тези на голямата организация, доколко разбира смисъла на работата си и своя принос (Towers Perrin, 2003).

Основните фактори, които влияят върху слабата емоционална ангажираност/отговори на въпроси като: „Горд съм да работя за своята компания“; „Моята компания ме вдъхновява да давам най-доброто от себе си в работата“, се оказват следните: некомуникативни мениджъри, прекалено натоварване със задачи (много и/или непосилни), липса на кариерни възможности и възможности за обучение и развитие.

Резултатите от това мащабно изследване показват ролята на висшите лидери, на средния мениджмънт на компанията и необходимостта те да са правилно обучени и подготвени как да подхождат към служителите си. Оказва се, че инвестицията в по-подготвени ръководители може да се отплати с повече силно ангажирани служители, което от своя страна води до по-ограничено текуещество, по-високи резултати и представяне на индивидуално и екипно равнище.

Необходими са непрестанни действия и дългосрочни визия и стратегия от страна на мениджмънта и отделите „Човешки ресурси“ за ангажираността на служителите. Макар и вътрешно състояние, много външни фактори могат да влияят върху ангажираността. Важни за организацията са както мениджърите и експертите, така и новите служители, които ще допринасят за нейните резултати и успехи. Социализацията и въвеждането в работата имат отношение и към удовлетвореността и ангажираността на новите служители.

В този смисъл добре структурираните процеси по въвеждане в работата и социализация могат да подпомогнат по-бързата интеграция, така че новите служители да са по-продуктивни и удовлетворени. Някои изследвания показват, че ефективното въвеждане в работата може да подобри с повече от 25% задържането на новите служители и така намалява усилията и разходите за нов подбор и всички останали процеси, свързани с назначаването и въвеждането (LaShawn, 2007). Ефективен процес на въвеждане може да се подsigури чрез експертните познания и умения на специалистите по човешки ресурси и помощта от страна на бизнеса, като добра структура, комуникация и търсене на обратна връзка, менторство, интегрираност с останалите процеси (Найденова, 2016, 2019).

Моделът на социализация в организацията според Талия Бауер и други автори включва като важни фактори, от една страна, личностните характеристики на новите служители като проактивност, екстраверсия, отвореност към нов опит, но и, от друга, реалното поведение на новите служители – доколко търсят информация и обратна връзка, доколко създават взаимоотношения, а от трета, усилията на самата организация (тактики за социализиране, реалистично представяне на работата по време на подбора, формална ориентация и др.).

Личностни характеристики като проактивност и проявата на мотивирано и проактивно учене улесняват процеса на социализация (Bauer & Erdogan, 2011).

Проактивните служители харесват контрола върху средата и затова търсят експедитивно информация и подкрепа в новата си роля и организация. Те дейно търсят взаимоотношения и създават контакти в организацията, които им позволяват по-бързо да разберат естеството на работата, процесите, какво е важно и др., което ускорява процеса на въвеждане и социализация.

Важно за това служителите да са продуктивни, да са гъвкави в мисленето и действията си е емоционалното им състояние на работното място, което помага и за по-ефективното справяне, по-доброто контролиране на себе си, по-ниските нива на отрицателни типове поведение (Becker, Huselid, 1998). Още Купър твърди и доказва в емпирични изследвания, че когато мениджмънтът управлява добре емоциите на работното място, това води до по-високи нива на лоялност, включеност и доверие, както и до по-голяма ефективност и на индивидуално, и на екипно равнище (Cooper, 1997). От значение е не само добре да се управляват появилите се отрицателни емоции, но и да се създадат позитивна среда и климат.

Изследванията показват, че ангажираността може да има положителен ефект върху здравето и да поражда положителни чувства към работата и организацията (Mauno et al., 2007; Rothbard, 2001; Gallup, 2020). Според „Галъп“ възприемането на организацията като здравословно място за работа повишава нивото на подкрепа на служителите ѝ към нея. Ангажирането и влагането на енергия в работата може да доведе до вътрешна мотивация, креативност, автентичност, неотбранителна комуникация, етично поведение, увеличени усилия и ангажираност – и като цяло до по-продуктивен и щастлив служител.

Ангажираността се формира от различни аспекти – индивидуални, организационни и социокултурни.

Съществуват две важни гледни точки, които не се изключват помежду си:

- ангажираността се стимулира от различни аспекти на работата и компанията;
- човекът носи със себе си ангажираност, енергия, отдаденост на работното място.

Разглеждайки резултатите от мащабно изследване на консултантската компания „Тауърс Перин“ (в момента „Тауърс Уотсън“), от всички отрасли ангажираността е значително по-силна в сектора с нестопанска цел, отколкото в другите сектори, разгледани от проучването. Хората в този сектор са привлечени чрез чувство си за мисия и по-висш смисъл, а не от други придобивки и перспективи.

Резултатите установяват едно изключение от модела, което си струва да се отбележи. Установено е, че висшият мениджмънт е по-силно ангажиран от която и да е друга група и е по-малко вероятно в тази група да има неангажирани. Този факт не е свързан единствено и първосигнално с по-голямото възнаграждение и допълнителни придобивки, а с фактори като по-голям авторитет, автономия, достъп до информация, възможности за развитие и други (Towers Perrin, 2003).

Изследователи като Пена (Penna, 2007) създават нов модел, наречен „йерархия на ангажираността“, който прилича на йерархията на потребностите на Маслоу. В крайна сметка има базисни нужди от заплащане и допълнителни придобивки. След като служителят задоволи тези потребности, започва да разглежда възможностите за развитие, за повишение, а след това, на по-високо ниво в модела, идва стилът на лидерство. И накрая, когато всички нужди от пониско ниво са задоволени, служителят се стреми към свързване чрез ценности, което се проявява чрез истинско чувство за връзка, обща цел и споделено чувство за смисъл в работата. Силните взаимоотношения мениджър–служител са ключова съставка във формулата за ангажираност и задържане на служителите.

Тъй като голяма част от новото поколение колеги в организациите са „*служители на знанието*“, те не биха могли да се управляват със стари авторитарни управленски методи и през последните години все повече навлизат модерни практики на лидерство като коучинг подход, ситуативно лидерство, лидерство на честата обратна връзка и др. (Найденова, 2022).

В този контекст в България прави впечатление значението на необходимостта от развитие на съзнателни лидери, които да придвижват организациите и държавата напред, както и нуждата от наличие на медии, които да са в услуга на общността (Angelova-Igova 2019, Ангелова-Игова, 2021).

Според някои автори глобалните изследвания ще помогнат на работодателите да преценят нивото на ангажираност на своите служители според нормата за собствената им държава (ISR, 2004). Интересно е, че проучването на ISR от 2004 г. идентифицира четири теми и най-важни фактори за управление на ангажираността: *кариерно развитие, лидерство, имидж на организацията (най-вече пред обществото) и овластяване*.

Във фактора лидерство могат да се включат различни аспекти: доверието към висшия мениджмънт, способността на преките ръководители да дават обратна връзка, да мотивират и да са открити; степента, в която се демонстрира загриженост и се отговаря на въпросите на служителите, и много други.

Ключово за успеха на компаниите е ефективния и правилен подбор на мениджърите и експертите, смисленото развитие на лидерския потенциал, навременните мерки за засилване на ангажираността и внедряване на добри практики по управление на човешките ресурси.

В съвременния свят работодателите осъзнават, че в реалната конкуренция, когато служителите имат много възможности за избор, фокусът върху ангажираността и трудовото представяне е ключ към екипния и организационния успех.

Изводът на изследователи в международни организации от 2017 г. е, че когато служителите виждат ясна връзка на своята позиция и роля с целите на организацията, с безкрайно насърчаване за иновации, което се допълва с гъвкавост и авторитет в рамките на работата, започват да се грижат за работата си и да влагат повече усилия. Ако всички тези дейности се допълнят с ясен кариерен път, това води до

ангажираност и желание да се даде повече, отколкото се изисква или очаква (Mansoor & Hassan, 2017). Важно е да се отбележи, че ръководството на компанията има ключово влияние за ангажираността на служителите. Както е важна ролята на преките мениджъри, които поемат значителна част от оперативната работа с подчинените, така е важно влиянието и дейността на висшето ръководство и съобщаването на висшите организационни цели и изисквания. Всичко това би довело до значително засилване на ангажираността на служителите.

Телекомуникационният бизнес

Всичко това важи и за телекомуникационния сектор. Когато лидерството и организационната култура активно стимулират ангажираността, ефектът се умножава. Настоящото изследване, както и други заключават, че обучението и развитието, практикувани в рамките на всеобхватна култура на обучение, свързана с ролята на работата и кариерната пътека, има положителен и значителен ефект върху ангажираността на служителите. Ангажираните служители повишават иновациите, качеството на работа, производителността и ефективността, като същевременно намаляват отсъствията от работа, инцидентите, свързани с безопасността, разходите, свързани с наемането и задържането на силно конкурентни пазари на таланти.

Една от най-старите консултантски организации „Галъп“ установява, че правилното управление е ключът към ангажираните хора в различни бизнес сектори. Джеймс Клифън – главен изпълнителен директор на „Галъп“, смята, че служителите, които имат близки приятелства в работата си, са по-ангажирани (Gallup, 2020).

Сферата на телекомуникациите е една от бързо развиващите се и се характеризира с добро заплащане, допълнителни придобивки и позициониране на компаниите като отлични работодатели. Както подчертават Бъкингам и Кофман, заплатите и обезщетенията – добри или лоши, са еднакво важни за всеки служител. Заплащането в компанията трябва най-малко да е на едно ниво със средното на пазара (Buckingham & Coffman, 2005). Увеличаването на пакета с придобивки и заплащането, което е съществена голяма първа стъпка, въпреки това няма да отведе компанията далеч – тя ще функционира, но предприетата стъпка няма да ѝ помогне да спечели в конкурентната действителност.

Сферата на телекомуникациите се свързва с динамична среда, навлизане на все по-нови технологии и необходимост от адаптиране на служителите към промените и бързата дигитализация. Освен това сериозна част от служителите на телекомуникационните компании са заети с обслужване на клиенти, което се свързва с повече общуване и работа под стрес, и с по-голямо текучество и чести обучения и повишаване на квалификацията за опознаване на нови продукти и услуги.

Важно е да се подчертае, че задържането на служителите се различава от мотивацията, удовлетвореността и ангажираността. Служителят може да не е

мотивиран, но да продължава да работи в своята компания. Налице е голямо съвпадение на мненията между работодатели и служителите за двата най-важни фактора, влияещи за задържането: заплащането и израстването в кариерата. По-конкретно, служителите вече посочват, че третото по важност е доверието във висшето ръководство, което изобщо не се появява при работодателите. Това откритие съответства на отбелязаната по-рано от „Тауърс Уотсън“ тенденция много компании да подценяват въздействието, което оказват висшите лидери върху служителите, както и да се надценява влиянието на преките ръководители на първа линия. Всъщност и двете имат значение. Има разминаване между работодателите и служителите в изразените мнения по отношение на сигурността на работното място: работодателите подценяват значението ѝ според изследванията на консултантската компания „Тауърс Уотсън“ (Towers Watson, 2014).

Работата в телекомуникационния сектор в България през последните години се характеризира с много предизвикателства и стрес. Високи нива на стрес се наблюдават при служителите, които имат пряка комуникация с клиентите, обслужването им и техните жалби.

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

Взаимовръзките между възможностите за учене и развитие с удовлетвореността и ангажираността в работата се изследват емпирично с фокус върху служителите в телекомуникационния сектор в България. За тази цел е проведено емпирично изследване с 258 служители в голяма телекомуникационна компания. Основни цели на изследването са:

- да се установи дали има връзка между ефективно въвеждане в работата, възможности за обучение и развитие и удовлетвореност;
- да се провери дали има взаимовръзка между удовлетвореност от обученията и развитието, съдържанието на работата и ангажираността;
- да се установи дали има значими демографски различия (например пол, възраст, стаж и др.);
- да се дискутират резултатите и мерките по отношение на обучението и развитието, въвеждането и съдържанието на работата.

Изследователски инструментариум

Проведено е емпирично изследване в голяма телекомуникационна компания с помощта на анонимен въпросник. Използват се две основни скали – Утрехтския въпросник за *измерване на ангажираността* и *Скала за измерване на удовлетвореността от работата*, от нейни аспекти и от въвеждащата програма. Най-общо, Утрехтската скала за ангажираност в работата (UWES –

Schaufeli & Bakker, 2003) измерва степента, до която служителите са ангажирани с работата си. Скалата се базира на модела на изискванията и работните ресурси. Тя операционализира ангажираността, като използва три субскали: отдаденост, погълнатост и ентузиазъм/енергичност. Скалата е разработена в Университета на Утрехт, Нидерландия, от Шофели и сътрудници, и е преведена на единадесет езика. Скалата операционализира ангажираността, като използва три субскали: *отдаденост* (айтеми: 2, 5, 7, 10, 13); *погълнатост* (айтеми: 3, 6, 9, 11, 14) и *енергия/ентузиазъм* (1, 4, 8, 12, 15, 17).

Изчислената надеждност на Скалата за ангажираност в рамките на това изследване е висока – алфа на Кронбах 0,965 за цялата скала.

Втората скала се състои от твърдения, които засягат равнището на удовлетвореност от работата като цяло и от различни нейни аспекти (Илиева, 2009). Използват се и допълнителни айтеми, които образуват скали за удовлетвореността от въвеждащата програма и менторството, както и от обучението и развитието. Основните аспекти на удовлетвореността са: съдържанието на труда, условията на средата, възможността за повишение и израстване в кариерата, заплащането, взаимоотношенията с колегите и ръководството.

Изследва се и удовлетвореността от въвеждането в работата, обучението и развитието, и менторската програма с отделни субскали в рамките на Въпросника. Всяка от тях съдържа по пет айтема с възможност за отговори от Ликъртов тип. Във Въпросника има и твърдение, чрез което се измерва общата удовлетвореност на изследваните лица. Социалните аспекти на работата се измерват чрез айтеми за взаимоотношенията с колегите и с ръководството. Приема се, че удовлетвореността като глобална оценка не е сбор от отделните аспекти на работата, затова се включва и твърдение, което изразява равнището на удовлетвореност от работата като цяло. Оценяването се извършва чрез петстепенна Ликъртова скала, в която отговорите варират от „много съм неудовлетворен/а“ до „напълно съм удовлетворен/а“.

Анализ на вътрешната съгласуваност (алфа на Кронбах)

За измерване на вътрешната съгласуваност на подskalите са пресметнати (чрез *Reliability Statistics*) алфа коефициентите на Кронбах (вж. таблица 1). Анализът на скалите показва много добри резултати и надеждност. Най-висока надеждност е изчислена за субskalите *Енергия*, *Отдаденост* и *Погълнатост* на скалата *Ангажираност в работата*. В таблицата са представени част от приложените скали, като при всички скали измерената надеждност е между 0,748 и 0,910 (алфа на Кронбах).

Таблица 1. Анализ на надеждността на скалите

Скали	Алфа на Кронбах
Енергия/Ангажираност	0,905
Отдаденост/Ангажираност	0,890
Погълнатост/Ангажираност	0,910
Удовлетвореност от обучение и развитие	0,915
Удовлетвореност от работата	0,748
Удовлетвореност от въвеждане в работата	0,810

Демографски данни

Във Въпросника са включени и седем демографски въпроса (пол, възраст, образование), както и за стажа в организацията, позицията, отдела и естеството на работата (с клиенти, мениджърска и т.н.).

Дескриптивни статистики

Изследвани са общо 258 служители от телекомуникационна компания в България, като се проследяват различията по пол, възраст, работна роля, трудов стаж и други.

Данните показват, че 76% от изследваните лица са специалисти и експерти, а 24% са мениджъри и ръководители. Повече от отговорилите респонденти са жени – около 61% спрямо 39% мъже. Над 45% от изследваните лица са до 29-годишна възраст, около 36% са между 30- и 40-годишна възраст и около 19% са над 40-годишна възраст.

Резултатите показват сравнително голяма *удовлетвореност от социалната среда*, взаимоотношенията с колегите, топлината и разбирането в екипите (4,11). Също така на сравнително добро средно ниво са стойностите на *удовлетвореността от Въвеждането в работата и менторството* (3,77), както и в областта на *Обучение и развитие* (3,68), и *удовлетвореността от ръководството и отношението на преките мениджъри и съдържанието на работата* (вж. таблица 2).

Най-слаба е *удовлетвореността от заплащането и допълнителните придобивки на служителите в телекомуникационната компания в сравнение с удовлетвореността от останалите аспекти на работата и социалната среда*.

Смята се и данните го показват, че компанията полага усилия да създаде добре структурирани програми за въвеждане в работата (*onboarding*), както и те да включват наставничество и менторство, но процесите и практиките все още се развиват и надграждат. Създадените взаимоотношения между колегите и самите екипи водят до сравнително по-голяма *удовлетвореност сред служителите*. Сред служителите съществува климат на приемане и взаимоотношения, които са *удовлетворяващи*. Компанията има какво да надгради по отношение

на заплащането и допълнителните придобивки, при които се наблюдава сравнително по-слаба удовлетвореност в сравнение с останалите аспекти.

Таблица 2. Средни по удовлетвореност от различни аспекти в работата

	Средно	95% интервал на доверие	
		Долна граница	Горна граница
Удовлетвореност от условията/организационната среда	3,7862	3,6227	3,7491
Удовлетвореност от съдържанието	3,6826	3,5064	3,7240
Удовлетвореност от работната група	4,1043	3,9351	4,1599
Удовлетвореност от ръководството	3,7712	3,6068	3,7859
Удовлетвореност от въвеждането	3,7712	3,6068	3,6068
Удовлетвореност от обучението и развитието	3,6826	3,5264	3,7340
Удовлетвореност от заплащането	3,1030	2,9963	3,2041

Проверено е дали в различните аспекти на ангажираността при служителите в тази компания се наблюдават значими различия по пол или в зависимост от трудовия стаж, както и други демографски аспекти. Значими различия са регистрирани спрямо стажа в компанията ($p < 0,001$), но не и спрямо пола ($p > 0,05$).

По отношение на трите компонента на ангажираността се наблюдават значими разлики спрямо стажа в телекомуникационната компания. Служителите с по-дълъг стаж от три години в компанията показват значимо по-високи резултати и по трите компонента на психологическата ангажираност според методологията на Шофели и колеги – както в „Отдаденост“ и в „Погълнатост“, така и в „Енергия и издръжливост“ (вж. таблица 3).

Членовете на екипите с по-дълъг стаж в по-голяма степен са погълнати от работата си, напълно ѝ се отдават, увличат се от нея и са щастливи, когато работят усилено. За *погълнатостта* като компонент на ангажираността говорят айтеми като: „Когато работя, сякаш времето лети“; „Когато работя, забравям за всичко около себе си“; „Напълно се отдавам на работата си“ и „Увличам се в работата си“.

Тези служители са и значимо *по-отдадени* – горди са от работата си и я намират за важна и предизвикателна. Интересно е и че по отношение на елемента „Енергия и издръжливост“ от психологическата ангажираност по-опитните служители в организацията отново имат по-високи резултати. Този аспект се измерва чрез айтеми като: „Мога да работя в продължение на часове“; „На работното си място се чувствам психически издръжлив“ и „Винаги съм упорит/а в работата си, дори и когато нещата не вървят добре“.

Таблица 3. Разлики по години стаж в трите компонента на ангажираността

Компоненти		Средна	F	Sig.
Енергия	До 1 г.	3,3907	10,216	0,000
	От 1 до 3 г.	3,4950		
	Над 3 г.	4,1420		
Отдаденост	До 1 г.	3,0266	9,710	0,000
	От 1 до 3 г.	3,6650		
	Над 3 г.	3,8321		
Погълнатост	До 1 г.	3,1226	16,062	0,000
	От 1 до 3 г.	3,3988		
	Над 3 г.	4,0059		

Корелационни и регресионни анализи: взаимовръзки между удовлетвореност и ангажираност

Важно е да се изследва доколко удовлетвореността от различните елементи на работата и отношенията е взаимосвързана с ангажираността. Резултатите показват, че най-силната взаимовръзка се открива между удовлетвореността от значимостта на работата и ангажираността (0,674; $p < 0,001$).

Удовлетвореността от съдържанието и значението на труда се разкрива чрез въпроси, свързани с възможността за автономия и контрол при изпълнението, отговорността, възможността за използване на способностите и уменията в трудовата дейност и разнообразието при извършване на трудовите задачи. Резултатите показват, че тези аспекти в най-голяма степен се свързват с ангажираността. Служителите са по-отдадени, енергични и погълнати от работата си, когато виждат повече съдържание в нея, повече автономия и разнообразие на трудовите дейности.

Външните фактори се установяват чрез твърдения за условията на средата, признанието за добре свършената работа, заплащането, възможностите за повишение, работното време и сигурността в работата. А въпросите за отношенията с колегите и с ръководството измерват социалните аспекти на работата.

Силна положителна взаимовръзка се открива между удовлетвореността от въвеждането в работата и ангажираността (0,614; $p < 0,001$), и между удовлетвореността от възможностите за обучение и развитие в организацията и общата ангажираност в работата (0,589; $p < 0,001$).

Въз основа на тези резултати може да се направи изводът, че удовлетвореността на служителите в телекомуникационния сектор от мерките, свързани с повишаването на тяхната квалификация, знания и умения, както и позитивното и ефективно въвеждане на новите служители в работата се свързва и с по-силна работна ангажираност, отдаденост, енергичност и желание за работа.

Удовлетвореността от предоставените обучения се измерва с айтеми като: съдействие от компанията и организиране на обучения за справяне с работните

задачи, стимулиране от страна на прекия ръководител за участие в обучителни програми и за развитие. Тя включва цялостното чувство, че компанията дава възможност човек да се учи и той е удовлетворен от качеството на обучителните програми. Измерва се и удовлетвореността от създадените в организациите възможности.

Чрез проведения корелационен анализ (вж. таблица 4) между променливите се установява значима положителна взаимовръзка между удовлетвореността на служителите от екипа (0,518; $p < 0,001$) и ангажираността в работата, като тя е значима, но малко по-слаба от взаимовръзката със съдържанието на работата. Взаимоотношенията в екипа се оказват важни и свързани с желанието за работа, отдадеността и енергичността, с която служителите подхождат към задачите си.

Положителни и значими корелации с ангажираността са установени за удовлетвореност от екипа и от работата с ръководителя, неговата обратната връзка и подкрепа (0,551; $p < 0,001$) (вж. таблица 4). Открита е слаба положителна корелация между удовлетвореността от заплащането и ангажираността (0,231), която не е значима.

Таблица 4. Корелационен анализ между удовлетвореност и ангажираност

	Удовлетвореност
Удовлетвореност от въвеждащата програма	0,614**
Удовлетвореност от съвместната работа с ментора	0,651**
Удовлетвореност от екипа	0,518**
Удовлетвореност от мениджъра	0,551**
Удовлетвореност от заплащането	0,231
Удовлетвореност от значимостта и съдържанието на работата	0,674**
Удовлетвореност от работата като цяло	0,577**
Удовлетвореност от обучение и развитие	0,589**

Бележка: ** $p < 0,001$.

Анализът на резултатите разкрива интересни взаимовръзки, включително силна позитивна връзка между удовлетвореността от въвеждането в работата и ангажираността. В тази изследвана извадка се оказва, че най-ниската корелация е между удовлетвореността от заплащането и ангажираността. Удовлетвореността от възнаграждението и допълнителните придобивки е най-слабо свързано с ангажираността на служителите.

Влияние на удовлетвореността върху ангажираността в телекомуникационната компания

В резултат на проведена стъпков регресионен анализ на влиянието на удовлетвореността от различни области върху общата ангажираност при служители от голяма телекомуникационна компания, резултатите показват висока прогностична стойност на модела от около 41% ($R = 0,411$). Силно влияние върху общата ангажираност оказва удовлетвореността от съдържанието на работата (вж.

таблица 5). Тук са включени удовлетворяващи аспекти като възможността да се планира самостоятелно работата и да се прави избор на начина на извършването ѝ, които – както показват резултатите – въздействат позитивно върху енергията, отдадеността и погълнатостта на служителите в тази голяма компания. В измерването на удовлетвореността от съдържанието са включени и задоволството от разнообразието на работата, и възможностите за пълноценно използване на индивидуалните способности в работния процес.

Таблица 5. Влияние на удовлетвореността от съдържанието на работата върху ангажираността

	Удовлетвореност от значимостта и съдържанието на работата	R2
Обща ангажираност	$B = 0,678$ $p < 0,001$ **	0,411

Бележка: ** $p < 0,001$.

При провеждането на стъпков регресионен анализ на влиянието на всички видове удовлетвореност се оказва, че при служителите от изследваната телекомуникационна организация аспекти като удовлетвореност от условията и организационната среда, както и от работната група и ръководството, не оказват значимо влияние върху ангажираността, за разлика от съдържанието на работата. Те показват силна взаимовръзка в корелационния анализ, както и удовлетвореността от възможностите за учене и развитие, но съдържанието на работата се оказва най-значим фактор.

ДИСКУСИЯ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Работата в телекомуникационния сектор е интересна и много предизвикателна. Иновативни приложения, конвергентни услуги и специализирана ориентация към клиента са днешните фактори за успех на тези организации. Основно предизвикателство е комбинацията от непрекъснати изисквания за иновации със свиващ се пазар и променящи се пазарни реалности, силна конкуренция и все по-високи очаквания от страна на клиентите. Служителите и особено тези, които взаимодействат пряко с клиентите, са изложени на различни стресори в работата си, както и на необходимостта да надграждат знанията и уменията си в условията на бърза дигитализация. При повечето от професиите е налице информационно натоварване.

Резултатите от проведеното емпирично изследване показват позитивна взаимовръзка между удовлетвореността от съдържанието и значимостта на работата, от мерките за обучение и развитие, и ангажираността на служителите от този сектор.

Най-силна се оказва връзката на ангажираността със значимостта на работата, възможностите за влагане на знания и умения и инициативността. Социалните взаимоотношения и удовлетвореността от тях също са положително свързани с ангажираността в работата. Най-слаба и незначима е връзката между удовлетвореността от заплащането и допълнителните придобивки, и ангажираността в работата. Този резултат не е изненадващ, защото резултатите от редица изследвания показват, че ангажираността е най-вече вътрешно състояние, което слабо се влияе от материалните стимули.

В допълнение, резултатите от проведеня регресионен анализ очертават значимата роля на фактора съдържание на работата. Спецификата на работата в телекомуникационния сектор се свързва с принос към крайния клиент, непрестанно влагане на знания и умения, даване на идеи и проява на инициативност като аспекти, свързани със съдържанието и значимостта на работата.

Резултатите са в унисон с други изследвания през годините. Например за Пена значението и смисълът, които хората намират в работата си и в свързането помежду си са ключови за ангажираността (Penna, 2007). Важно е чувството за общност и принос, както и наличието на пространство хората да бъдат себе си. Според автори като Попли и Ризви инвестирането в програми за обучение на мениджърите може да доведе до по-добри нива на ангажираност (Popli & Rizvi, 2016).

На лидерите на компании от телекомуникационния сектор могат да се представят изводите от настоящото изследване за основните фактори и двигатели, свързани с удовлетвореността и ангажираността, които са важни и свързани с индивидуалния принос, задържането на талантите и цялостния организационен успех и конкурентност.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелова-Игова, Б. (2021). Спортни неуспехи, политически успехи. *Bulgarian Ethnology/Българска етнология* 47(2), 252-264.
- Илиева, С. (1998). *Привързаност към организацията: Психологически анализ*. София: Албатрос, 232.
- Найденова В. (2022). *Ангажираност и обучение на служителите*. София: Изток-Запад, 352.
- Найденова В. (2019). Въвеждане в работата, менторство и обратна връзка в бизнес организации. Сборник: *Лидерство и развитие на човешките ресурси*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 416–424. Достъпна на адрес: <https://unipress.bg/image/catalog/1pdf/0231.pdf>
- Найденова В. (2016): Менторство и Коучинг в организационен контекст – съвременни тенденции. В: *Сборник на международна научна конференция „Лидерство и организационно развитие“*, съст.: Снежана Илиева, Миряна

- Маркович, Йоана Янкулова, Университетско издателство „Св.Климент Охридски“, 2016, 423-432.
- Радославова, М. (1999). Интегрален модел на удовлетвореността от труда: опит за нов поглед. *Българско списание по психология*, 3–4, 22–45. Достъпна на: bjp-1999-3-4-p-22-45.pdf.
- Тимева, И. (2016). *Характеристики на работата и бърнаут при служители от кол център*. Дипломна работа, МП ТОП, София: СУ.
- Alegre, I., Mas-Machuca, M., Berbegal-Mirabent, J. (2016). Antecedents of employee job satisfaction: Do they matter? *Journal of Business Research*, 69(4), 1390-1395. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2015.10.113>
- Angelova-Igova, B. (2019). Media Scandals as Fake News is Dangerous for the National Security. *Przegląd Politologiczny*, 4, 31-37. doi: <https://doi:10.14746/pp.2019.24.4.3>
- Bakker, A. B. (2011). An evidence-based model of work engagement. *Current Directions in Psychological Science*, 20(4), 265–269. doi: <https://doi.org/10.1177/0963721411414534>
- Bakker, A. B., & Demerouti, E. (2007). The Job Demands-Resources model: State of the art. *Journal of Managerial Psychology*, 22(3), 309–328. doi: <https://doi.org/10.1108/02683940710733115>
- Bakker, A.B. & Demerouti, E. (2008). Towards a Model of Work Engagement. *Career Development International*, 13, 209-223. doi: <http://dx.doi.org/10.1108/13620430810870476>
- Bauer, T.N., Erdogan (2011). Organizational socialization: The effective onboarding of new employees. In: *APA Handbook of I/O Psychology*, III, Editors: S. Zedeck & A. Aguinis & W. Cascio & M. Gelfand & K. Leung & S. Parker & J. Zhou, Publisher APA. doi: 10.1037/12171-002, ISBN: 978-1-4338-0727-5.
- Becker, B.A. & Huselid, M.A. (1998). High Performance Work Systems and Firm Performance: A Synthesis of Research and Managerial Applications. *Research in Personnel and Human Resources Management*, 16, 53-101. ISBN: 0-7623-0368-9
- Buckingham, M., & Coffman, C. (2005). *First, break all the rules: What the world's greatest managers do differently?* New York: Simon & Schuster. doi: <http://10.4236/ojrm.2017.61001>.
- Cha, S. C. (2007). Research on structural modeling of enterprise employee engagement. Unpublished manuscript, Jinan University, Jinan, China. Цитирано в Sun, Li & Bunchapattanasakda, C. (2019). Employee engagement: A literature review. *International Journal of Human Resource Studies*, 9(63). doi: <http://10.5296/ijhrs.v9i1.14167>.
- Chadi A, & Hetschko, C. (2018). The magic of the new: How job changes affect job satisfaction, *Journal of Economics & Management Strategy*, Wiley Blackwell, 27(1), 23-39. doi: <http://10.1111/jems.12217>

- Czarnecki, C., & Dietze, C. (2017). Understanding Today's Telecommunications Industry. In C. Czarnecki, & C. Dietze (Eds.), *Reference Architecture for the Telecommunications Industry* (pp. 17-54). Springer.
<https://www.springer.com/gp/book/9783319467559>
 doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-46757-3_2
- Cooper, R. K. (1997). Applying emotional intelligence in the workplace. *Training & Development*, 51(12), 31-38. doi: <https://doi.org/10.47036/SC.3.1.51>
- Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., & Smith, H. L. (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125(2), 276–302
 doi: <https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.2.276>
- Ferguson, A. (2007). *Employee engagement: Does it exist, and if so, how does it relate to performance, other constructs and individual differences?* Conference: Annual Industrial/ Organisational Psychology Conference, Australian Psychological Society, https://www.researchgate.net/publication/301753514_'Employee_engagement'_does_it_exist_and_if_so_how_does_it_relate_to_performance_other_constructs_and_individual_differences. Accessed on May 23, 2024.
- Harter, J. K., Schmidt, F. L., & Hayes, T. L. (2002). Business-unit-level relationship between employee satisfaction, employee engagement, and business outcomes: A meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 87(2), 268–279. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.87.2.268>
- Highhouse, S., & Becker, A. (1993). Facet measures and global job satisfaction. *Journal of Business and Psychology*, 8, 117–27. doi: <https://doi.org/10.1007/s10869-017-9499-4>
- Gallup (2020). The Gallup Organisation. доступно на: www.gallup.com. <https://www.gallup.com/q12/>. Accessed on February 21, 2024.
- Gardner, D. G., & Pierce, J. L. (1998). Self-esteem and self-efficacy within the organizational context. *Group & Organization Management*, 23(1), 48–70. doi: <https://doi.org/10.1177/1059601198231004>
- ISR, International Survey Research (ISR) (2004). B: Kular, S., Gatenby, M., Rees, C., Soane E., Truss, K. (2008). *Employee Engagement: A Literature Review*, Kingston Business School, Kingston University Working Paper Series 19.
- Kahn, W. A. (1990). Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work. *Academy of Management Journal*, 33(4), 692–724. doi: <https://doi.org/10.2307/256287>
- Kular, S., Gatenby, M., Rees, C., Soane, E., & Truss, K. (2008). Employee Engagement: A Literature Review. KBS Working Paper 1(19), Kingston Business School. <https://eprints.kingston.ac.uk/4192/1/19wempen.pdf>
- Kortmann, L. K., Simonson, J., Vogel, C., & Huxhold, O. (2021). Digitalisation and employees' subjective job quality in the second half of working life in

- germany. *Social Indicators Research*, 1-21. Advance online publication. doi: <https://doi.org/10.1007/s11205-021-02854-w>
- LaShawn, T. (2007). On-boarding: Maximizing Productivity and Retention. PM Boulevard Snell, A. (2006): Researching onboarding best practice: using research to connect onboarding processes with employee satisfaction. *Strategic HR Review*, 5(6), 32–35. ISSN: 1475-4398.
- Martin, L., Hauret, L., & Fuhrer, C. (2022). Digitally transformed home office impacts on job satisfaction, job stress and job productivity. COVID-19 findings. *Plos One*, 17(3). doi: <http://10.1371/journal.pone.0265131>
- May, D.R. Gilson, R.L. and Harter, L.M. (2004). The psychological conditions of meaningfulness, safety and availability and the engagement of the human spirit at work, *Journal of Occupational and Organisational Psychology*, 77, 11–37. doi: <http://dx.doi.org/10.1348/096317904322915892>
- Mathieu, J. E., Hofmann, D. A., & Farr, J. L. (1993). Job perception-job satisfaction relations: An empirical comparison of three competing theories. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 56(3), 370–387. doi: <https://doi.org/10.1006/obhd.1993.1060>
- Macey, W. H., & Schneider, B. (2008). The meaning of employee engagement. *Industrial and Organizational Psychology: Perspectives on Science and Practice*, 1(1), 3–30. <https://doi.org/10.1111/j.1754-9434.2007.0002.x>
- Mansoor F., Hassan Z. (2016). Factors influencing Employee Engagement: A study on a Telecommunication Network provider in Maldives, *International Journal of Accounting & Business Management*. www.ftms.edu.my/journals/index.php/journals/ijabm. 4,(1), 50-64, doi: <https://10.24924/ijabm/2016.04/v4.iss1/50.64>
- Mauno, S., Kinnunen, U., & Ruokolainen, M. (2007). Job demands and resources as antecedents of work engagement: A longitudinal study. *Journal of Vocational Behavior*, 70(1), 149–171. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2006.09.002>
- Mansoor F., & Hassan Z. (2016). Factors influencing Employee Engagement. *International Journal of Accounting & Business Management*, 4(1), 50-64, April 2016 doi: <https://10.24924/ijabm/2016.04/v4.iss1/50.64>
- Meijman, T.F. & Mulder, G. (1998) Psychological Aspects of Workload. In: Drenth, P.J.D. and Thierry, H., Eds., *Handbook of Work and Organizational Psychology*, Hove, Psychology Press. 5-33. Psychology Press/Erlbaum (UK) Taylor & Francis.
- Omar, A., Salessi, S., & Urteaga, F. (2017). Impact of management practices on job satisfaction. RAM. *Revista de Administração Mackenzie*, 18(5), 92-115. doi: <https://10.1590/1678-69712017/administracao.v18n5115>
- Pavot, W. & Diener, E. (2003). Well-being (including life satisfaction). In R. Fernandez-Ballesteros (Ed.), *Encyclopedia of psychological assessment*, 2, 1097–1101. London: Sage. doi: <https://10.1037/1040-3590.5.2.164>

- Penna PLC. (2007). Meaning At Work: A Research Report. Available at <https://drstephenjcostello.com/wp-content/uploads/2018/06/Penna-Meaning-at-Work-Report.pdf>. Accessed on March 27, 2024.
- Popli S. & Rizvi, I. (2016). Drivers of employee engagement. The role of leadership style. *Global Business Review*. doi: <https://doi.org/10.1177/0972150916645>
- Rothbard, N. P. (2001). Enriching or Depleting? The Dynamics of Engagement in Work and Family Roles. *Administrative Science Quarterly*, 46(4), 655–684. doi: <https://doi.org/10.2307/3094827>
- Saks, A.M. (2006). Antecedents and consequences of employee engagement, *Journal of Managerial Psychology*, 21(6), 600–619. ISSN: 0268-3946.
- Scarpello, V., & Campbell, J. P. (1983). Job satisfaction: Are all the parts there? *Personnel Psychology*, 36(3), 577–600. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1983.tb02236.x>
- Schaufeli, W. B. & Bakker, A. B. (2003). Test manual for the Utrecht Work Engagement Scale. Unpublished manuscript, Utrecht University, the Netherlands. <http://www.schaufeli.com> Schaufeli et al. / Measurement of Work Engagement. Accessed on July 22, 2024.
- Schneider, B., & Bowen, D. E. (1985). Employee and customer perceptions of service in banks: Replication and extension. *Journal of Applied Psychology*, 70(3), 423–433. doi: <https://doi.org/10.1037/0021-9010.70.3.423>
- Schein, E.H. (1987). *Process Consultation: Volume II*. Addison-Wesley, Reading.
- Soane, E., Truss, C., Alfes, K., Shantz, A., Rees, C., & Gatenby, M. (2012). Development and application of a new measure of employee engagement: The ISA Engagement Scale. *Human Resource Development International*, 15(5), 529–547. doi: <https://doi.org/10.1080/13678868.2012.726542>
- Towers Perrin (2003). Working Today: Understanding What Drives Employee Engagement, *Towers Perrin HR Service*. <https://www.wtwco.com/en-bm>. Accessed on July 13, 2024.
- Towers Watson (2014). Towers Watson Engagement survey Online. Available on <https://www.wtwco.com/>. Accessed on May 25, 2024.
- Vance, R. J. (2006). Employee engagement and commitment, A guide to understanding, measuring and increasing engagement in your organization. *Society for Human Resource Management*, 1-45. <https://www.shrm.org/hr-today/trends-and-forecasting/special-reportsand-expert-views/documents/employee-engagement-commitment.pdf>. Accessed on March 28, 2024.

**„КРАСОТАТА В НЕСЪВЪРШЕНСТВОТО“ – КОНЦЕПЦИЯТА ЗА УАБИ-САБИ
КАТО ПЪТ КЪМ ЛИЧНОТО ПРОЦЪФТЯВАНЕ**

ГЕОРГИ ГЪРКОВ

*докторант към катедрата по Обща, експериментална, развитийна и
здравна психология
ggurkov@uni-sofia.bg*

Георги Гърков. *„КРАСОТАТА В НЕСЪВЪРШЕНСТВОТО“ – КОНЦЕПЦИЯТА ЗА УАБИ-САБИ КАТО ПЪТ КЪМ ЛИЧНОТО ПРОЦЪФТЯВАНЕ*

Въпросът за това, как човек се отнася към несъвършенството, пресича множество конструкти от съвременната психология и играе важна роля за редица аспекти на психичното функциониране. Въпреки това обаче все още отсъстват концептуални рамки или конструкти, които да обхващат по-цялостно отношението към несъвършенството в неговите положителни и отрицателни аспекти, както и според застъпеността му в разнообразни житейски ситуации. С оглед на тези обстоятелства настоящата статия си поставя за цел да разгледа концепцията за *уаби-саби* като потенциална алтернатива на съществуващите подходи, която е вдъхновена от недугалните аспекти на японските философски и творчески традиции.

Ключови думи: уаби-саби; несъвършенство; процъфтяване; перфекционизъм

Georgi Garkov. *“BEAUTY IN IMPERFECTION” – THE CONCEPT OF WABI-SABI AS A PATH TO PERSONAL FLOURISHING*

The question of how people react to the presence of imperfection intersects numerous constructs within contemporary psychology, and has an important role in mental functioning. There are still no conceptual frameworks or constructs, however, aimed specifically at the attitude towards imperfection – in its positive and negative aspects, or according to its prevalence in different existential contexts. In view of these tendencies,

the present article attempts to examine the concept of wabi-sabi as a potential alternative to the existing approaches within the empirical literature that is inspired by the non-dual aspects of Japanese philosophical and creative tradition.

Keywords: wabi-sabi; imperfection; flourishing; perfectionism

ВЪВЕДЕНИЕ

Ако трябва да се изведе някаква рамка, която обхваща не само корените на човешкото страдание, но и житейската траектория на ориентирания към процъфтяването си човек, това вероятно би било отношението към несъвършената и тленна природа на света около нас. Въпросът за съществуването на несъвършенството не отправя предизвикателство само към онтологичните категории, с които боравим при осмислянето на еволюционните процеси в природата (Pievani, 2022), начините, по които се отнасяме към емергентността на социокултурните парадигми около нас или устройството на материалните артефакти, които използваме във всекидневието си, а пресича и редица области от съвременната психология и играе важна роля в редица аспекти на човешкото психично функционирането.

Макар перфекционизмът или отношението към несигурността да представляват многомерни явления, има индикации, че перфекционистичното мислене или по-слабата толерантност към несигурността в живота може да се разглеждат като трансдиагностични фактори, обхващащи развитието на редица егосинтонични и егосинтонични разстройства, както и субективно преживени затруднения (Egan et al., 2011; Maricuțoiu et al., 2020; Sandhu et al., 2023). Перфекционистични или абсолютистки начини на разсъждение се наблюдават в контекста на хранителните разстройства (Puttevils et al., 2019; Ralph-Nearman et al., 2024), в моделите на себеизразяване на хората с депресивни и тревожни разстройства (Doyle & Catling, 2022), както и при демонстриращите склонност към суицидна идеация (Al-Mosaiwi & Johnstone, 2018). Перфекционистичното мислене в определени свои разновидности съпътства и по-слабо изразената устойчивост на стресиращи или травмиращи събития като цяло (Egan et al., 2014), но би могло да окаже неблагоприятен ефект и върху соматичното здраве (Flett et al., 2022).

От друга страна, има изследвания, които подсказват, че наличието на подоброжелателно отношение към собствените недостатъци и грешки – или тези на другите, се свързва с тенденции като по-силно изразен смисъл в живота (Allais, 2022), удовлетворение от живота (Chew & Ang, 2021; Kaleta & Mróz, 2018; Zessin et al., 2015), наличие на по-сигурен стил на привързаност (Hirst et al., 2019; Quinlan et al., 2022), възстановяване или израстване в резултат на различни житейски трудности (Kesebir, 2014; Winders et al., 2020), както и полагане на грижи за собственото здраве като цяло (Homan & Sirois, 2017; Toussaint et al., 2020). В

поревица от изследвания върху наративите на генеративните личности, т.е. хората, които са ангажирани не само със собственото си процъфтяване, но се стремят да допринасят и за общността си, Макадамс и колеги установяват, че при тях преобладават т.нар. последователности на изкупление, при които преживяването на житейски трудности или несъвършенства се осмисля според потенциалната им трансформация в „добри“ последици в дългосрочен план (McAdams et al., 2001). В класическите си изследвания върху самоактуализиращите се личности Маслоу ги описва като хора, които „са в състояние да приемат собствената си същност... с всичките ѝ недостатъци, с всичките ѝ отклонения от идеалния образ, без да изпитват истинска тревожност... [Защото] [ч]овек не се оплаква от водата, задето е мокра, или от камъните, задето са твърди, или от дърветата, задето са зелени” (Maslow 1987, pp. 155-156).

Макар че отношението към несъвършенството среща (в едни или други свои вариации) значително внимание в психологическата литературата, остават някои неясноти, които засягат конструктите, свързани с този въпрос. Например в противовес на множеството изследвания, които може да се съотнесат към него, все още отсъстват опити за полагане на някаква по-цялостна рамка на отделните конструкти, която да спомогне за преодоляването на присъщите им концептуални разминавания, а именно: до каква степен може да се говори за някакво цялостно отношение към несъвършенството на света спрямо различните начини, по които човек е склонен да реагира, когато забележи прояви на несъвършенство в отделните житейски ситуации. Същевременно, ако се вгледаме по-внимателно, можем да установим, че немалка част от конструктите в литературата допускат преобладаващо механистичен уклон, доколкото в действителност се свеждат до такъв тип операционализации на предполагаемите им явления, които се характеризират не толкова с някакъв субективно преживян *тѐлос*, колкото с начините, по които хората са склонни да се почувстват или да действат в определени ситуации – дали поради възприетите условия на контекста, особеностите на соматиката или предполагаемите невробиологични детерминанти (Vanicki, 2017; Homiak, 2019). С други думи, формулировките им не отделят достатъчно място за наличието на някакъв осъзнат и цялостен стремеж, който да направлява начина на живот¹, макар че застъпеността им не влиза непременно в противоречие с подобно явление.

С оглед на тези обстоятелства тази статия си поставя за цел да разгледа концепцията за *уаби-саби* като потенциална алтернатива на съществуващите подходи, която произтича от японските творчески и философски традиции и която би могла да се използва в рамките на по-интегриран подход за обхващането както на отрицателните, така и на положителните страни на отношението към

¹ Разбира се, подобни уклони са в някаква степен разбираеми с оглед на историческото влияние на механистичните подходи към съзнанието като цяло.

несъвършенството. Следващите раздели са посветени на това понятие с кратък обзор на корените му, но преди всичко творческия му потенциал за операционализацията му като психометричен конструктор.

УАБИ И САБИ

В исторически план концепцията за *уаби-саби* се изразява в съчетанието между два елемента, които първоначално притежават доста различни значения, но с времето претърпяват значителна трансформация и се стига до разглеждането им като на практика взаимозаменяеми. Тези понятия изпълняват особено важна роля в основата на определен тип чаени церемонии, в които са използвани криви и несиметрични съдове вместо изящни предмети, произведения на местни занаятчии, вместо изтъкнати майстори, евтини и нетрайни материали, вместо злато и сребро, и се провеждат в кални колиби с тесен вход, изискващ да се лази на четири крака. Въпреки това подобни чаени церемонии не са никакви форми на развлечение от всекидневните задължения на участниците, а имат по-дълбоки последици, доколкото участниците в тях трябва да оставят настрана абстракциите, с които си служат във всекидневието, произхода и богатствата си, за да се изправят пред суровата действителност на природните процеси (Okakura, 1999).

Макар че историята на този тип церемонии – както и начините на осмисляне на подривните им социални последици от страна на средновековния японски елит – е обширна тема, която надхвърля ограниченията на настоящата статия, може да се каже, че те по същността си са изразение „не просто на изкуство или някаква културна форма, а интегриран начин на живот, полагащ в основата си парадигмата на дзен... [съчетание от] религия, философия, етика, изкуство поведение, начин на хранене и архитектура“ (Hisamatsu, 1971, p. 26).

Сред основните характеристики на първия елемент – *wabi*, могат да се посочат аскетизмът и съпътстващия я живот в самота, преживяването на мизерия сред елементите природата (Koren, 1994, p. 21), „бедността, която надхвърля богатствата“ (Hisamatsu, 1971, p. 26), или разпознаването на някаква подценена и нетрайна красота в нещата, които човек среща по пътя си (Oster, 1993). По-обширни формулировки обвързват *уаби* с някои практически последици от интернализацията на будистката онтологична рамка, а именно „дори в затруднени обстоятелства да не възниква мисълта за трудности. Дори озовал се в среда на недостатъчност, човек да не се ръководи от чувството на нужда. Дори изправен пред провал, да не размишлява върху несправедливостта“ (цит. в Parkes & Loughnane, 2024). Същевременно не липсват и по-поетични тълкувания като тези на Уотс, който осмисля *уаби* като „...неочакваното разпознаване на истинската същност на обикновените неща, когато бъдещето е поставило ръка на нашите амбиции“ (Watts, 1989, p. 186).

Аспектът на *sabi*, от друга страна, се свързва с красотата, която идва с възрастта и „белезите“ ѝ, например по отношение на формите, образуващи се спонтанно по повърхността на ръждивите предмети; или „белезите“, идващи с житейския опит на човека (Parkes & Loughnane, 2024). Или присъствието на красота, която е резултат от „пълното, творческо намерение, освободено от каквато и да е изкуственост или елемент на насиланост – намерение толкова чисто и концентрирано, както при *самадхи*, че нищо не се прави с усилие...“ (Hisamatsu, 1971, p. 32). Уотс на свой ред разглежда значението на *саби* като израз на „самотата, но в смисъла на будисткото отсъствие на привързаност, на това да видиш как всички неща се случват от „самите себе си“ в чудодейна спонтанност. Така – отбелязва Уотс, – възниква онова чувство на дълбока, безгранична тишина, която идва с дългото падане на снега, поглъщащо всички шумове слой подир слой от мекота“ (Watts, 1989, p. 186).

ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ ЗАД УАБИ-САБИ

Макар и да не се поддава на прецизно дефиниране чрез ограничените средства на езика, според Корън концепцията за *уаби-саби* предоставя „интегриран подход по отношение на природата на съществуването (метафизиката), върховното знание (духовността), емоционалното благополучие (състоянието на ума), поведението (морала), както и във връзка с вида и усещането на нещата (материалността)“ (Koren, 1994, p. 41). Той идентифицира следните основни принципи зад различните аспекти на реалността, за които може да се приеме, че тя съответства (Koren, 1994, pp. 40–72):

- **Онтологично**, *уаби-саби* се характеризира с отделянето на внимание и наличието на известна чувствителност от страна на човека спрямо начините, по които „нещата дееволюират в посока на Нищото [което ги поражда] или еволюират в посоката отвъд него“; трансформацията на живота в смъртта, формирането и разпадането на формите в природата – или всъщност „непрекъснатостта“ на тези преходи. В този смисъл изглежда основателно да се допусне, че концепцията за *уаби-саби* се напраща от процесуално, а не толкова от есенциалистко разбиране за природата на реалността.
- **От гледна точка на духовните ценности** Корън обвързва *уаби-саби* с прозрения като това, че „истината произтича от наблюдаването на природата“ (или откритостта към живота в съответствие с природата, което напомня на древния стремеж за *κατὰ φύσιν ζῆν*² в рамките на Западната философска традиция), разбирането, че „съществува великолепието в

² От гръцки: да живееш в съответствие с природата.

дребните и пренебрегнати детайли“, както и че „красотата може да се извае от грозотата“, доколкото особеностите на контекста предразполагат към подобно „извайване“.

- **По отношение на състоянието на ума**, описващо практикуващия този подход към осмислянето на реалността, Корън отделя внимание на готовността за „приемането на неизбежното“ – съзерцаването на собствената смъртност и ограниченост или преходността на всичко в живота и намирането на пътя към собственото щастие и процъфтяване в условията на подобно състояние, но и разграничава като друг принцип „оценяването на космическия ред“, което превръща към откритостта към настъпването на върхови и мистични преживявания в рамките на досега с ограничеността и преходността на света.
- **Етично**, Корън извежда като основни принципи придържането към такъв начин на живот, който не е прикован от дихотомиите на сравняващия ум, а живее с нещата „такива, каквито са“. Подобен недуален уклон до голяма степен напомня например за думите на Доген, който сякаш противопоставя „сравняващия“ (гледащ нещата „отвън“) на „разбиращия“ ум (който ги „оставя“ да „бъдат себе си“ или ги осмисля чрез самите себе си), отбелязвайки, че:

Рибата плува във водата и независимо колко плува във водата, тя сякаш няма край. Птицата лети в небето, но независимо колко дълго лети, то сякаш остава необятно. Въпреки това рибата и птицата никога не напускат средата си [...] Ако птицата или рибата обаче се опитат да определят предела на средата си, преди да започнат да се движат в нея, те няма да знаят къде се намират, нито накъде да се придвижат (Heisig et al., 2011).

Съответно, може да се направи съпоставка с концепцията за хипоазовост, при която са налице по-малко разсъждения за собствения Аз-образ и насочване на вниманието по-скоро към собствената дейност в настоящето в конкретни и неоценъчни термини, вместо правенето на абстрактни обобщения за себе си и за другите (Leary et al., 2016). От друга страна, Корън обръща известно внимание на егалитарните последици от чаената церемония и съответно разгръщането на *уаби-саби* в контекста на тенденцията да се избягват привидностите или социалните йерархии и човек да остане открит за „споделеното човечество“ с другите.

- Не на последно място, като **характеристики на дизайна на материалните артефакти**, които са *уаби-саби*, Корън изброява следните качества: подсказването на протичащ природен процес, липса на регулярност,

чувството на лична свързаност, непретенциозност, връзка със земята, размитост и присъствие на простота.

Накратко, може да се каже, че следвайки концептуалната рамка на Корън, животът в съответствие с „вселената“ на *уабу-саби* се характеризира с разпознаването на несъвършенството, незавършеността и нетрайността като фундаментални принципи, прозиращи отвъд многообразието от явления и оказващи въздействие върху параметрите на изборите, които човек прави.

УАБИ-САБИ В КОНТЕКСТА НА БУДИСТКАТА ОНТОЛОГИЯ

Както подсказват някои от възгледите, отразени по-горе, будистката онтология има ключов принос за формирането на концепцията за *уабу-саби* в японската естетика и философия, както и ангажираността ѝ с тленността и ефимерността на битието. Тук обаче следва да се отчете и тривиалната подробност, че не само в будизма като цяло, но дори в контекста на японския дзен будизъм – или повлияното от него изкуство, присъстват разнообразни разклонения и парадигми, които повече или по-малко си противоречат и правят спецификите на въпроса за третирането на *уабу-саби* като „будистки“ конструктор неясни. Независимо от това, ако има някаква обща основа, към която можем да се обърнем отвъд тази хетерогенност на интерпретациите, подобна отправна точка вероятно би могла да се намери в Палийския канон – най-древния корпус от текстове в будистката традиция. В него се разграничават следните основни характеристики на съществуващото и всички живи същества, които бихме могли да вземем под внимание при осмислянето на *уабу-саби* като конструктор (Bodhi, 2005):

(а) *sabbe saṅkhārā aniccā*, или прозрението, че нещата в света имат непостоянна природа. Нетрайността означава, че всички живи същества са част от цикъла на живота и смъртта (*samsāra*), силата на младостта прави път на старостта и упадъка, физическите тела се променят необратимо, докато подменят атомите си с други, и т.н.

(б) *Sabbe saṅkhārā dukkhā*, прозрението за *dukkhā* означава, че нещата проявяват аспекти, които обуславят изпитването на страдание от страна на онзи, който е въвлечен да действа в тях по силата на своята привързаност.

(в) *Sabbe dhammā anattā* отразява представата, че не съществува някаква вътрешна същност на живите организми и нещата – на отделен и стабилен Аз или душа, а са в процес на постоянна промяна. Тази концепция влиза в разрез с по-скоро есенциалистката парадигма, характерна за немалка част от Западната психология и философия, която моделира вътрешния свят на човека чрез Платонични, до голяма степен стабилни във времето и ситуациите конструктори като черти, способности или психични диспозиции (Dunham & Banaji, 2010). От друга страна, процесуалната будистка парадигма в основата на *уабу-саби* ги осмисля

според тяхното взаимно пораждање (*pratītyasamutpāda*) и непрестанни взаимодействия в рамките на траекторията на живота и смъртта, възхода и упадъка на нещата. Неесенциалисткото допускане на *уабу-саби* предполага например че „красотата представлява динамично явление, протичащо между теб и нещо друго. Тя може да се прояви спонтанно в даден момент при попадането в подходящи обстоятелства, според контекста или гледната точка. Следователно красотата представлява по-скоро променено състояние на съзнанието“ (Kogen, 1994, p. 51).

Друг аспект на будистката традиция, който може да се съотнесе към *уабу-саби*, засяга т.нар. недуалност. Макар и подобен елемент да е малко или много основополагащ за будистката парадигма като цяло, все пак може да се каже, че в сравнение с някои други школи при японския дзен будизъм пътят към просветлението се свежда в по-голяма степен до извеждането на преден план на личното преживяване пред софистицираността на декларативните знания или следването на авторитети (Nagatomo, 2024). Или, както отбелязва Хисаматсу: „Дзен е религията на несветостта. Обикновено в религиозен план Бог или Буда представлява нещо свещено; в дзен обаче Буда не е свят – в смисъла, че е на лице отрицание и трансцендиране на светостта. Тук се оформя и причината за появата на деформациите в дзен изкуството, което нито преследва, нито е привързано към съвършенството, то в същността си е – както казва Лин-чи, ангажирано с „убиването на Буда“, премахването на авторитета на учителя“ (Hisamatsu, 1971, p. 30).

Доколкото способността за извеждането на някакво езиково описание не заменя богатството на преживяването, практикуващият дзен третира теоретичните абстракции като някаква полезна и несъвършена „показалка“ на онова, което очаква човека в непосредствения му опит – и което човек може да провери само и единствено лично. Тази тенденция се разпознава особено в опирането и измислянето на системи от т.нар. *коани* – твърдения, които е вероятно да прозвучат парадоксално или дори безсмислено на повърхността, но засягат личния опит на практикуващите в определен контекст. В рамките на някои от основните текстове за дзен традицията съответно недуалността, която практикуващият преживява, се обобщава обикновено с формулировката „не едно, но не и две“. Какво обаче може да означава това?

При „не две“ се прави преход отвъд разграниченията, присъщи на интелектуалното знание – дистанцията между субектите и обектите, вътрешното и външното, „разума“ и „емоциите“, собствения Аз и процесите на природата – или някакво разграничение между трансцендентното и всекидневното. Обикновеният опит е наситен с такива категории, които обхващат самата структура на езика, с който човек борави. Те обаче водят и до изкривяване на възприятията му, затварят го за преживяването на фундаменталната взаимосвързаност между всички явления в природата – или взаимното им пораждање в целостта

й. Дуалистичното разбиране би могло да подтикне човек например да разглежда живота и смъртта като две отделни състояния, – живота като естествен, а болестта и смъртта като някакво външно на живота явление. Така обаче се пренебрегва обстоятелството, че едното се трансформира непрестанно в другото, изисква го и се генерира от самото него – смъртта на едно живо същество позволява живота на друго, превръщайки се в част от променящия се състав на неговото тяло.

При „не едно“, от друга страна, се предполага способността за завръщане към всекидневния свят, Аза и множеството на отделните неща, които човек преживява като реални и на практика отделни. Дзен води до парадоксалното положение човек да живее, притежавайки осъзнатост както за единството и фундаменталната взаимосвързаност на всички явления в реалността, така и с практическото съзнание за реалността на различните преживявания във всекидневния, „обикновен“ свят. Както посочва Нагатомо, тези два аспекта направляват спонтанното и творчески наситено „действие, пораждащо се само от себе си“ (или т.нар. *jūyū*).

ХАРМОНИЯ В СЪОТВЕТСТВИЕ С ПЪТЯ

Концепцията за *jūyū* като действие, извиращо от основата на съществуването, която няма основа обаче, в действителност до голяма степен се доближава и до даоисткото разбиране за *wu-wei* – „да се действа, без да се действа“. Не може да се подмине обстоятелството, че даоистката метафизика също има огромно въздействие върху *уабу-саби*, доколкото оставя фундаментален отпечатък върху дзен парадигмата по начало (най-малкото по линията на идейния контекст, в чиито рамки се разгръщат основите на чан будизма в Китай, от който възниква дзен, вж. напр. Inada, 1988). Фундаменталната идея, която се разпознава в класическите текстове от даоисткия корпус, е животът в хармония с Даото, или Пътя, който обхваща процесите в цялата природа и на който всички неща се разглеждат като съвършени проявления.

Подобно на дзен, класическите текстове на даоизма отхвърлят дуалистичния уклон към опирането на ясни постановки и теоретично знание. Според Лаодзъ например „Пътят, който може да бъде назован, не е истинският път“ (Tzu, 2009, р. 1), а Джуандзъ отбелязва, че „жабата, живееща в кладенеца, не може да обсъжда океана, защото е ограничена от размера на своя кладенец... [и] тесногърдият учен е неспособен да обсъжда Даото, тъй като е ограничен от познанията си“ (Zhuangzi & Lang, 2008, р. 218).

Съответно, потенциално тълкувание на „несъвършенството“, което бихме могли да дадем в контекста на даоисткия недуализъм, отразява именно обстоятелството, че нещата следват собствената си природа, че те са автентични по отношение на себе си или природата си (Tzu, 2009, р. 45):

Истинското съвършенство изглежда несъвършено,
но то е съвършено себе си.
Истинската пълнота изглежда празна,
но все пак присъства напълно.

Истинската изправеност изглежда крива.
Истинската мъдрост изглежда глупава.
Истинското изкуство не изглежда като изкуство.

Както дървото расте към небето и с течение на времето формира своите криви, несъвършени и несиметрични форми, то е онова, което е, и формите му са резултат от проявяването му в сложен и неизразим свят. Дуализмът по отношение на природата, от друга, страна, предполага *изравняването*, обръщането срещу посоката на органично случващото се и подчиняването му на някаква идеална форма; появата на такова противопоставяне във възприятието като идеално–действително; естествено и неестествено.

Интересно е да се отбележи и че по отношение на моралните несъвършенства класическите текстове на даоизма обръщат особено внимание на парадоксалните последици, до които е вероятно да доведат опитите за строго придържане към морални принципи или добродетели (т.е. „изравняването“ на моралните несъвършенства, налагането на шаблони „отвън“ в противовес на развитието им в процеса на творческата органика) (Tzu, 2009, p. 19):

Отърви се от светостта и мъдростта,
и хората ще бъдат сто пъти по-щастливи.
Отърви се от морала и справедливостта,
и хората ще постъпват правилно.

Докато например Джуандзъ стига до циничното прозрение, че благодарение на опирането на „етически аргументи и морални принципи престъпленията започват да се осмислят като необходими и всъщност от особена полза за човечеството като цяло“ (Merton, 2004, p. 69).

Навярно може много да се говори за потенциалните тълкувания на даоистката метафизична традиция по отношение на несъвършенството и неговата природа. Същевременно, ако има някаква основна идея, която си струва да се изведе отвъд многообразието на даоисткия текстове корпус и в контекста на дискусията върху *уаби-саби* като психометричен конструкт, това вероятно би било, че опитите за „привеждането“ на нещата в ред, за коригирането им „отвън“ – в противовес на разгръщането им откъм самите себе си – би могло да доведе – парадоксално – до отдалечаването от налаганата посока на съвършенство, до

„избуяването“ на тяхното несъвършенство и идиосинкретизъм по неподозирани начини. Преследването на съвършенството, с други думи, е капан, който е в състояние да впримчи съзнанието в неспирна борба на дуалистичните категории, отдалечавайки действащия от творческия потенциал на процесите, които го заобикалят.

В контекста на даоистичните влияния върху *уаби-саби* би могло да се помисли и върху едно потенциално определение на перфекционизма като такъв начин на действие и стремеж към съвършенството, който влиза в разрез с плетеността и въвлечеността на субекта или обекта в сложността на околния контекст, изолирайки ограничени негови аспекти в процеса на действието. Напомня ни се за древния разбойник Прокруст, който в стремежа си да постигне ложе с идеални пропорции осакатява и разтяга крайниците на своите жертви, вместо просто да нагоди пропорциите на ложето си и да промени конструкцията му или материалите така, че да се нагажда спрямо многообразието на човешките тела. Следователно стремежът към съвършенство сам по себе си в рамките на подобна концептуална перспектива не би следвало да се разглежда като израз на перфекционизъм, а по-скоро дефицитите на перфекционизма се проявяват според начините на съгласуването на стремежа към съвършенството с ограниченията на реалността – и съпротивите, които изникват в този процес.

УАБИ-САБИ КАТО ПСИХОЛОГИЧЕСКИ КОНСТРУКТ

След като обсъдихме накратко концептуалните аспекти на *уаби-саби* и част от историческите им корени, сега ще разгледаме в резюме някои от потенциалните пътища, по които *уаби-саби* би могъл да се операционализира като психометричен конструкт. Разбира се, тук следва да се отчете на първо време, че доколкото става въпрос за концепция с недуални особености и размити граници, която по начало се съпротивлява на извеждането на ясни критерии, това създава предпоставки за значителна хетерогенност между потенциалните опити за операционализирането ѝ. При все това отправна точка биха могли да са трите аспекта, идентифицирани от Корън: несъвършенството, незавършеността и нетрайността. Такива разграничения биха могли да се направят например по линията на отношението към себе си или към другите – доколкото резултатите на някои изследвания подсказват, че е вероятно да присъстват слаби връзки между подобни конструкти като състраданието към себе си и състраданието към другите (López et al., 2018).

Друга потенциална посока засяга взаимодействията между моралните черти и психичните диспозиции – доколко конструктът изразява наличието на добродетели спрямо наличието на регулярности в поведението, които се проя-

вяват поради условията на контекста и личната предразположеност към определени реакции³. В действителност множество изследвания се основават на идеята за съществуването на психични диспозиции, направляващи действието, но пренебрегват съществуването на моралните черти, които макар и на повърхността да могат да се проявят по доста сходен начин спрямо тях, все пак се направляват от навиците и автотеличните стремежи, които човек упражнява в хода на живота си и които е склонен да отстоява отвъд личните си предпоставки за реагиране в един или друг контекст.

В известен смисъл ако *уаби-саби* се сведе до психична диспозиция, това ще е свръхопростяване, доколкото подобно понятие засяга начините, по които човек подхожда спрямо смисловите си структури – в противовес на операционализацията на черти като състрадание към себе си или другите (Galana & Sansó, 2019), тихо его (Wayment & Bauer, 2017), смирение (Bhattacharya et al., 2017), прошка (Scobie & Scobie, 2000) и т.н., която обикновено се ангажира по-скоро с *реакцията, която човек е склонен да има*, когато става свидетел на някакъв провал, грешка или недостатък; или пък *чувствата, които го обземат*. Някои конструкти като многомерния перфекционизъм (Smith et al., 2022) или обсеивно-компулсивното разстройство (Castle & Phillips, 2006), разбира се, остават открити за присъствието на известно чувство за контрол върху действията и техните последици, или стремежи в определени свои аспекти (като обосноваването и преследването на високи стандарти), но въпреки това се ангажират с усилията за избягване или намаляване на несъвършенството за разлика от несъвършенството като източник на израстване – или осмислянето му като нещо, което си струва да се прояви по различни начини в живота. Едно последицие от засягането на отношението към несъвършенството като израз на метадобродетел (или в контекста на морална черта, направляваща разгръщането на други морални черти и *съотнасянето им спрямо особеностите на действителността*) е, че това би позволило в по-голяма степен да се изследват емпирично начините, по които хората подхождат към процъфтяването си – доколкото то не представлява хедонична категория, а засяга по-дълбокото разбиране за живота и целеполагането в съответствие със значимите за човека добродетели.

Както беше отбелязано, потенциална операционализация на *уаби-саби* може да се осъществи и според диференциацията на разнообразни житейски ситуации (фигура 1). Такива биха могли да бъдат:

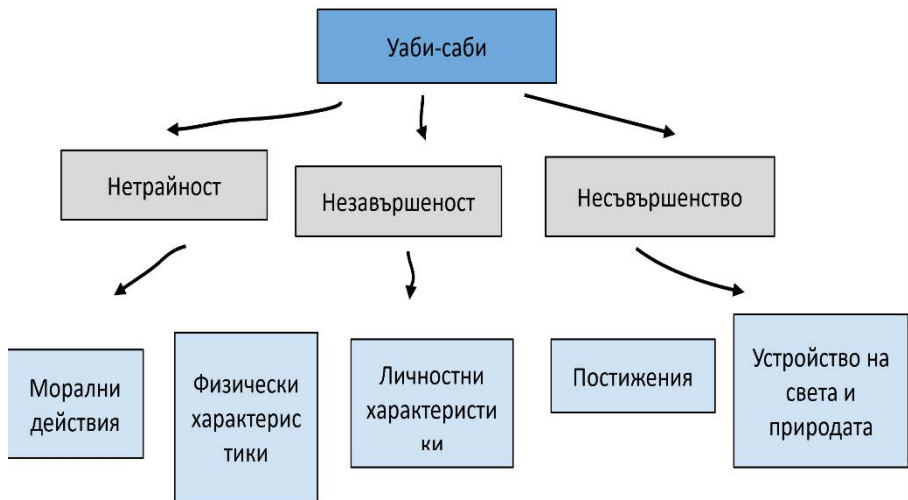
³ В единия случай би могло да се говори съответно за начините, по които човек се чувства, когато е изложен на несъвършенствата около себе си, докато в другия *уаби-саби* се трансформира в част от личния аксиологичен пейзаж и смисловата рамка, която го изгражда. Например несъвършенствата и грешките в дадена област могат да провокират по-силно изразен отрицателен афект у определени хора, отколкото у други, но същевременно те да поддържат убеждението, че те са ценни за израстването им и да „оставят“ известно пространство за тях.

- **Моралната област** (отношението и справянето с възприетите като морални нарушения – или несъответствия със значимите добродетели). Подобно на аристотеловия *phronesis*⁴ (Darnell et al., 2022), парадигмата на *уаби-саби* би позволила изследването на стремежа да бъдеш добър човек или да постъпваш правилно в контекста на *откритостта* към сложния и несъвършен свят. Морална нагласа, отразяваща в себе си „духа“ на *уаби-саби*, навярно би позволила обхващането на личните и чуждите недостатъци не само в контекста на ограничени понятия като „прошка“, „съчувствие“, нито „приемането“, че е допусната грешка, а би обхванала и по-дълбокото осмисляне на същността на моралното несъвършенство. Докъде водят недостатъците и грешките като цяло и по какъв път се свързват с процеса на личното израстване? Конституират ли интегрална част от него, имат ли някаква неочаквана ценност, или са нещо, което просто трябва да се приеме, да се прости или на което да се съчувства?
- **Физическите недостатъци** (или онези характеристики на тялото, които според човека се разглеждат като недостатък в значимите за него социални групи и културни парадигми). В противовес на състояния като телесното дисморфично разстройство, този конструкт би могъл да обхваща насладата от идиосинкретичността на собствените физически характеристики – както и откритостта към такива форми на естетика, които излизат повече или по-малко отвъд границите на значимите социални групи. Той обхваща и полагането на собствената естетика в по-обширна рамка от доминантната.
- **Постигането на личните цели** (отношение към практическите цели на себе си и другите). Как човек разглежда например ограниченията на материалните си условия, свързаните с житейския си напредък трудности, които среща? Те възприемат ли се като източник на ценни прозрения и възможност за израстване, или като съдържащи потенциал за проявяването на някакви подценени и неяви положителни страни?
- **Себеизразяването или автентичността в отношенията с другите** (онова, което субективно се възприема като „себеизразяване“ или като „израз на автентичност“). Доколко човек се стреми да прикрива или да осъжда идиосинкретичността на личността и характера си или този на другите – или намира нещо обогатяващо и ценно в тях?
- **Справянето с травмата и житейските трудности.** Концепцията за *уаби-саби* може да се обвърже и с изследванията на посттравматичното из-

⁴ Практическа мъдрост и благоразумие.

растване, при което преминаването през някакво болезнено или трагично преживяване води до лична трансформация и положителни ефекти върху собственото процъфтяване и благополучие (Dell’Osso et al., 2022). В противовес на посттравматичното израстване обаче тук става дума по-скоро за набор от убеждения, които засягат ролята на травмата и личните трудности по отношение на собственото развитие – т.е. предполага ли щастливият живот безпроблемно съществуване, освободено от трудности и преживени загуби като цяло? Или може би проблемите и трудностите ни съставляват ценното и красивото в живота, онова, което го прави достоен за живеене?

- **Ограниченията на възприетата онтологична картина** (как човек се отнася към онова, което възприема като несъвършенство, в структурата на обществото, природните процеси или устройството на човешката природа).

Фигура 1. Концептуална рамка на *уаби-саби*. Различните житейски сфери може да се разглеждат като изразяващи обща нагласа на *уаби-саби*, както и нагласите към нетрайността, несъвършенството и незавършеността, които се застъпват в тях.

Операционализацията на *уаби-саби* би позволила да се подходи към въпроса доколко структурата на конструкта е вероятно да варира според особеностите на различния социален и културен контекст, в който се измерва. Може да се окаже, че житейските аспекти вървят заедно в емпиричен план и позволяват извеждането на *уаби-саби* като обединяваща латентна променлива. От друга

страна обаче, може да се окаже, че взаимовръзките между различните житейски сфери или триадата са слабо консистентни в извеждането на някаква обща основа под тях и по-скоро предполагат разделянето на *уаби-саби* на множество отделни конструкти, вместо някакво унифицирано понятие – или операционализирането му в модели от структурни уравнения с по-сложна структура.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Макар да среща редица предизвикателства, произтичащи от недуалния му характер и изначална размитост, *уаби-саби* представлява перспективен конструкт, който би могъл да позволи по-интегриран подход при изследването на въпроса за отношението към несъвършенството в редица области като личностните качества, физическите характеристики, моралния автотелизъм, практическите постижения в живота, но и начините, по които възприетите онтологични рамки направляват поведението на човека. Потенциалната операционализация на този конструкт в последващи изследвания разкрива и възможността за засягане както на отрицателните последици от преживяването на несъвършенството, така и начините по които отношението към несъвършенството би могло да се отрази на личното процъфтяване и себеразвитие.

БЛАГОДАРНОСТ/ACKNOWLEDGEMENTS

Авторът би желал да изрази своята благодарност на Програма „Сасакава“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ за вниманието и подкрепата, оказани от тях в осъществяването на тази статия, както и на проф. Ирина Зиновиева за отделеното време и вдъхновяващите насоки.

The author would like to express his gratitude to the “Sasakawa” programme at Sofia University St. Kliment Ohridski for the attention and support provided in the realization of the present article, as well as to Prof. Irina Zinovieva for the time taken and her inspiring guidance.

ЛИТЕРАТУРА

- Allais, L. (2022). Forgiveness and Meaning in Life. In I. Landau (Ed.), *The Oxford Handbook of Meaning in Life*. Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190063504.013.21>
- Al-Mosaiwi, M., & Johnstone, T. (2018). In an Absolute State: Elevated Use of Absolutist Words Is a Marker Specific to Anxiety, Depression, and Suicidal Ideation. *Clinical Psychological Science*, 6(4), 529–542.
<https://doi.org/10.1177/2167702617747074>

- Arvanitis, A., & Stichter, M. (2023). Why being morally virtuous enhances well-being: A self-determination theory approach. *Journal of Moral Education, 52*(3), 362–378. <https://doi.org/10.1080/03057240.2022.2066640>
- Banicki, K. (2017). The character–personality distinction: An historical, conceptual, and functional investigation. *Theory & Psychology, 27*(1), 50–68. <https://doi.org/10.1177/0959354316684689>
- Bhattacharya, O., Chatterjee, A., & Basu, J. (2017). Humility: An Emerging Construct in Moral Psychology. *Psychological Studies, 62*(1), 1–11. <https://doi.org/10.1007/s12646-017-0387-9>
- Bodhi, B. (2005). *In the Buddha's Words: An Anthology of Discourses from the Pali Canon*. Somerville, MA: Simon and Schuster.
- Castle, D. J., & Phillips, K. A. (2006). Obsessive–compulsive spectrum of disorders: A defensible construct? *The Australian and New Zealand Journal of Psychiatry, 40*(2), 114–120. <https://doi.org/10.1111/j.1440-1614.2006.01757.x>
- Chew, L.C. & Ang, C.S. (2023). The relationship among quiet ego, authenticity, self-compassion and life satisfaction in adults. *Curr Psychol 42*, 5254–5264. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-01867-5>
- Darnell, C., Fowers, B. J., & Kristjánsson, K. (2022). A multifunction approach to assessing Aristotelian phronesis (practical wisdom). *Personality and Individual Differences, 196*. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2022.111684>
- Dell'Osso, L., Lorenzi, P., Nardi, B., Carmassi, C., & Carpita, B. (2022). Post Traumatic Growth (PTG) in the Frame of Traumatic Experiences. *Clinical Neuropsychiatry, 19*(6), 390–393. <https://doi.org/10.36131/cnfioritieditore20220606>
- Doyle, I., & Catling, J. C. (2022). The Influence of Perfectionism, Self-Esteem and Resilience on Young People's Mental Health. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied, 156*, 224–240. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00223980.2022.2027854>
- Dunham, Y., & Banaji, M. R. (2010). Platonic blindness and the challenge of understanding context. In B. Mesquita, L.F. Barrett, & E.R. Smith (Eds.). *The mind in context* (pp. 201–213). New York: The Guilford Press.
- Egan, S. J., Hattaway, M., & Kane, R. T. (2014). The Relationship between Perfectionism and Rumination in Post Traumatic Stress Disorder. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy, 42*(2), 211–223. <https://doi.org/10.1017/S1352465812001129>
- Egan, S. J., Wade, T. D., & Shafran, R. (2011). Perfectionism as a transdiagnostic process: A clinical review. *Clinical Psychology Review, 31*(2), 203–212. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2010.04.009>
- Flett, G. L., Hewitt, P. L., Nepon, T., Sherry, S. B., & Smith, M. (2022). The destructiveness and public health significance of socially prescribed perfectionism: A review, analysis, and conceptual extension. *Clinical Psychology Review, 93*, article 102130. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2022.102130>

- Galiana, L., & Sansó, N. (2019). A brief introduction to compassion: Construct definition and measurement. In L. Galiana & N. Sansó (Eds.), *The power of compassion* (pp. 3–29). Hauppauge, NY: Nova Science Publishers.
- Heisig, J. W., Kasulis, T. P., & Maraldo, J. C. (2011). *Japanese Philosophy: A Sourcebook*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Hirst, S. L., Hepper, E. G., & Tenenbaum, H. R. (2019). Attachment dimensions and forgiveness of others: A meta-analysis. *Journal of Social and Personal Relationships, 36*(11–12), 3960–3985.
<https://doi.org/10.1177/0265407519841716>
- Hisamatsu, S. (1971). *Zen and the Fine Arts*. Bunkyo, Tokyo: Kodansha International.
- Homan, K. J., & Sirois, F. M. (2017). Self-compassion and physical health: Exploring the roles of perceived stress and health-promoting behaviors. *Health Psychology Open, 4*(2), 2055102917729542. <https://doi.org/10.1177/2055102917729542>
- Homiak, M. (2019). Moral Character. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2019). Metaphysics Research Lab, Stanford University.
<https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/moral-character/>
- Inada, K. (1988). Zen and Taoism: Common and Uncommon Grounds of Discourse. *Journal of Chinese Philosophy, 15*(1), 51–65. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6253.1988.tb00590.x>
- Kaleta, K., & Mróz, J. (2018). Forgiveness and life satisfaction across different age groups in adults. *Personality and Individual Differences, 120*, 17–23.
<https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.08.008>
- Kesebir, P. (2014). A quiet ego quiets death anxiety: Humility as an existential anxiety buffer. *Journal of Personality and Social Psychology, 106*(4), 610–623.
<https://doi.org/10.1037/a0035814>
- Koren, L. (1994). *Wabi-Sabi for artists, designers, poets & philosophers*. Berkeley, CA: Stone Bridge Press.
- Leary, M. R., Diebels, K. J., Jongman-Sereno, K. P., & Hawkins, A. (2016). Perspectives on Hypo-egoic Phenomena From Social and Personality Psychology. In K. W. Brown & M. R. Leary (Eds.), *The Oxford Handbook of Hypo-egoic Phenomena*. New York, NY: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199328079.013.4>
- López, A., Sanderman, R., Ranchor, A. V., & Schroevers, M. J. (2018). Compassion for Others and Self-Compassion: Levels, Correlates, and Relationship with Psychological Well-being. *Mindfulness, 9*(1), 325–331.
<https://doi.org/10.1007/s12671-017-0777-z>
- Maricuțoiu, L. P., Măgurean, S., & Tulbure, B. T. (2020). Perfectionism in a Transdiagnostic Context. *European Journal of Psychological Assessment, 36*(4), 573–583. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000541>
- Maslow, A. H. (1987). *Motivation and personality, 3rd ed.* Harper & Row Publishers.

- McAdams, D. P., Reynolds, J., Lewis, M., Patten, A. H., & Bowman, P. J. (2001). When Bad Things Turn Good and Good Things Turn Bad: Sequences of Redemption and Contamination in Life Narrative and their Relation to Psychosocial Adaptation in Midlife Adults and in Students. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(4), 474–485. <https://doi.org/10.1177/0146167201274008>
- Merton, T. (2004). *The way of Chuang Tzu*. Boulder, CO: Shambhala.
- Nagatomo, S. (2024). Japanese Zen Buddhist Philosophy. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2024). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2024/entries/japanese-zen/>
- Okakura, K. (1999). *The book of tea*. Tokyo: Tuttle.
- Oster, M. (1993). *Reflections of the Spirit: Japanese Gardens in America*. New York, NY: Dutton Studio Books.
- Parkes, G., & Loughnane, A. (2024). Japanese Aesthetics. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2024). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2024/entries/japanese-aesthetics/>
- Pievani, T. (2022). *Imperfection: A Natural History*. Cambridge, MA: The MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/14573.001.0001>
- Puttevils, L., Vanderhasselt, M.-A., & Vervaeke, M. (2019). Investigating transdiagnostic factors in eating disorders: Does self-esteem moderate the relationship between perfectionism and eating disorder symptoms? *European Eating Disorders Review: The Journal of the Eating Disorders Association*, 27(4), 381–390. <https://doi.org/10.1002/erv.2666>
- Quinlan, H. M., Hadden, K. L., & Storey, D. P. (2022). The Relationship Between Self-Compassion, Childhood Maltreatment and Attachment Orientation In High-Risk Adolescents. *Youth & Society*, 54(5), 890–906. <https://doi.org/10.1177/0044118X211002857>
- Ralph-Nearman, C., Williams, B. M., Ortiz, A. M. L., & Levinson, C. A. (2024). Investigating the Theory of Clinical Perfectionism in a Transdiagnostic Eating Disorder Sample Using Network Analysis. *Behavior Therapy*, 55(1), 14–25. <https://doi.org/10.1016/j.beth.2023.05.001>
- Sandhu, T. R., Xiao, B., & Lawson, R. P. (2023). Transdiagnostic computations of uncertainty: Towards a new lens on intolerance of uncertainty. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 148, article 105123. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2023.105123>
- Scobie, G. E. W., & Scobie, E. D. (2000). Accessing the Forgiveness Construct. *Archive for the Psychology of Religion*, 23(1), 295–311. <https://doi.org/10.1163/157361200X00212>

- Smith, M. M., Sherry, S. B., Ge, S. Y. J., Hewitt, P. L., Flett, G. L., & Baggley, D. L. (2022). Multidimensional perfectionism turns 30: A review of known knowns and known unknowns. *Canadian Psychology/Psychologie Canadienne*, 63(1), 16–31. <https://doi.org/10.1037/cap0000288>
- Toussaint, L. L., Worthington Jr., E. L., Williams, D. R., & Webb, J. R. (2020). Forgiveness and physical health. In *Handbook of forgiveness* (2nd ed.). (pp. 178–187). New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351123341-17>
- Tzu, L. (2009). *Tao Te Ching: A New English Version* (S. Mitchell, Trans.). New York: NY: Harper Collins.
- Watts, A. (1989). *The way of Zen*. New York, NY: Vintage Books.
- Wayment, H. A., & Bauer, J. J. (2017). The quiet ego: Concept, measurement, and well-being. In M.D. Robinson & M. Eid (Eds.). *The happy mind: Cognitive contributions to well-being* (pp. 77–94). Cham, Switzerland: Springer International Publishing/Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-3-319-58763-9_5
- Winders, S.-J., Murphy, O., Looney, K., & O'Reilly, G. (2020). Self-compassion, trauma, and posttraumatic stress disorder: A systematic review. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 27(3), 300–329. <https://doi.org/10.1002/cpp.2429>
- Zessin, U., Dickhäuser, O., & Garbade, S. (2015). The Relationship Between Self-Compassion and Well-Being: A Meta-Analysis. *Applied Psychology. Health and Well-Being*, 7(3), 340–364. <https://doi.org/10.1111/aphw.12051>
- Zhuangzi & Lang, P. (2008). *The Wisdom of Zhuang Zi on Daoism*. Theology & Philosophy Series: American University Studies, Vol. 201, 454 pages.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Психология

Том 114, 2024

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Psychology

Volume 114, 2024

ПОСТНАТАЛНАТА ДЕПРЕСИЯ И КОМПЛЕКСЪТ НА „МЪРТВАТА“ МАЙКА

РУМЯНА КРУМОВА-ПЕШЕВА

*Катедра по Социална, организационна, клинична и
педагогическа психология*

rutsi@abv.bg

Румяна Крумова-Пешева. ПОСТНАТАЛНАТА ДЕПРЕСИЯ И КОМПЛЕКСЪТ НА „МЪРТВАТА“ МАЙКА

Постнаталната депресия е състояние, което съдържа хронична заплаха за психичното функциониране на майката. Може да се провокира от разнородни причини със съзнателен или несъзнаван характер. Част от тези причини са свързани с интензивен афективен отговор на психичното и физическото отделяне на майката и бебето след раждането, с повишена тревожност и напрегнатост по време на бременността, с различни страхове и опасения за акта на раждането и др. Изследователите търсят етиологични елементи в трудностите в процеса на усвояване на родителската роля, в някои дисфункционални взаимоотношения в семейството и в частност, в партньорската двойка, както и в наличието на някакъв вид негативни житейски събития. Протрахирането на следродовото депресивно страдание може да се предизвика от неразпознаването на подобно преживяване или в някои случаи – от неговото омаловажаване. Депресивността на майката е възможно да породви сериозно психично страдание и у самото дете. Впоследствие в живота му в зряла възраст тя може да доведе до симптоми, които нямат специфичен депресивен характер, а по-скоро са свързани с чувство на безсилие, безпомощност, нерешителност, повишена междуличностна конфликтност, девиантни поведения, асоциални и антисоциални тенденции и др. Цел на настоящия материал е да представи част от психичната проблематика при случаи на жени със следродови депресивни състояния. Повишеният депресивитет се изразява чрез редица конверзионни механизми в симптоми на

соматично ниво, които имат функционален, а в някои случаи – и органичен характер. Развиват се различни психосоматични еквиваленти на депресията, имаща значителен парадоксален характер. Метафората за „мъртвата“ майчина фигура на Андре Грийн от своя страна дава възможност да интерпретираме, да разбираме и да си обясним редица психопатологични последствия и измерения на страданието при деца на жени с тежка и протрахирана следродова депресия. **Ключови думи:** постнатална депресия; протрахирана депресия; Андре Грийн; психотерапия

Rumyana Krumova-Pesheva. POSTNATAL DEPRESSION AND THE COMPLEX OF THE "DEAD" MOTHER

Postnatal depression is a condition that chronically threatens the mother's mental functioning. It can be provoked by a variety of causes, both conscious and unconscious. Some of these causes are related to an intense affective reaction to the mental and physical separation of mother and child after childbirth, increased anxiety and tension during pregnancy, various fears and apprehensions about the act of childbirth, etc. Researchers look for etiological elements in difficulties in the process of coping with the parental role, in some dysfunctional relationships in the family and especially in the couple, and in the presence of some kind of negative life events. The prolongation of postnatal depressive distress may be triggered by a failure to recognize such an experience or, in some cases, by minimizing it. Maternal depression is also likely to cause severe psychological distress in the child. Later in adult life, it may lead to symptoms that are not specifically depressive in nature, but rather associated with frustration, helplessness, indecisiveness, increased interpersonal conflict, deviant behavior, asocial and antisocial tendencies, etc. The aim of this paper is to present some of the psychiatric issues in cases of women with postpartum depressive states. Increased depressiveness is expressed by a number of mechanisms of transformation into symptoms at the somatic level. These are functional and, in some cases, organic in nature. Different psychosomatic equivalents of depression develop, with a markedly paradoxical character. André Green's metaphor of the "dead" mother figure, in turn, allows us to interpret, understand and explain a range of psychopathological consequences and dimensions of suffering in the children of women with severe and prolonged postnatal depression.

Key words: postnatal depression; protracted depression; Andre Green; psychotherapy.

ВЪВЕДЕНИЕ

Постнаталната депресия е психично състояние, чието разпространение има тенденцията да се повишава значително в съвременната реалност. Съществуват разнообразни теоретични възгледи за неговата поява и значение, но информирани

раността за него все още е сравнително ограничена. Освен непознаване на феномена, се наблюдава и неговото пренебрегване или отричане. Все по-голям брой жени търсят специализирана психологична и психотерапевтична помощ в късни етапи след раждането на детето си поради ненавременна диагностициране на постнаталното депресивно състояние. Те представят картини на протрахиранни симптоми, отложени понякога във времето с години.

Депресивността след раждането на дете често е напълно естествена, но ако остане неизяснена и неуточнена, в значителен процент от случаите е възможно да придобие патологични измерения и да се превърне в хронична заплаха за функционирането на майката, на бебето и на семейството като цяло. Може да е свързана с редица напълно приемливи фактори като: повишена тревожност и напрегнатост по време на бременността, разнородни страхове и опасения за акта на раждането, затруднения в изразяването на чувствата и др. След появата на детето депресивното състояние е вероятно да се „отключи“ поради притеснения и неизяснени очаквания за самото родителство и разнородни трудности в ритъма на грижата за новороденото. Приема се, че е възможно да се предизвика от някакъв вид травматичност по време на родовата дейност или от история на неразрешени психични проблеми в живота на майката. Непреработеният психичен травматизъм от миналото нерядко се изявява по-късно чрез конверзия в различни функционални, органични и поведенчески нарушения. При много случаи депресивитетът съдържа в своята етиология дисфункционални взаимоотношения в семейството и, в частност, в партньорската субсистема, както и наличие на някакъв вид негативни събития в житейската история на майката.

Последствията от постнаталните депресивни страдания може да са свързани с комплекса на „мъртвата“ майка, както смята психоаналитикът Андре Грийн. Това е концепция, разработена от него и представена първоначално като лекция в Парижкото психоаналитично дружество на 20 май 1980 г. Тя предизвиква различни дискусии и огромен интерес у професионалната общност. В нея изрично се подчертава, че не става въпрос за психичните последствия от реална смърт на майката. Приема се, че действителната смърт на майката, особено когато се дължи на суицид, нанася тежка емоционална травма на детето, с която то трябва да се справя и да преодолява през живота си. Загубата при подобни обстоятелства предизвиква тежка и сериозна психична проблематика. Депресията тук е напълно закономерна и разбираема реакция. В комплекса на „мъртвата“ майка, обаче става дума за пациенти, за които не са характерни афиширани депресивни симптоми. Според Андре Грийн обичайната Едипова криза по Зигмунд Фройд ни води предимно към несъзнавани аналогии с „мъртвия“ баща като естествен „отговор“ на конкретен стадий от психосексуалното развитие. Изходите на индивидуално равнище са разнообразни, но фантазиите са свързани основно с раздразнение, негодувание, гняв и др. Детето сякаш не може да намери друг вариант за психично оцеляване, освен защитната алтернатива на изтласкването на инцестния мотив. Тук асоциациите разбираемо са

свързани с формирането на Суперего в класическата психоаналитична теория или на Закона според разбирането на Жак Лакан. Ключовото значение на Едиповия конфликт е именно разрешаването на вътрешнопсихичната проблематика по пътя на изтласкването. Този процес поставя началото на конструирането на инстанцията на Суперегото, която съдържа морала и нормите на поведение. Основен резултат е идентификацията. Обектният катексис се трансформира в нарцистичен. За разлика от бащата, „мъртвата“ майка никога не може да се разглежда като обяснителна концепция за човешкото психично функциониране или като диагноза. Андре Грийн я предлага и определя като специфична метафора, която стои в основата на различни симптоми и проблеми на съвременния човек.

ЦЕЛ

Цел на настоящия текст е да представи част от психичната проблематика при жени със следродови депресивни състояния. Повишеният депресивитет се изразява чрез редица конверзионни механизми в симптоми на соматично ниво, които имат функционален, но в някои случаи и органичен характер. Развиват се редица психосоматични еквиваленти на страданието, имащи значителен парадоксален характер: най-щастливото събитие за човека се превръща в източник на тревога, емоционална анестезия и апатия. В същото време депресивното състояние на майката рефлектира закономерно върху психичното състояние на детето и когато това състояние е протрахирано във времето, може да доведе до промени във формирането на личността и емоционалното функциониране на подрастващия. В този смисъл адекватното и навременно диагностициране и повлияване върху подобно страдание може да предотврати редица психични и поведенчески проблеми в живота на детето в зряла възраст.

ИЗСЛЕДВАНИ ЛИЦА И МЕТОДИ

Материалът се базира на лонгитюдно проследяване на 17 психотерапевтични случаи на пациентки със симптоми на постнатална депресия. С всички пациенти е провеждана психоаналитична психотерапия с честота на сесиите един път седмично и с времетраене – 50 минути. Средната продължителност на психотерапевтичната работа към настоящия момент е три години. Заявката на пациентките при търсенето на помощ е свързана с наличието на изразен депресивитет, както и на разнородни соматични оплаквания с различна продължителност – от няколко месеца до четири години след раждането на детето. В изследването са включени и шест психотерапевтични случая на пациенти с хистрионна личностна структура и организация с конверзионна симптоматика, при които една от водещите хипотези е свързана с преживян в детството травматизъм от психично оттегляне на майката с депресивен характер. Приемаме, че болестно

изразените емоционални състояния на майката няма как да не засегнат афективния свят на детето. Пациентите с гранична личностна структура и организация са споделяли поредица от ранни спомени, свързани с чувствителни промени и проблеми в настроението и действията на майчиния обект.

С цел съхраняване на анонимността на изследваните лица в материала се представят само обобщени данни и тенденции, които показват динамичната картина на разглеждания депресивен и недепресивен регистър. Всички пациенти са консултирани от психиатър и приемат медикаментозна терапия. Психичното и соматично им състояние периферично се проследява от медицински специалисти.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Следродовите депресивни състояния може да са нормален афективен резултат от телесното и психичното отделяне на майката и бебето след раждането. Емоционалните измерения на този акт са специфичен съзнателен и най-вече несъзнаван отговор на сериозна и огромна промяна – създаването на нов живот. Променените аспекти във функционирането на майката, в нейния всекидневен стереотип и в собствения ѝ психичен и телесен Аз-образ често се проявяват под формата на емоционално претоварване и пренапрежение. Същевременно в рамките на индивидуалната история всички тези елементи е възможно да се превърнат в източник на изявена психична декомпенсация. По отношение на етиологията се смята, че приблизително 50% от жените разгръщат кратки и единични епизоди на психично разстройство през първите две-три седмици и дори до два-три месеца след раждането, а около 15% от майките може да „отключат“ депресивни състояния при раждане на първото си дете (Hagen, 2022). В психологичен смисъл опитът играе съществена роля и поредността на децата е от сериозно значение за справянето с депресивитета и с тревожните аспекти (Крумова-Пешева, 2011). Критерий за диагностициране на подобно състояние е наличието на поне пет от девет характерни за депресията симптома за период от време, който е не по-кратък от две седмици (МКБ-10). Приоритетно водещи симптоми са потиснатото и мрачно настроение и цялостната личностна анхедония. От голям брой изследователи се приема и че в някои случаи депресивитетът с начало около или след раждането на бебето може да се „отключи“ по всяко време през бременността (Brockington, 2004). Затова от съществено значение е неговото навременно диагностициране, което може да изиграе важна профилактична роля и е превантивна мярка срещу интензивно постнатално страдание.

Особености на постнаталните депресивни състояния

Историята на интереса към постнаталната депресия започва още през XVII век, когато през 1614 г. Меркатус описва случай на психоза при пациентка със сериозно нарушение на „майчиния инстинкт“. В описанието на казуса правят впечатление редица елементи, които имат своеобразен депресивен и тревожен

характер. Свързани са предимно с апатичност и с липса на отношение към детето. Майката реагира с цялостно продължително безразличие, а впоследствие – и с хладно и дистантно отношение към бебето. Тя въобще не се интересува от него и не изразява желание да го вижда, да го прегръща и да полага грижи. По подобен начин през XVII и XVIII век са открити медицински данни дори за някакви хомицидни действия на родилки към тяхното новородено в дните непосредствено след раждането. Тук отново главен акцент е липсата на майчина любов и грижа, но и тенденцията да се навреди. Агресивният компонент се приема и интерпретира като несъзнаван опит да се отрече и да се маскира сериозният депресивен епизод. През 1845 г. Ротмал за пръв път описва случаи, в които се наблюдава открито персистираща омраза към новородените и отхвърляне, като майките не ги кърмят и така ги оставят да умрат от глад. Тук отново се подчертава несъответният афект и абсурдното отношение към майчинството. Враждебността е основна характеристика на отношението, което провокира изследователския интерес към подобен клиничен и психопатологичен феномен (Meijer, 2007).

През 1617 г. лекарят от Хамбург д-р Кастро също описва епизоди на рекурентна депресия след раждане при една от своите пациентки. Той разкрива парадоксални картини от състоянието на жената, в които депресивното чувство се отличава с изключителна интензивност и дълбочина. Подчертана е безпомощността на специалистите да въздействат дори с медикаментозни средства. Вербалният контакт също не е в състояние да промени афективния статус на родилката в продължителен период от време.

През 1992 г. Свед-Уилямс пише за друг особен психичен феномен: фобията у жени от самите новородени (Brockington, 2004). Представени са ситуации, в които майките започват силно да се страхуват от бебетата си, а също и от това, че по някакъв начин – с действие или с бездействие, волно или неволно, могат да им навредят. Интрапсихичната природа на подобни състояния кореспондира със сериозна вътрешна несигурност поради липсата на подобен уникален житейски опит. От друга страна, тя е свързана с голяма доза нарцистична несигурност, която се активизира именно при усвояването на новия емоционален и поведенчески образец.

Досега някои изследвания акцентират върху развиването на емоционална анестезия при немалък процент майки в периода след раждането. В изследване на Луфт от 1964 г., което се провежда с бременни жени, се установява, че най-честият симптом при тях отново е необичайна и необоснована враждебност към новороденото (Meijer, 2007). Подобно чувство изглежда напълно неразбираемо, но в границите на индивидуалните житейски истории то добива определен силно травматичен смисъл. То е свързано с емоционално и фантазирано съдържание, както и с преживени тежки събития, които не са преработени психически във времето от родилката.

Други автори обръщат внимание на посттравматичното стресово разстройство (PTSD), настъпващо предимно след особено болезнено и продължително раждане (Brockington, 2005). Родовият травматизъм играе ключова роля за формирането на определена парадоксална реакция. Болката и страхът стават източници на интензивни особени чувства, в които се провокира заплахата за живота, вина и ужас. В началото на XIX век големият учен Емил Крепелин описва епизоди на биполарно афективно разстройство, отключени именно в следродовия период. Той твърди, че състоянието на постнатална депресия по никакъв начин не се различава от обичайната депресия и не трябва да се обособява като отделна нозологична единица. Според него симптоматиката и страданието в подобни случаи са напълно идентични и не открива съществени различия на преживелищно или поведенческо равнище. Крепелин представя описанията като напълно идентични и им поставя знак за равенство (Brockington, 2004).

Съществува професионален консенсус за това, че симптомите, характерни за състоянието на тежък депресивен епизод с начало в късните месеци на бременността или във времето след раждането, са девет: (1) субективно или обективно наблюдавано потиснато настроение, което продължава през по-голямата част от деня, (2) загуба на всякакъв интерес или каквото и да било удоволствие в продължителни периоди от време, (3) персистиращо безсъние или хиперсомния, (4) изразени елементи на психомоторно забавяне или психомоторна ажитираност, (5) чувство за безпокойство, безполезност или постоянно изпитване на вина, (6) загуба на енергия и честа умора, (7) суицидни мисли и намерения, а в някои случаи – осъществяване на суициден опит или често повтарящи се мисли за смъртта, (8) сериозно нарушена концентрация на вниманието или повишена амбивалентност и амбитендентност, и (9) нерешителност и неинициативност, промени в апетита или в теллото (приблизително около 5% промяна в рамките на един месец) (Pearlstein, 2009; Brockington, 2004). Приема се, че всички тези симптоми флукутират във всекидневието и наличието им води до изменения в досегашното обичайно функциониране на жената (Pearlstein et al., 2009). Те се отчитат от самата майка, но се забелязват и правят впечатление и на близките ѝ в по-голямата част от случаите. В МКБ-10 се приема, че депресията, която води началото си от периода след раждането, може да се появи до шестия месец от живота на бебето. В конкретните рубрики на класификацията на болестите депресивният епизод е описан в следните параметри: потиснато настроение с намалена активност и енергичност, което е симптом на лекия, умерения и тежкия депресивен епизод, с намален капацитет за изпитване на наслада (анхедония), както и за проява на интерес и за концентрация към различни дейности (МКБ-10). Нашите пациентки споделят, че се чувстват много уморени и отпаднали при минимални усилия, свързани с рутинни дейности, които по принцип не са натоварващи за тях. Усещането за прекомерна умора и безсилие обикновено се съпровожда и с разстройство на съня, както и с понижен апетит.

Всички описват нуждата си от покой и почивка, от внимание и грижа от страна на близките хора. Имат нужда останалите да проявяват непрекъснато внимание и да предлагат различни от всекидневните дейности, като акцент е пътуване или друг вид отдалечаване от дома. Често в сесиите представят съдържание, свързано с огромна потиснатост и „натоварено“ с размисли за трудното или песимистичното бъдеще. Имат чувството, че безвъзвратно са закъснели за нещо и че сякаш раждането на детето им е трябвало да се случи в някакъв друг, по-ранен момент. Фантазмената им дейност е съпътствана от негативни сюжети, в доста случаи независимо от подкрепата на партньора във външната психична реалност. Потиснатото настроение задълбочава чувството на вина, хаоса и объркването, които те нерядко изпитват.

Клиничен опит с постнатални депресивни състояния

В рамките на клиничния опит става ясно и че допустими фактори за „отключване“ на постнаталната депресия може да са: повишена тревожност по време на бременността, голям брой нереалистични и недостатъчно критични очаквания и опасения за процеса на раждането, разнородни неясни представи за майчинството като специфична нова роля на жената, здравословни проблеми по време на износването на плода и др. Пациентките споделят редица типични за бременната жена страхове, но в доста преувеличена и крайна степен. Част от страховете в рамките на бременността са свързани с представата, че майката може да увреди бебето с начина си на живот или с някои свои чувства и поведения. Други се свързват с идеята, че бебето може по някакви причини да се роди увредено. В материала от психотерапевтичните сесии се наблюдава липса на удоволствие през месеците, в които бебето се развива и расте вътреутробно. В някои случаи се забелязва опасението, че плодът е възможно да увреди майката. Присъства и страхът от самото раждане, което се възприема като нещо разрушаващо и травматично. Този страх до голяма степен е свързан с неяснотата и неизвестността, с трудното толериране на тревогата в това отношение. Тук плашеща е и темата за болката. Има зависимост и от вида на самото раждане. Свързва се и с редица митове и предразсъдъци, които се предават през поколенията в семейната история. Прави впечатление, че предварителната нагласа на бременната жена влияе съществено върху справянето и психичното преодоляване на страховете. В психотерапевтичните сесии се забелязват различни ранноинфантилни тревоги, съпътствани с елементи на детски теории за раждането, а също и с магическо мислене и ритуалност. Част от пациентките допускат, че вътреутробното развитие на плода се влияе в изключителна степен и дори зависи от психичния комфорт, спокойствие, напрегнатост, потиснатост, безпокойство и др. на майката. При нашите случаи се установява колко важно е да се формира нагласата на позитивно, а не на тревожно очакване, на радост, а не на страх по отношение на физическото отделяне на майката и бебето. По-

късно конкретни фактори, отключващи депресивното страдание, може да са: проблеми в ритъма и спецификите на обгрижване на самото новородено, някакъв вид физически травматизъм по време на родовия процес, история на сексуално насилие в живота на майката, дисфункционални отношения семейството, от което произхожда родилката, неудовлетворителни и напрегнати взаимодействия в партньорската двойка, преживени негативни житейски събития в близкото или далечно минало и др.

При част от пациентките постнаталната депресия се поражда през чувството на постоянно безпокойство при психичното усвояване на родителската роля непосредствено след раждането (Bibring, 1953). При други тя възниква през преживяването за недостиг на време и „надпреварването с часовника“. Появява се и през чувството за загуба на контрол над себе си, над тялото си и над ситуацията. Оказва се, че състоянието може директно да корелира със събития като раздяла или развод на собствените родители в миналата история на майката, неразрешени конфликтни взаимоотношения със собствената майка, липса на приятелски кръг и на всякакъв род социална подкрепа и т.н. В някои от случаите се наблюдава влиянието на несигурната взаимовръзка с партньора, включително и елементи на домашно насилие и/или нестабилен професионален и икономически статус. Тук можем да добавим и редица преживявания, свързани с нагласата, че всички наоколо са недобронамерени, че светът не е добро място, че голяма част от предишните интереси и желания са изгубени, че жената не може да се справи с обстоятелствата и изпитва вина заради това. Интензивно въздействие за развиването на депресията след раждането оказват и промененият стереотип на живота, новият ритъм на сън и бодърстване, различните навици, които се усвояват постепенно, както и разнообразни соматични неразположения, произтичащи от хормоналния дисбаланс.

Промяната в идентичността се оказва сериозно предизвикателство пред психичното функциониране на голяма част от пациентките. Те се изправят пред редица въпроси, произтичащи от нагласата, че сега са и в същото време не са същият човек. Промените в идентичността съдържат интензивен нарцистичен компонент. Изменението в картината и усещането за тялото е съпроводена от промяна в психичната цялост и Аз-образа. Възприемането на майчинството е сложен афективен, когнитивен и поведенчески процес, който не се състои само в акта на физическото раждане. То предполага постепенното интегриране на тази роля, както и постъпателната психична готовност за нея. При всеки отделен случай в нашия клиничен опит тази готовност е много индивидуална и се осъществява с различно темпо и особености (Крумова-Пешева, 2017).

Няма единно становище сред изследователите по отношение на хормоналните фактори. Въпреки това се приема, че съществуващата хормонална дисрегулация след акта на раждането може да повишава равнището на депресивност у жената (Brockington, 2005). Този факт има значение за процесите на кърмене

и отбиване на бебето впоследствие. Промяната в начина и качеството на живота на майката се отразява много съществено на нейната самооценка и съответно на взаимоотношенията с малкото дете.

Доста автори подчертават и че постнаталната депресия води началото си още от първите месеци на бременността и акцентират върху персистиращото, но тогава водещо чувство на анхедония. Пациентките усещат част от симптомите си, като тези симптоми невинаги се разпознават от близките (Mughal, 2020). Семейството е рационално склонно да отчита афективните промени, да ги констатира и да им реагира снизходително. Не се обръща необходимото и достатъчно внимание на психичните състояния, свързани с промените в тялото и с промените в идентичността на бъдещата родилка.

В практиката на психологично консултиране и психотерапия пациентките често описват преобладаващото чувство на безполезност и ненужност, обърканост и усещане за психомоторна забавеност. Соматичните симптоми варират в много малка степен и не се влияят от обстоятелствата. Членовете на семейството често са склонни да тълкуват подобни състояния като преумора или резултат от хронично недоспиване. Те не могат да разграничат достатъчно ясно депресивния компонент и са склонни защитно да го омаловажават. Опитват се да оказват подкрепа и помощ повече във физически смисъл. Близките са готови да се включат в грижите за бебето много повече, отколкото в грижите за майката. Родилката се оказва неволно изолирана от обкръжението си, от което в много случаи не може да получи опора. Според някои класификации депресивният епизод, който възниква при нея, може да се диагностицира като лек, умерен или тежък в зависимост от особеностите му и от броя на симптомите, които присъстват (Mughal et al., 2020).

Постнатални и пренатални депресивни състояния

Важно е да се отбележи, че за „отключването“ на постнаталната депресия важна роля в много отношения играе именно пренаталната депресивност. Ако се появи по време на бременността, такава депресивност може да е признак за съществувало в миналото на жената тежко депресивно разстройство (Burlingham, 1967). В този смисъл, ако депресията е с начало след раждането, е възможно да се свързва с obsesивно-компулсивни, а при малка част от пациентките – дори с психотични симптоми. Значителен процент от жените, които развиват следродилна депресия, споделят история и на пренатална депресия. Пренаталното депресивно състояние, в което нерядко присъства суицидна идеация преди раждането, увеличава риска от развитие на следродова депресия. В DSM-5 не се отбелязва значима разлика между пренатална депресия и постнатална депресивност (DSM-5). Двете влизат в общото наименование „депресия“ с начало около или след раждането. Те се приемат за част от тежкия депресивен епизод. Симптомите при пренаталния депресивитет се разглеждат като по-леки

от тези при депресивитета в послеродовия период. Според някои изследвания постнаталната депресивна картина е в състояние да доведе до пренатални, перинатални и постнатални усложнения и при бебето (Field, 2006). Интересен факт е, че при наличие на пренатална депресия може да се раждат недоносени бебета или бебета с поднормено тегло (Meijer, 2007).

Промените в настроението са едни от най-типичните маркери на чувството за промяна, като водещи преживявания са безпокойството, напрежението, изтощението и чувството на безнадеждност. Сериозно влияние тук оказват и промените в телесния Аз-образ от времето на бременността. Появява се превъзбуда, потиснатост или лесна раздразнителност и повишена ранимост. Започва да преобладава и чувството за потенциални опасности, особено свързани с качеството на грижата за бебето. Приема се, че клиничната депресия може да навреди на майката, на бебето, но също и на тяхната връзка. Според някои изследователи пациентките със следродилна депресия може да изпитват постоянна повишена тревожност и да формират – макар и доста рядко – симптоми, които включват налудности и халюцинации (Field, 2006). Подобна симптоматика може да е обвързана и с процесите на значителна конверзия и родилките да развият сериозни соматични проблеми. В част от описваните случаи се проявяват форми на хранителни разстройства, а в други – панически разстройства с изразени вестибуларни смущения. Може да се наблюдават множество реминисценции от минал непреработен психичен травматизъм с изразена функционална или органична природа. Депресивното състояние води до сериозна промяна в личностното функциониране на майката, но също и до значителен дистрес в цялата семейна система (Кирилов, 2022). В немалък брой случаи то води до повишен депресивитет и при бащите. Не е наблюдавано самите бебета да реагират с прекомерен плач, с по-болезнени и интензивни колики и с проблеми в съня и храненето. Някои учени посочват, че новородените е много вероятно да развият поведенчески и емоционални проблеми, да покажат забавяне в развитието на говора и речта, синдром на хиперактивност с дефицит на вниманието, затлъстяване и др. (Walling, 1998). Подобни случаи са израз на пряката корелация между психичното състояние на родителя и психичното състояние и развитие на детето. Това показва силната чувствителност на бебето и способността му да долавя афективния свят на възрастния по неповторим и фин начин. В клиничния опит нерядко се установяват специфични задръжки в развитието на детето, особено в случаи на протрахирана във времето депресивна симптоматика на майката.

Психичните трудности на детето се отразяват вторично и може да доведат до по-сложна картина на страданието на майката, съпътствана от множество вегетативни нарушения. Според някои проучвания децата дори са склонни по-късно – в зряла възраст – да изграждат дисфункционални взаимоотношения с останалите и особено със значимите други (Mughal et al., 2020). Други автори посочват, че под влияние на недиагностицирана и нелекувана постнатална депресия на майката детето може да претърпи забавяне на речевото развитие, да

има трудности в усвояването на знания, комуникативни затруднения, изоставане във физическия растеж, затруднения в адаптирането към училищната среда и като цяло към различни социални ситуации. В немалък процент от случаите такива деца показват неефективни стратегии за справяне със стресогенни ситуации, както и известни когнитивни смущения (Pearlstein, 2009).

Постнатални депресивни състояния и родилна тъга

От съществено професионално значение е да разграничим следродовата депресия на майката от друго състояние, известно като *родилна тъга*. Приема се, че това са нозологични единици, които се различават количествено и качествено. Родилната тъга може да възникне у родилката през първите десетина дни след раждането и е възможно да отбележи сериозна връхна точка във времето около петия-седмия ден след появата на бебето. Обикновено се смята, че отзвучава за период от около две седмици. Включва приблизително следните симптоми: чести промени в настроението, които обикновено варират от лека хипоманийност и разсеяност до плачливост, раздразнителност, умора и обърканост. Тъгата е състояние, от което жените се възстановяват бързо, за разлика от следродилната депресия, която по дефиниция е с по-голяма продължителност във времето и възпрепятства майките да се върнат към нормалното си всекидневно функциониране. Афективната лабилност при тъгата е далеч по-дискретна. Приема се, че тя не може да се отрази съществено на майчините грижи, внимание и любов към детето.

За комплекса на „мъртвата“ майка

Голяма част от модерните психоаналитични възгледи са насочени към това да разбират и да интерпретират вътрешноконфликтните измерения на проблемите и трудностите на съвременния човек. Те са ориентирани към задълбочени обяснителни схеми за депресивното страдание, което често стои в основата на редица дезадаптивни и психопатологични състояния. Пример за подобни психотерапевтични открития е схващането, че несправянето с постнаталната депресия може да провокира у детето сериозни личностни затруднения след време (Walling, 1998). Редица професионалисти споделят идеята, че тези затруднения са свързани със специфично психично страдание – комплекса на „мъртвата“ майка. Този комплекс се отнася до личностните последици от реакциите на майка, която в обективната реалност е жива, но във вътрешната реалност на малкото си дете, за което се грижи, тя става мъртва психически. Тя „умира“, защото сякаш по неизвестни причини е изпаднала в депресия (Green, 1999). Комплексът тук включва тревога, свързана с психично отделяне, както и редица силно обезпокоителни и тревожни детски фантазии. Симптомите в живота в зряла възраст на пациентите нямат депресивен характер, но са свързани с чувство на безсилие, нерешителност, с влизане в голям брой и чести конфликтни

ситуации, с различни девиантни прояви, асоциални и антисоциални тенденции в преживяването и в поведението, неспособност да обичат, невъзможност да изявяват потенциала си, трудности да постигат каквито и да било успехи, изпитване на неудовлетвореност, самота, празнота и др.

Андре Грийн е роден през 1927 г. в Кайро. Завършил е медицина, след което е специализирал психиатрия в Парижкото медицинско училище. През 1965 г., след като приключва обучението си по психоанализа, той става член на Парижкото психоаналитично общество. В периода 1986–1989 г. е негов президент и оказва сериозно влияние върху развитието му. От 1975 до 1977 г. е вицепрезидент на Международната психоаналитична асоциация, а през 1979–1980 г. е професор в *University College* в Лондон. Във формирането си като психоаналитик известно време е силно повлиян от идеите на Жак Лакан, но по-късно у него възникват редица противоречия с тях. Въпреки разграничаването си от лаканианския подход, в своята практика Андре Грийн нерядко споделя, че се съобразява и отчита влиянието преди всичко на Лакан, Бион и Уиникът. Важен акцент в работата му с пациенти е възгледът за отсъствието и липсата, за връзката между мисленето и отсъствието, както и за влиянието и качеството на майчината грижа. Той е автор на голям брой публикации и книги по теория и практика на психоанализата.

В разглежданата концепция на Андре Грийн се предлага метафората за неочаквана, рязка и неразбираема промяна в отношението и поведението на майчиния обект. Тази промяна се провокира от разнородни обективни или субективни причини и е възможно да „отключи“ отново неразрешената и непреработена постнатална депресивна проблематика у жената. До момента е допустимо тя да присъства маскирана под формата на различни соматични симптоми или под определена поведенческа форма, но в някакъв период се „събужда“ пак и носи своите сериозни афективни резултати.

Във възгледите на Андре Грийн за разглеждания комплекс майката в ранното детство е вероятно да изпадне в депресия и по различни обективни причини като: загуба на любим обект – друго дете, друг роднина или близък приятел. В много случаи се предполага, че тя може да е разочарована от съпруга си, да се чувства унижена, да има сериозни проблеми в любовните отношения и др. Част от предположенията са свързани нерядко с факта на неразрешената и непреработена от нея постнатална депресивност. Причината за подобна депресия не е възможно да се долови и да се почувства ясно от самото дете. То не може да я разбере и да си я обясни. Тази причина обикновено се държи в тайна в семейството. За подобни проблеми в семейния контекст почти никога не се говори открито. Депресивното състояние постепенно се превръща в тема-табу, от което още повече се засилва неяснотата и напрежението. Мъката на майката на практика разрушава детското щастие и спокойствие. Настъпва сериозна про-

мяна, която детето няма възможността да разгадае. Нищо преди това не е предвещавало факта, че то ще загуби майчиното внимание и любов. Това му нанася сериозна нарцистична психична травма. Според него се случва нещо странно и различно. Травматичното се изразява в преждевременното разочарование, в загубата на любов и смисъл, тъй като детето не намира никакво обяснение за промяната, която се осъществява. До този момент то преживява себе си като „център на майчината вселена“ (Green, 1999). Започва да изпитва силно разочарование заради факта, че майка му е спряла да го обича. Изпитва сериозна депривация и огромен вътрешен хаос.

Заедно с всичко това, детското откритие е свързано и с третия елемент – бащата: детето започва логично да допуска, че майката е престанала да го обича именно заради бащата. Тогава последователно се отделя от нея и логичният му вариант е преждевременно да проектира любов към своя баща. Бащата от своя страна не откликва на безпомощността и копнежа на детето. В същото време майката е погълната от своята болка. Водещото детско преживяване става огромното отчаяние и безсилието. Майката сякаш продължава да обича, но вече изобщо не се занимава с детето си. Детето прави напразни опити да възстанови отношенията си с нея и се бори с тревожността и напрежението с различни активни средства като ажитираност, престорена веселост, безсъние или нощни страхове, проблемно поведение, соматични симптоми и др., но нито хиперактивността, нито предпазливото поведение и телесната болка могат да върнат любещото и загрижено отношение на майката. Тогава се задействат защитни средства от друг вътрешнопсихичен порядък. Получава се закономерно дезинвестиране на майчиния обект и несъзнавана идентификация с „мъртвата“ майка. Афективната дезинвестиция представлява по своята несъзнавана същност психично убийство на обекта. Подобно „убийство“ е извършено фактически без омраза и ненавист. Майчината мъка не допуска възникването на ненавист и омраза. Не можеш да мразиш някого, който е нещастен. Мъката на детето сякаш е в състояние да навреди по някакъв начин на майката. То не се настройва и озлобява срещу нея, но престава да я чувства и да я усеща. Майката се „изключва“ от неговия емоционалния живот. Единственото средство да се възстанови близостта с нея става идентификацията с нея. Това позволява на детето да замести невъзможното притежаване на обекта: то става самият обект. Идентификацията е напълно несъзнаван психичен процес. В по-нататъшните отношения с други хора живота в зряла възраст въз основа на комплекса на „мъртвата“ майка субектът често става жертва на натрапливо повторение – той винаги повтаря тази защитна стратегия. Всеки потенциален обект носи риска да го разочарова и затова моментално се превръща в дезинвестиран. Човекът започва да изпитва пълно безразличие към него. Подобен процес на дезинвестиране на значимия друг протича изцяло в несъзнаваното (Green, 1999). В контекста на нашите случаи пациентките споделят чести периоди на емоционална анестезия,

за която нямат обяснение, но тя ги предпазва от афективна въввлеченост във взаимодействията с важни фигури в техния живот. В много отношения описват функционирането си като роботизирано и лишено от дълбочина, пристрастност и съпричастност. При тях се наблюдава не просто защитната стратегия на изолация на афекта, а някакъв вид психично реактивно образуване, което не позволява да дефинират ясно себе си, както и собствените си усещания и чувства. Връзките им с останалите остават повърхностни, макар и като цяло да са продължителни във времето.

Загубвайки смисъла, преживяванията на детето, които произтичат в резултат от мъката на майката, го тласкат да търси някой виновен и съответно – отговорен за нейното мрачно настроение и страдание, когато да превърне в жертва. В тази роля най-естествено и напълно закономерно попада отново бащиният обект. Неизвестната фигура, предизвикваща скръбта, и фигурата на бащата в някакъв момент естествено се сливат, формирайки у детето ранен Едипов комплекс. Ситуацията, свързана със загубата на смисъл, предизвиква откриването на нов фронт на несъзнавана психична защита. Възниква вторична ненавист и омраза, чрез които субектът започва да изпитва потребност да властва над обекта, да го осквернява, да го унижава и да му отмъщава. В голям брой от случаите пациентите споделят повишено равнище на агресивност както към важни за тях хора, така и към напълно непознати. Те описват ситуации, в които преобладава слаб контрол върху импулсите, подозрителност и желание за отмъщение на конкретни хора или на целия свят.

Възможен е и друг изход под формата на автоеротичната възбуда. Тази възбуда може да се фиксира трайно и нерядко се изразява в постоянно търсене в зряла възраст на чисто чувствени удоволствия без нежност и без чувства към другия. Другият е нужен, само за да осигури наслада, но не и за да провокира и да „събуди“ любов. Тук е много важно да се отбележи, че според Андре Грийн търсенето на изгубения смисъл задейства преждевременно силно развитие на фантазиите, но и на интелекта. Допуска се, че детето е преживяло жесток и особено мъчителен опит със своята привързаност и зависимост от майката чрез промяната на нейните настроения и депресивното ѝ поведение. От този момент нататък то несъзнавано се стреми да посвещава своите усилия и желания на това да угажда на някого или да е лицемерно (Green, 1999). В нашия клиничен опит сервилността и конформизмът у част от пациентите водят до известно временно успокоение и отдалечаване от чувството на празнота, но от друга страна, впоследствие водят до гняв и непримиримост заради неспособността да се заяви и да се отстоява собствената позиция. Поражда се сериозен вътрешен конфликт между съглашателството и непримиримостта, между страха и автономията. В някои периоди преобладава ужасът жената да не остане сама, а в други се заражда потребността да се „огледа“ през отношението на значим човек. Това вътрешно противопоставяне води до трудности в социалната адаптация и

реализация, до застои в кариерното развитие и до различни стопирани или забавени амбиции и постижения.

При някои случаи на пациенти се наблюдава желанието за компенсация от страна на бащата – детето търси и иска на всяка цена някой голям да чуе и да разпознае адекватно собствената му мъка. То се обръща активно към бащиния обект, но не намира нужното внимание, защита и опека. В зряла възраст подобна потребност е способна травматично да се повтаря в отношенията с авторитетни фигури и да създава огромно напрежение, страхопочитание и омраза. При други се проявява с особена неотстъпчивост, категоричност, негативизъм, инат и недостъпност. Според Андре Грийн това се случва, тъй като майката в някои случаи е оставала апатична, дори когато другите възрастни в семейството са упреквали, критикували или нападали по някакъв начин детето ѝ. Въпреки всичко, във вътрешната реалност на детето остава специфична трайна следа. Тя е майчиният поглед, тонът на гласа ѝ, мирисът ѝ, маниерите ѝ и споменът за нейните ласки. Всичко това се оказва съхранено завинаги в специална част от психичния апарат. Въсщност детето се идентифицира не с майката, а със спомена, следата, със застойната и трайна реминисценция за нея. Това е неговият начин да запълни празнотата и пустотата, които изпитва с всеки нов обект във външната и вътрешна му реалност. Малка част от нашите пациенти в това отношение споделят опит с употреба на психоактивни вещества или истории със зависимост от храна, които подпомагат справянето с абстиненцията, породена от липсата на значимо отношение. В други случаи си спомнят за преживени илюзии и халюцинации. Такива пациенти сякаш имат „заключени“ запаси от любов. Открити са за това да обичат, но тази обич вечно остава като заложник на тяхната „мъртва“ майка. Склонни са да поддържат многобройни сексуални връзки, но това не им носи никакво психично удовлетворение. Нямаат стремежи, освен към свобода и независимост. Бягат от самотата, но въсщност след това веднага са ориентирани да я търсят. Създават семейство, но то става аналог на собствената им майка (Green, 2012). Взаимоотношенията им се характеризират с продължителност, но не и с взаимност и взаимозависимост. Типични са със своята хладност и дистанцираност, редуващи се с диадичност, симбиотичност и с невъзможност за автономно личностно функциониране.

Голяма част от пациентите формират временни функционални соматични симптоми, а понякога „отключват“ и органични телесни болести. Тези страдания често са в непосредствена връзка с разочарованието и фрустрацията, които са водещи в обичайното им всекидневие. При тях винаги се наблюдават нарушения в любовния живот, в сексуалността, в афективното общуване, а също и в социалното функциониране. В семейната им среда родителската функция, която усвояват, може да е свръхинвестирана за сметка на съпругеската. Партньорската субсистема се характеризира със силно конфликтни взаимодействия, отчуждение и апатия. Родителите с такъв комплекс са склонни да „натоварват“ децата си с огромни очаквания като

тяхна собствена нарцистична компенсация. Способни са често да драматизират по незначителен повод в много ситуации и изпитват силна неприязън към останалите. Използват множество и разнообразни рационализации и интелектуализации. Опитват се да впечатлят и да развълнуват на всяка цена останалите. Имат нужда и желание да заинтригуват някого. В психотерапевтичната практика те може много да говорят, но да не казват нищо. Разказването на истории е тяхна стабилна защита пред отчаянието, което изпитват.

В психоаналитичната психотерапия се проявяват всички тези особености, придружени с огромна амбивалентност и амбитендентност. Голяма част от пациентите са склонни да пропускат периодично психотерапевтични сесии с единствената цел да открият какво впечатление оставя тяхното отсъствие, как се приема тяхната липса от другия. Изпитват потребност да продължават работното взаимоотношение колкото се може по-дълго време. Трудно се отказват и трудно приключват срещите си с психотерапевта. В различни моменти са склонни да превръщат професионалната връзка в „гробница“ и „мъртвата“ майка сякаш е „полагана“ там за тях в опита им да я събудят, да я съживят и да я излекуват от мъката ѝ. Стремещт е никога да не я пускат, защото тя може да си тръгне и да заобича отново някой друг (Green, 2012). Специфичните техни съпротиви, които имат изцяло несъзнаван характер, са пряко свързани с липсата и с невъзможността да развълнуват и да продължат да вълнуват истински някой друг.

Теорията на обектните отношения и „мъртвата“ майка

В теорията на обектните отношения репарацията играе основна роля при разрешаването и изхода от Едиповата ситуация и криза. С постигането на депресивната позиция по Клайн репарационната способност започва да помага за преодоляването на чувствата на омраза, а също и за активизирането и мобилизирането на любовните аспекти на комплекса (Klein, 1963). Роналд Бритън смята, че депресивната позиция и Едиповият комплекс в живота на човека всъщност никога не приключват. Налага се те да се преодоляват отново и отново във всяка поредна и различна житейска ситуация (Rapoport, 1953). Същественото е, че в крайна сметка това преодоляване съдържа възможността да става по-зряло и оптимистично. В този смисъл психотерапевтичната работа предоставя възможности и перспективи за голям брой пациенти с комплекса на „мъртвата“ майка, които именно в подобен контекст могат да преработят травматичните аспекти на страданието си и да намерят по-зрели начини за реализация на редица свои афективни потребности.

Във възгледите на Мелани Клайн от 1957 г. доста значимо място започват да придобиват понятията *завист*, *ревност* и *алчност*. Завистта е основана на изпитването на гняв заради това, че друг притежава и се наслаждава на нещо, което е силно желано от човека. Завистливият порив е точно това желание да

бъде отнето от другия или да бъде провалено и разрушено. Този аспект допълнително предполага, че субектът влиза в отношение само с един човек и безспорно ни отвежда назад към най-ранното изключително отношение с майката (Клайн, 2002). Ако се опитаме да свържем влиянието на комплекса на „мъртвата“ майка с психичния феномен на завистта, може да открием в историите на част от клиничните случаи взаимовръзки, които служат като обяснителен модел. Завистта възниква заради фрустрацията и липсата на възможности да бъдат разбрани реакциите на майчиния обект, който загубва интерес към детето. Логично е то да допусне, че майката е започнала да обича повече някой друг. Фантазиите на пациентите тук изобилстват с разнородно съдържание, насочено към различни фигури от семейството и такива, които са извън него.

Ревността се основава на завистта, но включва отношение най-малко с двама души. Тя се свързва главно с любовта, която субектът преживява като нещо, което му се дължи, но му е било отнето или съществува опасност да му бъде отнето от негов съперник. Според тази идея в обичайния житейски аспект човекът – мъж или жена, може да чувства, че някой друг го е лишил от любимия. Тук ролята на комплекса е от изключително важно значение. Винаги се активизира ревност, която е провокирана от липсата на любов и грижа, възникнала внезапно. Предизвиква се и от непредсказуемостта, от неяснотата и неизвестността, които носи всеки следващ момент. Създава трайна параноидна нагласа към останалите и специфична психична дистанция спрямо тях.

Важно е да се отбележи, че в разбирането на Мелани Клайн алчността има очертанията на необуздан и ненаситен стремеж у човека, който надхвърля потребностите на субективността. Изразява се в способността и желанието на обекта да дава, а на личността – да получава още и още. На несъзнавано равнище първичната цел на алчността е изцяло да използва, да пресуши и да погълне гърдата. Целта на този импулс е деструктивната интроекция (Клайн, 2002). Агресията се активизира от ранноинфантилни фантазии и потребности за притежание и надмощие. Когато е изпитал психично лишение, човекът е склонен да става по-подвластен на подобни афекти, които предопределят емоционалните му състояния и неговото поведение в зряла възраст. Пациентите демонстрират ясно тенденцията към интензивно и постоянно агресивно взаимодействие с другите, както и към упорито очакване за заплаха и нараняване. Изпитват ярост и завист, насочени към това не само да се „ограби“ майката и нейната гърда, но и да се вложи нещо в нея – първичните лоши екскременти и лошите части на Аза – за да я развали и да я унищожи. Интерпретацията тук изхожда от факта, че е налице нужда да бъде провалена способността на личността за креативно и сублиматорно функциониране като цяло. Завистта е свързана основно с проекцията като защитен феномен. По проективен път може да се осъществи идентификация с тази част от майчиния обект, която се възприема като изпитваща завист и озлобление. Значимите фигури стават завистливи и злонамерени

спрямо човека. По пътя на проективната идентификация той започва да изпитва силен страх от тях и е нащрек в продължителни интервали от време.

Ревността се изразява в преживяването, че някой друг е отнел или на някой друг е предоставено „доброто“, което по право принадлежи на човека. Подобно преживяване е възможно да предизвика агресивен отговор или огромен страх да не се изгуби това, което се притежава. Ревността се превръща в зависимост от обекта и интензифицира деструктивното начало у човека. Всичко това нарушава способността на пациента да изпитва удоволствие и удовлетворение. Нарушава се възможността му да изпитва благодарност към някого. Когато чувства, че вече не притежава обекта, този обект става отчаяно и алчно желан. Ако се заличи способността за благодарност, светът се превръща във враждебен и недружелюбен. По тази причина е от съществено значение в психотерапевтичното пространство пациентът да успее да промени постепенно интензивността на омразата и деструкцията, да преодолее разрушителните си чувства, да допусне репаративната способност, за да „поправи“ и да пренапише по нов начин схемата на своята лична история и митология.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Приема се, че в рамките на бременността има няколко основни страхове за жената, които може силно да доминират в нейния психичен апарат. Най-интензивните от тези страхове са свързаните с опасението, че бебето може да се роди увредено, че е възможно майката да увреди бебето или по някакъв начин – то нея. В зависимост от редица психични, биологични и социални фактори подобни афекти имат различна степен на изразеност и бременните също се справят с тях по различен начин. Справянето е възможно да е нормално или патологично. Протрахираното несправяне води до възникване на разнообразни преживявания и тежко депресивно отреагиране. Заедно с това голям брой жени изпитват силен дистрес в опитите си да балансират между новата роля в територията на майчинството и ролята на съпруга и интимен партньор, а породилите се симптоми на депресия допълнително усложняват семейното функциониране и провокират значителен вътрешен и външен дисбаланс. Постнаталната депресия води до сериозно понижаване на самооценката на жената, редуциране и негативни промени в равнището на интимността и близостта в партньорската субсистема. Някои от съвременните изследователи смятат, че понякога тези взаимоотношения може в значителна степен да са повлияни дори от плача на бебето (Meijer, 2007). Депресивното състояние на майката се отразява не само на детето, но и на бащата. В редица случаи той започва да изпитва несигурност във връзката, чувствайки, че партньорката му не е същият човек като преди. В подобни ситуации възниква риск от разпад на семейството. Поради всички посочени дотук обстоятелства не бива да се подценява или да се дисквалифицира

никог следродово психично състояние, а да се обърне специално внимание на психичната декомпенсация и всички емоционални рискове, които съдържа. Важно е да имаме предвид и че преобладаването на депресивното чувство е свързано с идеята за деструкцията в психичния апарат, води до изпитване на самота и изолация, отчуждение от останалите, празнота, пустота и загуба на перспектива. Често в подобни случаи липсват защитни механизми за ефективно справяне. Кумулативният характер на депресията е пряко свързан с чувството за липса на предстиви и за травматичност.

Голяма част от проблемите на съвременния човек може да се свържат с концепцията за „мъртвата“ майка на Андре Грийн като опит да се разберат последствията от загубата на желания и интерес в следродилния период в патологичен продължителен вариант. Депресивността на родилката, особено в нейните продължителни измерения, е възможно да доведе до объркване и хаос в психичния живот на детето. Липсата на думи за това състояние, както и ненамирането на обяснения, може да създаде психичен дефицит от любов, забелязване, зачитане и грижа. Въз основа на подобни процеси е възможно личностното развитие на човека да понесе сериозни негативни промени, насочени към развитието на разнородни гранични личностни състояния.

ЛИТЕРАТУРА

- Кирилов, Г. (2022). *Афект, уплаха и смущение в клинично-психологичната съдебна експертна дейност*. Дисертация.
- Клайн, М. (2002). *Любов, завист, благодарност*. София: ИК Лик.
- Крумова-Пешева, Р. (2017). *Психологично консултиране в медицинската практика*. Интервю Прес.
- Крумова-Пешева, Р. Спасов Л., Михайлова В. (2011). Идеята за нарцисичната рана при пациенти с репродуктивни проблеми и при пациенти с трансплантация на орган. *Клинична и консултативна психология*. 2(8). 32-35.
- Международна класификация на болестите – X ревизия (МКБ-10).
- Bibring, E. (1953). *The Mechanism of Depression*. New York: International Universities Press Inc.
- Brockington, I. (2005). Menstrual psychosis. *World Psychiatry*. PMID: 16633495. (1). 9-17.
- Brockington, I. (2004). Postpartum Psychiatric Disorders. *Lancet*, 363, 303-310. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(03\)15390-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(03)15390-1).
- Burlingham, D. (1967). Empathy between infant and mother. *J. Amer. Psychoanal. Assn.* 15, 764-780.
- Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-5)*. Washington, D.C.: American Psychiatric Association.

- Field, T., Diego, M., & Hernandez-Reif, M. (2006). Prenatal depression effects on the fetus and newborn: a review. *Infant Behav Dev.* PMID: 17138297, (3). 445-55.
- Kohon, G. (Ed.). (1999). *The Dead Mother: The Work of André Green*. London: Routledge.
- Green, A. (2012). On construction in Freuds work. *International Journal of Psycho-Analysis*, 93, 1238-1248.
- Hagen, E. H. (1999). The Functions of Postpartum Depression. *Evolution and Human Behavior*, 20, 325–359.
https://anthro.vancouver.wsu.edu/documents/316/Hagen_1999_The_functions_of_postpartum_depression_s6Qmvjo.pdf
- Klein, M. (1963). *Our Adult World and Other Essays*. London: Heinemann Medical Books.
- Meijer, A. M., & van den Wittenboer, G. L. H. (2007). Contribution of infants' sleep and crying to marital relationship of first-time parent couples in the 1st year after childbirth. *Journal of Family Psychology*. 21(1). 49-57.
<https://doi.org/10.1037/0893-3200.21.1.49>
- Mughal, A., Devadas, J., Ardman, E., Levis, B., Go, V., Gaynes B. (2020). A systematic review of validated screening tools for anxiety disorders and PTSD in low to middle income countries. *BMC Psychiatry*. doi: 10.1186/s12888-020-02753-3.
- Pearlstein, T., Howard, M., Salisbury A., Zlotnick, C. (2009). Postpartum depression. *American Journal of Obstetrics and Gynecology*, 200, 357-364.
- Rapoport, D. (1953). On the psycho-analytic theory of affects. *Internat. J Psycho-Anal.*, 34, 177-198.
- Walling A. (1998). Effects of Postpartum Depression on Children. *American Family Physician*, 58(7). pp.1649-1653.

**MARGINALITY AS A WAY TO GAINING IDENTITY. MENTALIZATION-BASED
TREATMENT APPROACHES TOWARDS MINORITY INDIVIDUALS**

NIKOLAY DIMITROV

*Department of Social, Organizational, Clinical and Educational Psychology
n_dimitrov@phls.uni-sofia.bg*

Николай Димитров. *МАРГИНАЛНОСТТА КАТО НАЧИН ЗА ПРИДОБИВАНЕ НА ИДЕНТИЧНОСТ. ПОДХОДИ ОТ МЕНТАЛИЗАЦИОННО БАЗИРАНАТА ТЕРАПИЯ КЪМ ПРЕДСТАВИТЕЛИ НА МАЛЦИНСТВА*

Текстът анализира процеса на маргинализация, когато е целенасочено медиран или модериран от човека, и на който той е бил подложен непреднамерено или против волята си, за да получи (нова) идентичност, която в повечето случаи и в различни степени се оказва желана от самия него и впоследствие става повече или по-малко трайно поддържана, докато се установи (приеме), но вече по собствено желание. Процесът е особено видим в случаите, когато съпътства или следва друг процес – т. нар. „авто-“ или „самосегрегация“. Въпросите на неравенството и социалното изключване остават извън фокуса на терапията, но възможен подход с доказано положително влияние и благоприятно въздействие е ментализационно базираната терапия, особено от гледна точка на проблемите с привързаността, пред които са изправени маргинализираните хора, като се има предвид, че ментализирането може да е вид защита срещу малцинствен стрес и проблеми, пред които са изправени маргинализираните членове на групата.

Ключови думи: ментализация; маргиналност; идентичност; малцинства; ЛГБТ+

Nikolay Dimitrov. MARGINALITY AS A WAY TO GAIN IDENTITY. MENTALIZATION-BASED TREATMENT APPROACHES TOWARDS MINORITY INDIVIDUALS

The text analyses the process of marginalization purposefully mediated or moderated by the individual, and to which they have been subjected unintentionally or against their will, to acquire a (new) identity, which in most cases and to varying degrees turns out to be desired by the individual themselves, and subsequently becomes permanently maintained until it is established (accepted), but now of their own volition. The process is particularly visible in cases where it accompanies or follows another process – the so called "auto-" or "self-segregation". Issues of inequality and social exclusion remain outside the focus of therapy, but a possible approach with proven positive influence and beneficial impact is mentalization-based therapy, especially in terms of attachment issues faced by marginalized people, given that mentalization can be a form of protection against minority stress and problems faced by marginalized group members.

Key words: mentalization; marginality; identity; minorities; LGBT+

INTRODUCTION

Marginalization (or social exclusion in its final stage) is when one is placed in a socially disadvantaged position. It is the process by which individuals or entire communities are systematically denied (or prevented from accessing) various rights, opportunities, or resources that are otherwise available to members of other groups and that are essential to integrating excluded groups, such as employment, health, and education.

Exclusive forms of discrimination can be applied to ethnic minority groups, to people with special needs, to people of particular sexualities and gender identities, to young people, and to virtually anyone who 'deviates' from the accepted norm. Ultimately, this results in certain individuals or groups being restricted or prevented from participating in the economic, social, and political life of the society or state to which they belong. Apart from that, as Park (1937) states, a marginalized person is one who's fate is to live in two societies and two, often even not quite common, but counterfeiting cultures. The social marginalization on its individually accepted level leads to the exclusion of the person from valid participation and interaction with the rest of society.

SELF-SEGREGATION MOTIVES OF ETHNIC AND SEXUAL MINORITIES. PATTERNS BASED ON BULGARIAN RESEARCH FINDINGS

While Roma people represent an ethnic minority group, and there may be individuals of different ethnic origin in the LGBT+ group, which is generally formed on sexual and/or gender identification, some parallels are possible, and yet reasonable if comparing the self-segregation motives of the two minority groups in Bulgaria (Димитров, 2017а, Димитров, 2017б).

- The 'majority' has its role in and its influence over predetermining the choice to self-segregate in both the cases. In this sense, self-segregation is a consequence, a reaction to a broader and foregoing segregation, it might be even considered a coping mechanism by which individuals, who gather, aim at forming a sense of community, thus sense of security.
- The second motive for self-exclusion may be derived from the above, namely it is a form of identity expression in both groups.
- The difference arises when taking into consideration that one of the main self-separation motives of Roma people is preserving and maintaining the identity, since the separation LGBT+ people undertake is more of an identity gaining strategy.
- While it is a matter of 'staying among one's own' when it comes to Roma people, in the case of LGBT+ individuals it comes to 'joining one's own'. Because of different reasons, such as intolerance on behalf of the majority, lack of coherence in the minor group and purely financial problems its members have, there is no 'ghettoization' or residential self-segregation of LGBT+ minority in Bulgaria (Димитров, 2017б). Contrary to this, residential segregation is one of the major and most visible aspects of the ongoing separation of the Roma minority in the country (Димитров, 2017а).
- Concerning the above, another difference between the two groups is to be found in the 'being among one's own' concept. While (most of) Roma people permanently stay and 'live among their own', grouping and gathering with other members of the LGBT+ community is sporadic, infrequent and only a 'temporary run-away'.
- Apart from the "temporary retreat", the permanent residence in the "larger society" preferred by LGBT+ people is probably motivated by defense and security reasons. It is a kind of social mimicry while blending in with the majority. On the one hand, this prevents them from finding sexual partners and deeper intimate relationships and living together; on the other hand, it is a way of "paying the price" for being not only different, but "unacceptably different" and having (potential) enemies. Apart from being unacceptable in general, the Roma identity by and large does not require such mimicry, and

if it does appear, it is accidental and a matter of the so-called 'preferred ethnic identity' (as in the case of 'acting white' in the USA, and with similar consequences for the individual or the family denying their Roma identity).

- In both cases, self-segregation is aimed at protecting minority groups. Sometimes it is not even about preserving or "maintaining traditions and traditional values," but quite often it is about protecting against physical assault. This is evident from the results of a survey of gay bars (Димитров, 2017b), in which respondents reported that the main benefit of spatial segregation when being in a gay bar or gay club was protection and a perceived sense of security, and that the main problem in Bulgarian gay establishments was precisely the vulnerability of individuals to physical assault, especially when leaving and going home.
- As in the case of security, in the case of ethnic minorities (Димитров, 2017a), the self-segregation of Roma is an element of increased security perception, but in the case of homosexuals, the process of segregation is aimed at gaining any sense of security.
- However, members of both minority groups come together to express their 'power'. But while among LGBT people the unification is much more "sporadic" and mostly manifested during the annual Gay Prides, being "proud" as a counter-thesis to social stigma, and there is no permanent spatial segregation (like the gay neighborhoods in the USA and some countries in Western Europe), when it comes to ethnic minorities the "coming together" is exactly spatial. Besides, there is a pragmatic component in the motives of ethnic minorities to choose self-segregation – they gather together and inhabit certain parts of larger settlements in order to "become strong" and "gain power" from their alienation and social (self-)exclusion, thus creating counter-norms and opposing the existing ones of the larger society, introduced and supported by the majority, and further distracting from the common social life, including by not paying taxes and for communal services.
- But while self-segregated and anomic ethnic minorities (as it is the case with Roma people in Bulgaria) "withdrawal" from social life in a generally "silent" way (of course, not paying taxes, bills and services is an issue for public institutions and municipal service providers, but it is never a matter of public debates initiated by the minority itself), LGBT people seek acceptance and broader inclusion as they are and in a generally visible way.

SOCIAL TENDENCES RESULTING IN INTER-GROUP DISINTEGRATION AND HIGHER LEVELS OF INDIVIDUAL ISOLATION

Social life fragmentation becomes fundamental global problem, and the latest dynamics elicits the general question whether societies are going to further sustain

relatively subtle coherency, or new crises might additionally fragment them. There are at least four indicators showing lowered levels of social cohesion: (1) gradually increasing anomy, decreased confidence and readiness to adhere to both legal, but also traditional moral norms in general, since a great number of people, including communities and even institutions, do not comply with them anymore or even violate the legal norms, thus breaking the solidarity principle and moving to the 'betrayal principle', often by force, as well as demanding rights along with neglecting duties, so individualism and egoism overbear the sense of social belonging; (2) increasing individual isolation; (3) expanding gap between income and welfare of the social strata, yet the bigger the gap gets, the more unstable the society becomes, and (4) increasing separation based on ethnicity, religion or sexuality.

Technological development promotes isolation, and television is the first agent that has actively changed society through inter-individual separation – large numbers of people spend more and more time at home watching television instead of being with friends, relatives, and neighbors (and the Covid lockdowns have intensified this process). In the Internet age, humanity is experiencing a new communication revolution that creates an illusion of proximity which intensifies isolation. Ultimately, alienation leads to disengagement from social life and to the abandonment of key democratic rights, such as participation in elections.

Among the most disturbing tendencies that demonstrate the increase of isolation are "digital isolation," where virtual communication replaces interactions in physical space, i.e. some people prefer to meet other people online rather than in the physical reality, and the growing interest of buyers in the closed-type residential complexes. And it is not only that some people prefer to live physically "fenced in", separated from others, but many others start more or less to avoid meeting their neighbors, so for example they buy a treadmill instead of going to the park to jog there, while others prefer to buy goods and food online instead of going to the local store or restaurant, and some prefer to let their children go to the mall instead of taking them to the neighborhood playground.

Moreover, religions that traditionally preach integration also divide. Religious groups tend to speak about "uniqueness" and "superiority," and the power of faith, even when they believe in a "single universal deity," divide people who belong to the same denomination or congregation. But religious pluralism is a challenge that every society must face, because it leads to fragmentation rather than unity.

Religion and religious institutions are among the main agents of stigmatization, especially regarding sexual minorities. As Gradev (Градев, 2010) points out, "the stigmatization of men and women with non-traditional sexual orientation finds strong support in religious doctrines that deny (the right of existence of) this variation of human sexuality [...] Most people who have internalized religious beliefs and follow their normative prescriptions are very suspicious of phenomena which appear to be incompatible with the traditional views. Homosexuality is such a phenomenon,

and it is a threat to the idea of human relations presented in the holy books.” There is a widespread (though not always overt) intolerance and discrimination against those whose sexual orientation differs from that of the majority. The behavior of LGBT people and they themselves are stigmatized and considered "sinful," "illegal," and "antisocial." Another ascribed problem is that people whose sexuality differs from the perceived norm are often restricted in their career development. Moreover, as their ‘visibility’ increases, their very existence is ever more considered as a threat to public morality and social order. And, as Gradev (Gradev, 2010) emphasizes, “homosexuals are usually assigned the status of outsiders, and this opens the way to the expression of violence (aggression and direct physical violence) against them, "legitimized" by the uncontrolled belief that this is something legal, and by a prejudiced stance“.

A factor that explains the maintenance of negative attitudes towards the LGBT+ community is related to the so-called ‘downward comparison’ mechanism, respectively explained by Gradev (Gradev, 2010) as forming one of the functions of stigma, namely the maintenance of high self-esteem and a sense of self-respect based on comparison with lower-ranking groups in society. “Individuals with unstable self-confidence and low self-esteem maintain a negative attitude towards disempowered outsiders and feel satisfied by maintaining a ‘greater social value’ compared to them” (Gradev, 2010).

Homosexuality is a stigmatizing characteristic, and homosexuals, especially gay men, are frequent targets of verbal and physical aggression. Adams, Wright and Lohr (1996) suggest that those who stigmatize gay men are more likely to suppress their own fears of same-sex attraction. The authors examine the role of homosexual arousal in fully heterosexual men who report negative affect toward homosexual individuals. The study participants were 35 homophobic males and a group of 29 non-homophobic ones. The distribution is based on their results according to the so-called “Index of Homophobia”, developed in 1980 by Hudson and Ricketts. All participants were exposed to stimulation, through erotic video material. As it is originally presented in the study: “The stimuli were 4-min segments of explicit erotic videotapes depicting consensual adult heterosexual activity, consensual male homosexual activity, and consensual female homosexual activity. The sexual activity in the videos included sexual foreplay (e.g., kissing and undressing), oral-genital contact (e.g., fellatio or cunnilingus), and intercourse (i.e., vaginal penetration, anal penetration, or tribadism in the lesbian film). The lesbian videotape was included because it has been shown to be highly sexually arousing to heterosexual men and is a better discriminator between heterosexual and homosexual men than other stimuli” (ibid.). Participants also completed the Buss and Perry Aggression Questionnaire from 1992. Physiological sexual arousal (erection) was found in both groups because of viewing video material with heterosexual and homosexual content involving women. But the research registered an increase in sexual arousal caused by

watching a video of homosexual acts between males only in the group of participants with homophobic attitudes. It turns out that the groups did not show differences in terms of levels of aggression. But the authors generally conclude that homophobia is related to homosexual arousal in homophobic individuals, whether they are aware of it or deny it.

When a person (especially male) realizes he is gay, one has already been put under the influence of the social ideology that stigmatizes gay men, labeling them “sick” and “pervert”, thus not deserving love, esteem, or civil rights. Moreover, as Meyer and Dean (1998) write, “Homosexually oriented persons are most often raised by heterosexual parents and socialized as heterosexuals in environments that frequently promote anti-homosexual attitudes. Unlike members of stigmatized ethnic minority groups, most homosexually oriented persons are not exposed to self-protecting, supportive attitudes in their families. Thus, until they come out, most homosexually oriented people lack access to an affirmative reference group (the gay community) and to mentors and role models to help in the development of healthy sociosexual identity.”, and “Long before they begin to realize their own homosexuality, homosexually oriented people internalize societal anti-homosexual attitudes to varying degrees. [...] In an extreme case, a person who has failed to accept his or her homosexual orientation will experience persistent distress over homosexual feelings and will be unable to adjust to a gay sociosexual identity. [...] Such a social environment is bound to have mental health effects on gay and lesbian people. [...]”. Moreover, as the two authors state (Meyer, Dean, 1998) “At the core of minority stress is some kind of conflict or disharmony between the minority member and the dominant social environment. For gay men and lesbians, this conflict is expressed in discordant values and norms regarding sexuality, intimacy, and, more generally, human existence and purpose.” Thus, while trying to put their sexual orientation in compliance with the ‘being stigmatized’ status, the individual may develop a Self-concept of an inferior person. Disappointed or disapproving parents, or the fear of making one’s parents become such, may harden the effect of the homosexuality stigma the individual experiences. Roughly speaking, male individuals get socialized by acquiring the masculine norm which requires standing strong when facing problems and avoiding showing themselves weak or incapable of dealing with them. Hiding, denying, or suppressing stigmatizing elements of identity to avoid the possibility of appearing weak or vulnerable, is likely an impression management gender strategy, but it is also used by gay men to manipulate the perception of the stigmatizing mark and avoid possible disclosure. Moreover, gay men are subject to harassment since childhood, especially if exhibiting any behavioral patterns or visible attributes, signaling femininity or homosexuality.

Apart from Meyer and Dean ascribing the ‘minority stress’ to the sexual minorities, it might be a relatively legitimate construct if related to ethnic (or any) minorities as well. However, ethnic and sexual minorities should not be considered completely identical, not that much in terms and in the light of Attachment Theory,

especially at the early stages and attachment formation, or parenting styles, but concerning the later acceptance of stigmatized individuals by their close environment and especially parents and concerning relationships and bonds in adulthood. According to Minority Stress Model of Meyer (2003), minority stressors such as 'discrimination' and 'rejection' act as underlying determinants in association between minority status and psychological difficulties. Additionally, challenges in developmental and socialization processes of LGBT individuals, and their coping strategies are believed to play a determining role in their mental health, as suggested by Coleman's (1982) five stages of Same-Sex Sexual Identity Model. One specific stage in this model that attracted particular interest of researchers investigating mental health issues in LGBT population is "coming out" process, where 'self-disclosure' vs 'self-concealment' appears as an important aspect in unimpeded integration of sexual identity and social adaptability, which are important determinants of healthy mental state. Another relatively recent theory providing an explanation to the contraction mechanisms of mental disorders is the Theory of Mentalization suggests that mental illnesses are the products of misinterpretation of own and other's mental states.

Identity reflects an individual's interpretation of beliefs and values of the group they belong to. But in some cases, identity can even be imposed on certain groups or individuals, and it is often a result of unequal distribution of power. Furthermore, the lack of social power of the marginalized groups should not be exaggerated. Current global social and political development show that the power and authority of dominant groups in defining and subjugating alternative identities and value perceptions are not limitless. And in fact, marginalized individuals and communities often use their identities – whether individual or group, whether at the individual or group level – as a means of changing normative prescriptions and predetermined, imposed values.

Marginalized groups often face complex choices in defining and expressing identity. Especially when it comes to ethnic minorities, such groups may choose or may be forced to choose to be assimilated by a greater group (it's not mandatory such greater group to be the one of the majorities in given society) by abandoning their alternative (to the majority norm) identity, or otherwise get referred to with a judgmental or hostile attitude, or even get discriminated by the dominant group.

Conversely, they may choose to emphasize a distinct identity contrasting with the dominant norm and express it demonstratively by highlighting their individual pride and collective power derived from such defiance of the hegemonic identity. This is the case with the LGBT+ community and its attempts to drag and provoke public attention. Such a development, however, may put the marginalized group at risk of further isolation and provoke a repressive response from the dominant group if the latter feels threatened. It can also lead to the introduction of a new set of dominant norms within the marginalized group itself, resulting in new divisions and further marginalization for those members who are unable or unwilling to comply. In fact,

most marginalized people, including and especially the LGBT+ community, balance between these two extremes, developing a multifaceted identity and maintaining complex relationships with a wide range of individuals and groups.

Presumably the situation with other minority groups might be generally identical, but ethnic minorities (as opposed to racial and sexual ones) demonstrate a very strong tendency to self-segregate and encapsulate the group, thus restrain its members from contact with members of other groups, in order to preserve a set of values important to the particular one: traditions, rituals, cultural heritage, language (very often), and (less often) material goods or special status (Димитров, 2017a).

There is, however, a small group of people who are subjected to double stigmatization, hence at risk of double marginalization. Such are the members of the LGBT+ community who also belong to another minority group, such as racial, (more often) ethnic or (less often) religious one. Yet, while double marginalization is not a small problem, there is a more serious one – particularly this is ‘secondary isolation’, or when an individual becomes additionally isolated within a principally isolated minority.

Environments where adversity is high expose vulnerable groups at high levels of risk of developing mental health problems. Specific contexts within each country largely influence social determinants, thus studying them in diverse cultures or populations is important for obtaining better notion about their impact in the various contexts, especially where there are higher risks. Minority group members experience significant health disparities compared because of stigmatization due to their identity and nonconformity, which elevate the risk of mental health problems, such as depression and anxiety. LGBT people for example often experience chronic and socially based stress because of the stigmatizing social contexts they live in. Stressors might be objective, such as rejection is, or subjective, such as the internalization of negative societal values within one's own identity. Yet minority stressors do not have the same impact on all individuals.

OPPORTUNITIES AND USE OF MENTALIZATION-BASED TREATMENT TO MEMBERS OF MARGINALIZED GROUPS

Considering that mental health is about the person's ability to function within the broader social structure, mental states described within the terms of ‘dysfunction’ (or ‘malfunction’), ‘disorder’ and even ‘illness’, are defined by behaviors that are not socially or culturally tolerable or acceptable. Because of the problems they face daily, members of both ethnic and sexual minority groups, who carry long-lasting and immutable social stigma, develop symptoms and experience mental and behavioral problems that require help and professional intervention. Issues of inequality and social exclusion remain out of the focus of the clinical psychology and therapy, but a possible approach with positive impact and beneficial influence proven elsewhere but Bulgaria, is the Mentalization-based treatment, especially considering that

disturbances of attachment relationships “disrupt the normal emergence of these key social-cognitive capacities and create profound vulnerabilities in the context of social relationships” (Fonagy, 2006). Yet there is evidence that when it comes to some problems such as anxiety, minority status is a strong predictor to the outcome of the mentalization based therapy, especially concerning work with delinquent young people and their caregivers (Fonagy, 2014). Since there are risks of depression and anxiety among minority groups individuals and especially LGBT+ people who experience discrimination, high reflective functioning mildens the negative impacts on the mental health. Unfortunately, there is no sufficient data concerning problems of attachment ethnic minorities experience, especially when it comes to Roma minority, although its members are virtually globally distributed and constituting large enough portions of the populations of many countries, especially in Europe.

The focus of mentalizing can be on the self (including one’s physical sensations) or on others. The two things are closely connected: it is a central tenet of our attachment approach that a sense of self and the capacity to mentalize develop in the context of attachment relationships, and so the ability to mentalize the self and to mentalize others are closely intertwined. Neuroimaging studies suggest that the capacity to mentalize others is closely related to the ability to reflect on oneself because the two capacities rely on common neural systems. (Bevington et al., 2017). Individuals who are not capable of mentalizing are likely to have the following psychological problems (Twemlow et al., 2005):

1. An incapacity to fully know and therefore to regulate affect; that is, to soothe themselves and to control impulses as needed to improve judgment in social and interpersonal situations.
2. An incapacity to accurately estimate how other people feel in relation to their own feeling states. Studies have shown that non-mentalizers quite often overestimate or underestimate aggression and may therefore be surprised, for example, when somebody is frightened of them.
3. They tend to attribute negative intent to others when none is meant (fundamental attribution error) and are rigid and inflexible about their expectations of others.
4. They are incapable of developing solutions to interpersonal problems that are acceptable to all parties; instead, solutions are biased in their favor. The crucial matter of acknowledging and helping create a social role for others, including those with mental and physical impairments, flows from this idea. (Twemlow et al., 2005)

People with identity problems or, to some extent and somehow, marginal individuals often find it hard to recognize positive opportunities and mechanisms for change, as they are virtually blocked within the frames of a pattern of survival in what

they consider a hostile world, which they predominantly manage through self-isolation. Thus, treatment is actually about “change in the perceived relevance of information to the self – a cognitive transformation from perceiving the world as a hostile place from which nothing can be learned, to perceiving it as a place from which learning becomes possible” (Bateman et al., 2023), yet while progressively forming ‘a new self’, the new information, as Bateman and his colleagues state, “once it has been absorbed and integrated into relevant self-schemas, means that views of the world are altered and things that once mattered now do not (or they matter much less), and things that did not matter before now do (or they matter slightly more). Importantly, this process of change, driven by increasingly stable mentalizing, has compelled us to pay far more attention to the social context of our patients and the ongoing relationships that dominate [...], and to directly address issues of trust and mistrust in the context of these relationships” (ibid.). And although Bateman and his colleagues share their experiences with people with antisocial personality disorder (ASPD), their findings and conclusions may surely be addressed to people with identity problems in general and with ones in situations characterized by possessing and expressing (other types of) marginal identity. Moreover, as the same authors state, people with, for example, avoidant personality disorder (AvPD) are much concerned “about self-esteem, identity, and relational functioning”, and yet “the characteristic difficulty associated with AvPD is an expectation that others will not be available, and therefore it makes sense to suppress emotions and individual needs in order to avoid negative outcomes, including the disapproval of others”, still “the more intense concern about self-esteem, identity, and relational functioning, as well as reduced ability to experience enjoyment, may differentiate AvPD from social anxiety disorder (ibid.). Further Bateman and colleagues state, that “most threatening of all are the feelings and judgments of others, their reasons and drivers, and their possible objectives and aspirations. Proximity to others, although desirable, quickly becomes unhelpful, as people with AvPD feel increasingly vulnerable when intimacy increases – the possibility of getting closer increases the risk of being “found out” or “exposed” in some way”. Similar feelings of vulnerability and fear of being discredited are much associated and typical to stigmatized individuals, especially ones of ethnic (racial) and sexual minorities. As is the case with AvPD, isolation is not a good solution for minorities members, since “being by themselves leaves them alone with their painful subjective experiences and intense negative feelings about themselves, with a real danger of being crushed and drowned by untethered ideas and emotions spinning around in their mind. Some of these ideas are excruciating doubts about themselves, and deep uncertainties concerning their own accomplishments, attitudes, plans, perceptions, beliefs, feelings, wishes, intentions, and opinions – in fact any aspect that could be ascribed to the self.” (Ibid).

MENTALIZATION AND THE ABILITY TO UNDERSTAND AND INTERPRET BEHAVIORS

Self-acceptance (a key concept in attachment theory through internalization by our relationships with others) is highly impacted within LGBT+ people's relationships with their families and peers. There may be high levels of judgement, impacting on levels of shame and internalized homophobia, causing significant ramifications on attachment styles and development. These judgements may become internalized, impacting on later relationships in adulthood and throughout different life stages (Cartner, 2021).

Cartner (2021) also considers peer rejection in gay men linked to attachment anxiety, independent of parental attachments, yet highlighting the importance of attachment relationships outside of parental structures and the resultant impact these can have on relationship development. "Peer relationships" – says Cartner – "may influence adult relationships and attachment due to an association with rejection, leading to anxious attachment relationships with others. Rejection in development may create templates which convey a message that relationships are dangerous or rejecting. LGBT+ men who have experienced bigotry and discrimination, may struggle to trust others, coping through either avoiding closeness, or trying to hold on to any relationships they have, activating various attachment coping strategies. Shame has been linked to less integrated identity development in LGBT+ people with difficulty in accepting sexuality being related to avoidant and anxious attachments". Furthermore, according to Cartner, formative relationships may lead to a disintegration of the ability to accept oneself if they are riddled with messages of shame and discrimination. "The failure to develop a strong sense of self may lead to unsatisfactory intimate relationships due to relationships being linked to shame, insecure attachment, and internalized homophobia. In the absence of messages of acceptance and love in developmental relationships, these relational patterns may be mirrored in romantic relationships, leading to avoidant attachments to romantic partners through cutting off emotions to protect oneself. Or anxious attachments leading to anxiety-driven behaviors, such as subjugation of one's own needs for the benefit of romantic partners" (ibid.).

Cartner also links adult attachment styles to the way they influence romantic and sexual relationships amongst LGBT+ men, since developmental relationships may be considered a blueprint for how many of them mentioned navigate their relationships. Further, "Sexual communication and confidence – says Cartner – have been linked to adult attachment styles in gay men; those with anxious and avoidant attachments being less likely to feel able to communicate their sexual needs than those with secure attachments". And further: "Men with avoidant attachments are more likely to favor casual sexual partners devoid of commitment or emotional involvement, as a defensive mechanism to avoid closeness with others which may have been developmentally associated with pain and rejection through peer and or family relationships". Different

data suggest that “hypersexual behaviors, being sexual behaviours that are impulsive, frequent, and inappropriate, may be maladaptive coping strategies to regulate emotions in the absence of effective affect regulation (ibid.). This means that in some cases sexually related emotions may be difficult to manage, so hypersexuality may become the only means of emotional regulation for some individuals.

Mentalization-based therapy focuses on attachment processes as the origin of the capacity to mentalize. This approach is not aimed at challenging or changing the structural bonds within marginalized communities, but at providing a space for reflection and understanding of the environment. Problems in mentalization induce problems with affect regulation and self-organization. As Tillman (2018) states, “Certain adolescents and young adults do not have a robust capacity for mentalization and without this capacity they are vulnerable to misunderstanding their own thoughts and impulses, and the intentions and states of mind of others”. Also “social systems that are falling apart structurally and economically tend to become coercive and thus violent. Coerciveness tends to convert mentalizing individuals into self-centered ones [...] Coercion creates changes in the way the mind works, which causes the mind to overgeneralize, stereotype, promote prejudice, and favor a tendency to oversimplify and deny.” (Twemlow et al., 2005)

Mentalization refers to the ability to understand and interpret one's own and others' behaviors. According to Cartner, “Mentalization is the ability to understand one's own actions and the actions of others through understanding thoughts, feelings, wishes and desires. In the absence of effective mentalizing, it is theorized that no constructive social interactions can exist, nor mutuality in relationships or sense of personal security. Mentalizing is largely preconscious and imaginative, requiring one to imagine the inner states of oneself and others” (Cartner, 2021). So, according to the author, the ability to mentalize develops in the context of secure attachments and plays a vital role to self-organization and regulation of affects, thus psychopathology stems from ineffective mentalizing, “with individuals failing to appropriately process their own experiences and those of others, when a mental picture of the other is inferred from one's own experience of the self, through projection” (ibid.).

DISCUSSION

LGBT+ individuals still experience systemic, cultural, and personal discrimination in modern society, the impacts of which may impact not only on their mental wellbeing, but also their interpersonal functioning (Cartner, 2021). As minority stress is a form of chronic stress experienced by minority group members, it is expected that more resilient people who can mentalize in stressful conditions would be at lower risk of developing negative mental health problems compared to less resilient,

so mentalization may be a kind of protection against the minority stress and problems marginalized group members face daily.

Conflict of Interest

The author declares no commercial or financial relations with a potential conflict of interest.

REFERENCES

- Градев, Д. (2010). *Стигма и личностна биография*. София: Изток-Запад.
- Димитров, Н. (2017a). *Социалните анклави на съвременността: автосегрегация и маргинализация при ромското малцинство в България*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“
- Димитров, Н. (2017b). *Социалните анклави на съвременността: гей пространства, сексуални и социални ареали на ЛГБТ общността в България*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.
- Adams, H., Wright, L., Lohr, B. (1996). Is homophobia associated with homosexual arousal? *Journal of Abnormal Psychology*, 105, 440-445
- Bateman, A., Fonagy, P., Campbell, C., Luyten, P., & Debbané, M. (2023). Cambridge Guide to Mentalization-Based Treatment (MBT). In *Cambridge Guide to Mentalization-Based Treatment (MBT) (Cambridge Guides to the Psychological Therapies* (pp. i-ii). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bevington, D., Fuggle, P., Cracknell, L., & Fonagy, P. (2017). *Adaptive mentalization-based integrative treatment: A guide for teams to develop systems of care*. Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/med-psych/9780198718673.001.0001>
- Cartner, C. (2022). 'The role of attachment in sexualised polydrug use among LGBT+ male Chemsex users and the impact on Neuropsychology: Clinical implications for the use of Mentalisation Based Therapy (MBT)'. *Journal of Sexual Health Psychology*, 1(1), pp. 1-10. doi: 10.52547/jshp.1.1.1
- Coleman, E. (1982). Developmental stages of the coming-out process. *Journal of Homosexuality*, 7, 31-43. https://doi.org/10.1300/J082v07n02_06
- Fonagy, P. (2006). The mentalization-focused approach to social development. In J. G. Allen & P. Fonagy (Eds.), *The handbook of mentalization-based treatment* (pp. 53–99). John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9780470712986.ch3>
- Fonagy, P., Cottrell, D., Phillips, J., Bevington, D., Glaser, D., & Allison, E. (2014). *What works for whom: a critical review of treatments for children and adolescents*. New York: Guilford Press.
- Meyer I., L. Dean (1998). Internalized homophobia, intimacy, and sexual behavior among gay and bisexual men. In G. M. Herek (Ed.), *Stigma and sexual orientation:*

- Understanding prejudice against lesbians, gay men, and bisexuals* (pp. 160-186). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Meyer, I. (2003). Prejudice, social states, and mental health in lesbian, gay, and bisexual populations: Conceptual issues and research evidence. *Psychological Bulletin*, 129(5), 674-697. <http://dx.doi.org/1037/0033-2909.129.5.674>
- Stonequist, E. V. (1937). *The marginal man: a study in personality and culture conflict*. New York: Scribner/Simon & Schuster.
- Scandurra, C., Dolce, P., Vitelli, R., et al. (2020). Mentalizing stigma: Reflective functioning as a protective factor against depression and anxiety in transgender and gender-nonconforming people. *J Clin Psychol.*, 76(9), 1613-1630. <https://doi.org/10.1002/jclp.22951>
- Tillman, J. (2018). Developmental and Psychosocial Aspects of Suicide: Treating Patients and Understanding Survivors. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 71(1), 1-4. <https://doi.org/10.1080/00797308.2018.1427940>
- Twemlow, S. W., Fonagy, P., & Sacco, F. C. (2005). A developmental approach to mentalizing communities: I. A model for social change. *Bull Menninger Clin*, 69(4), 265-281. doi: 10.1521/bumc.2005.69.4.265